ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ- ТҮРІК
УНИВЕРСИТЕТІ

HOCA AHMED YASAVİ
ULUSLARARASI KAZAK-TÜRK
ÜNİVERSİTESİ

«TURKIC HISTORICAL STUDIES»

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 3 (10) 2026
шілде-қыркүйек

pISSN: 3007-6358 / eISSN: 3007-6366

Индекстеледі/Tarama indeksli/ Индексируется/ Scanned indexes:

ҚҰРЫЛТАЙШЫ:
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Журнал «Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Ақпарат комитеті» республикалық мемлекеттік мекемесінің «Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агенттігін және желілік басылымды есепке қою туралы»
№ KZ12VPY00092351 куәлігі берілген.
Шығу жиілігі: 3 айда 1 рет. МББ тілі: қазақ, ағылшын, орыс, түрік. Тарату аумағы: Қазақстан Республикасы, алыс және жақын шетел.
Журнал 2024 жылдың шілде айынан бастап Париж қаласындағы ISSN орталығында тіркелген. ISSN 3007-6358 (Print), ISSN 3007-6366 (Online).

FOUNDER:
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
The journal «On the registration of a periodical printed publication, information agency and electronic publication» of the Republican State Institution «Information Committee of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan» was issued certificate No. KZ12VPY00092351.
Publication: 1 time in 3 months. Language PPP: Kazakh, English, Russian, Turkish. Territory of distribution: the Republic of Kazakhstan, near and far abroad. The journal has been registered since July 2024 at the ISSN Center in Paris.
ISSN 3007-6358 (Print), ISSN 3007-6366 (Online).

УЧРЕДИТЕЛЬ:
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави
Журнал «О регистрации периодического печатного издания, информационного агентства и электронного издания» республиканского государственного учреждения «Комитет информации Министерства культуры и информации Республики Казахстан» выдано свидетельство № KZ12VPY00092351.
Периодичность издания: 1 раз в 3 месяца. Язык ППИ: казахский, английский, русский, турецкий. Территория распространения: Республика Казахстан, дальнее и ближнее зарубежье. Журнал с июля 2024 года был зарегистрирован в Центре ISSN в городе Париже.
ISSN 3007-6358 (Print), ISSN 3007-6366 (Online).

KURUCU:
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
Dergi «Kazakistan Cumhuriyeti Kültür ve Bilgi Bakanlığı Bilgi Komitesi» devlet kurumu tarafından verilen «Dönemsel basılı yayın, haber ajansı ve çevrim içi yayının kaydedilmesi hakkında» № KZ12VPY00092351 sertifikasına sahiptir.
Yayın sıklığı: 3 ayda bir. Yayın dilleri: Kazakça, İngilizce, Rusça, Türkçe. Yayılma alanı: Kazakistan Cumhuriyeti, uzak ve yakın yurtdışı.
Dergi 2024 yılının Temmuz ayından itibaren Paris'teki ISSN merkezinde kayıt altına alınmıştır.
ISSN 3007-6358 (Basılı), ISSN 3007-6366 (Çevrimiçi).

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА МҮШЕЛЕРІ

Алибек Сейдехан Нұрмаханұлы	-	т.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Ахмет Аққали Қабижанұлы	-	т.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Ауанасова Алима Мусировна	-	т.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Әбжанов Ханкелді Махмұтұлы	-	т.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Буриев Аманулла	-	т.ғ.д., профессор /Өзбекстан/
Еңсенов Қанат Алексеевич	-	т.ғ.к., қауым. проф. /Қазақстан/
Ержиласун Гүлжанат Құрманғалиқызы	-	PhD, профессор /Түркия/
Жеңіс Жомарт Жеңісұлы	-	т.ғ.д. /Қазақстан/
Исин Амантай Исаұлы	-	т.ғ.к., профессор /Қазақстан/
Исмаилзаде Саида Джафар қызы	-	PhD, доцент. / Азербайжан /
Қартаева Тәттігүл Ерсайынқызы	-	т.ғ.к., профессор /Қазақстан/
Қожа Мұхтар Бахадырұлы	-	т.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Примкулова Гаухар Жанкуловна	-	т.ғ.к., профессор /Қазақстан/
Ражабов Кахрамон Кенжаевич	-	т.ғ.д., профессор /Өзбекстан/
Сафаров Рахмаил Исмаилович	-	т.ғ.к., профессор /Тәжікстан/
Тынчтыкбек Кадырмамбетович Чороевдин	-	т.ғ.д., профессор /Қырғызстан/

EDITORIAL BOARD

Alibek Seidekhan Nurmakhanovich	-	Doctor of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Akhmet Akkali Kabizhanovich	-	Doctor of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Auanasova Alima Musirovna	-	Doctor of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Abzhanov Khankeldy Makhmutovich	-	Doctor of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Buriyev Amanulla	-	Doctor of Historical Sciences, Professor /Uzbekistan/
Yensenov Kanat Alekseevich	-	Candidate of Historical Sciences, Associate Professor /Kazakhstan/
Erzhilasun Gulzhanat Kurmangalievna	-	Professor /Turkey/

Zhenis Zhomart Zhenisovich - Doctor of Historical Sciences /Kazakhstan/

Isin Amantay Isaevich - candidate of historical sciences, professor /Kazakhstan/

Ismailzade Saida Jafar kyzy - PhD, associate professor /Azerbaijan/

Kartaeva Tattigul Ersayinovna - candidate of historical sciences, professor /Kazakhstan/

Kozha Mukhtar Bakhadyrovich - Doctor of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/

Primkulova Gaukhar Zhankulovna - PhD in History, Professor /Kazakhstan/

Radzhabov Kakhramon Kenzhaevich - Doctor of History, Professor /Uzbekistan/

Safarov Rakhmail Ismailovich - PhD in History, Professor /Tajikistan/

Choroevdin Tynchtykbek Kadyrmambetovich - Doctor of History, Professor /Kyrgyzstan/

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Алибек Сейдехан Нурмаханович - д.и.н., профессор /Казахстан/

Ахмет Аккали Кабижанович - д.и.н., профессор /Казахстан/

Ауанасова Алима Мусировна - д.и.н., профессор /Казахстан/

Абжанов Ханкельды Махмутович - д.и.н., профессор /Казахстан/

Буриев Аманулла - д.и.н., профессор /Узбекистан/

Енсенов Канат Алексеевич - к.и.н., профессор /Казахстан/

Ержиласун Гульжанат Курмангалиевна - профессор, доктор /Түрция/

Женис Жомарт Женисович - д.и.н. /Казахстан/

Исин Амантай Исаевич - к.и.н., профессор /Казахстан/

Исмаилзаде Саида Джафар кызы - PhD, доцент. /Азербайджан/

Картаева Таттигуль Ерсайиновна - к.и.н., профессор /Казахстан/

Кожа Мухтар Бахадырович - д.и.н., профессор /Казахстан/

Примкулова Гаухар Жанкуловна - к.и.н., профессор /Казахстан/

Раджабов Кахрамон Кенжаевич - д.и.н., профессор /Узбекистан/

Сафаров Рахмаил Исмаилович - к.и.н., профессор /Таджикистан/

Чороевдин Тынчтыкбек Кадырмамбетович - д.и.н., профессор /Кыргызстан/

DANIŞMA KURULU

Alibek Seidekhan Nurmakhanovich - Prof. Dr. /Kazakistan/

Akhmet Akkali Kabizhanovich - Prof. Dr. /Kazakistan/

Auanasova Alima Musirovna - Prof. Dr. /Kazakistan/

Abzhanov Khankeldy Makhmutovich - Prof. Dr. /Kazakistan/

Buriyev Amanulla - Prof. Dr. /Özbekistan/

Yensenov Kanat Alekseevich - Prof. Doç. /Kazakistan/

Erzhilasun Gulzhanat Kurmangalievna - Profesör /Türkiye/

Zhenis Zhomart Zhenisovich - Dr. /Kazakistan/

Isin Amantay Isaevich - candidate of historical sciences, professor /Kazakhstan/

Ismailzade Saida Jafar kyzy - PhD, associate professor /Azerbaijan/

Kartaeva Tattigul Ersayinovna - candidate of historical sciences, professor /Kazakhstan/

Kozha Mukhtar Bakhadyrovich - Doctor of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/

Primkulova Gaukhar Zhankulovna - PhD in History, Professor /Kazakhstan/

Radzhabov Kakhramon Kenzhaevich - Doctor of History, Professor /Uzbekistan/

Safarov Rakhmail Ismailovich - PhD in History, Professor /Tajikistan/

Choroevdin Tynchtykbek Kadyrmambetovich - Doctor of History, Professor /Kyrgyzstan/

https://doi.org/10.47526/3007-6366.6552

Ш. АКРАМОВА
Младший научный сотрудник
Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни
(Узбекистан, г. Ташкент), e-mail: u.akramov@mail.ru

ЭТАПЫ И ОСОБЕННОСТИ РЫНОЧНОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ ЭКОНОМИКИ КНР ОТ АГРАРНЫХ РЕФОРМ К ИНДУСТРИАЛЬНОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ

Аннотация. В статье исследованы основные этапы рыночной трансформации экономики Китайской Народной Республики с 1978 года до начала 2020-х годов. Цель исследования состоит в объяснении того, как изменение стимулов в сельском хозяйстве, региональные эксперименты и последовательное расширение внешнеэкономической открытости повлияли на структуру хозяйства. Использованы сравнительно-исторический и институциональный подходы, а также анализ опубликованных материалов Всемирного банка, ВТО и исследовательской литературы. Выделены четыре аналитических этапа: аграрные преобразования, реформирование предприятий и прибрежная открытость, интеграция после вступления в ВТО, поиск источников инновационного роста. Показано, что система семейного подряда высвободила производственные стимулы, тогда как особые экономические зоны дали возможность опробовать новые правила в ограниченных территориях. Переход к экспортному производству сопровождался ростом занятости, накоплением капитала и расширением глобальных производственных связей. Одновременно преобразования порождали социальные различия и новые ограничения, связанные с экологией, демографией, долгами и положением государственных предприятий. Сделан вывод, что результат китайской модели определялся сочетанием постепенности и целенаправленного изменения институтов, а ее дальнейшее развитие зависит от качества внутреннего спроса, конкуренции и социальной защиты.

Ключевые слова: рыночные реформы; Китай; семейный подряд; особые экономические зоны; государственные предприятия; внешняя торговля; инновационное развитие; институциональные изменения.

Ш. Акрамова
Кіші ғылыми қызметкер
Әбу Райхан Беруни атындағы Ғылым академиясы
(Өзбекстан, Ташкент қ.), e-mail: u.akramov@mail.ru

Қхр экономикасының нарықтық трансформациясының кезеңдері мен ерекшеліктері: аграрлық реформалардан индустриялық жаңғыртуға дейін

Аңдатпа. Мақалада Қытай Халық Республикасы экономикасының 1978 жылдан 2020 жылдардың басына дейінгі нарықтық өзгеру кезеңдері талданады. Зерттеудің мақсаты ауыл шаруашылығындағы ынталандыру тетіктерінің, өңірлік тәжірибелердің және сыртқы экономикалық ашықтықтың шаруашылық құрылымына ықпалын түсіндіру болып табылады. Салыстырмалы тарихи және институционалдық әдістер, Дүниежүзілік банк пен Дүниежүзілік сауда ұйымының материалдары және ғылыми әдебиет пайдаланылды. Төрт талдау кезеңі ажыратылды: аграрлық жаңарту, кәсіпорындарды реформалау мен жағалаудағы ашықтық, ДСҰ-ға кіргеннен кейінгі ықпалдасу және инновациялық өсудің жаңа көздерін іздеу. Отбасылық мердігерлік жүйесі өндірістік ынталандыруды күшейткені, ал арнайы экономикалық аймақтар жаңа ережелерді шектеулі аумақта сынауға мүмкіндік бергені көрсетілді. Экспорттық өндірістің кеңеюі жұмыспен қамту, капитал жинақтау және халықаралық өндірістік байланыстардың дамуына әсер етті. Сонымен бірге өзгерістер

әлеуметтік теңсіздік, экологиялық шығын, демографиялық қысым, қарыз және мемлекеттік кәсіпорындардың тиімділігі сияқты мәселелерді туғызды. Қытай тәжірибесінің нәтижесі біртіндеп жаңарту мен институттарды мақсатты өзгертуге негізделгені тұжырымдалды. Болашақтағы даму ішкі сұранысқа, бәсекеге және әлеуметтік қорғаудың сапасына байланысты. Зерттеу реформалардың мерзімі мен өңірлік ерекшеліктерін салыстыра талдаудың маңызын көрсетеді. Бұл қорытынды басқа елдердің тәжірибесін түсіндіру үшін де пайдалы.

Кілт сөздер: нарықтық реформалар; Қытай; отбасылық мердігерлік; арнайы экономикалық аймақтар; мемлекеттік кәсіпорындар; сыртқы сауда; инновациялық даму; институционалдық өзгерістер.

Sh. Akramova
Junior Research
Abu Rayhan Beruni Academy of Sciences
(Uzbekistan, Tashkent), e-mail: u.akramov@mail.ru

Stages and characteristics of the market transformation of china's economy: from agrarian reforms to industrial modernization

Abstract. This article examines the stages of market transformation in the economy of the People's Republic of China from 1978 to the early 2020s. It asks how changes in agricultural incentives, regional experimentation and the gradual opening of the economy reshaped production and trade. The study combines comparative historical and institutional analysis with published evidence from the World Bank, the World Trade Organization and scholarly literature. Four analytical phases are identified: rural reform, enterprise restructuring and coastal opening, integration following WTO accession, and the search for innovation driven growth. The household responsibility system strengthened incentives for rural producers, while special economic zones enabled policy experiments within limited territories. Export manufacturing expanded employment, capital accumulation and participation in international production networks. These achievements were accompanied by distributional disparities and constraints related to environmental costs, population ageing, debt and the role of state owned enterprises. The article argues that China's experience was shaped by the interaction of gradual reform and deliberate institutional change. Its future prospects depend on domestic demand, competition and effective social protection.

Keywords: market reforms; China; household responsibility; special economic zones; state owned enterprises; foreign trade; innovation; institutional change.

Ş. Akramova
Genç Araştırmacı
Ebu Reyhan Biruni Bilimler Akademisi
(Özbekistan, Taşkent), e-posta: u.akramov@mail.ru

Çin ekonomisinin piyasa dönüşümünün aşamalari ve özellikleri: tarim reformlarindan sanayi modernleşmesine doğru

Özet. Bu makale, Çin Halk Cumhuriyeti ekonomisinin 1978 yılından 2020'li yılların başına kadar geçirdiği piyasa dönüşümünün aşamalarını incelemektedir. Araştırmanın amacı tarımdaki teşviklerin değişmesinin, bölgesel deneylerin ve dışa açılmanın üretim ile ticaret yapısını nasıl etkilediğini açıklamaktır. Çalışmada karşılaştırmalı tarihsel ve kurumsal yöntemler ile Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü ve akademik literatürün yayımlanmış verileri kullanılmıştır. Dört analitik dönem belirlenmiştir: kırsal reform, işletmelerin yeniden düzenlenmesi ve kıyı bölgelerinin açılması, DTÖ üyeliğinden sonraki bütünleşme ve yenilikçi büyüme arayışı. Aile sorumluluk sistemi kırsal üreticilerin teşviklerini güçlendirmiş, özel ekonomik bölgeler ise yeni kuralların sınırlı

alanlarda sınanmasını sağlamıştır. İhracata yönelik üretim istihdamı, sermaye birikimini ve uluslararası üretim ağlarına katılımı artırmıştır. Bununla birlikte gelir farklılıkları, çevresel maliyetler, nüfusun yaşlanması, borç ve kamu işletmelerinin verimliliği önemli sorunlar olarak kalmıştır. Sonuç olarak Çin deneyimi kademeli reform ile bilinçli kurumsal değişimin birleşimiyle açıklanmaktadır. Gelecekteki gelişme iç talebin, rekabetin ve sosyal korumanın niteliğine bağlıdır. Çalışma, reformların sırasını ve bölgesel farklılıklarını birlikte incelemenin önemini ortaya koymaktadır. Bulgular diğer ülkelerin deneyimlerini karşılaştırırken de dikkate alınmalıdır.

Anahtar kelimeler: piyasa reformları; Çin; aile sorumluluğu; özel ekonomik bölgeler; kamu işletmeleri; dış ticaret; yenilikçi gelişme; kurumsal değişim.

Введение

Экономические реформы КНР представляют собой длительный процесс изменения правил производства, обмена и распределения при сохранении ведущей роли государства. С конца 1970-х годов страна перешла от преимущественно директивного хозяйства к сочетанию рыночных стимулов, государственного планирования и участия в международной торговле. Это развитие нельзя свести к одной реформе: меры в сельском хозяйстве, промышленности, региональной политике и внешней торговле имели разный темп и неодинаковые социальные последствия [1].

Актуальность темы связана с необходимостью объяснить механизм перехода между этапами, а не только перечислить показатели роста. Цель статьи — установить, какие институциональные решения способствовали изменению структуры китайской экономики и какие ограничения проявились по мере развития модели. Предполагается, что результат реформ определялся сочетанием локального эксперимента, изменения хозяйственных стимулов и выборочной внешней открытости. Гипотеза проверяется сопоставлением решений разных периодов с изменениями в производстве, торговле и социальных условиях.

В историографии существуют различные оценки роли государства и частного предпринимательства. Б. Нотон рассматривает китайскую экономику как систему последовательной адаптации, тогда как Н. Ларди обращает внимание на последствия усиления государственного сектора для конкуренции и производительности [1; 2]. Разница подходов важна для исторического анализа: высокий темп роста одного периода сам по себе не доказывает устойчивости институциональных условий в следующем. Статья поэтому разграничивает непосредственный эффект реформы, условия ее осуществления и долгосрочные издержки.

Материалы и методы исследования

Применены сравнительно-исторический, проблемно-хронологический и институциональный методы. Рассматривается период с 1978 года до начала 2020-х годов; сведения о последующих явлениях использованы только как контекст развития выявленных тенденций. Эмпирическую основу составляют опубликованные материалы Всемирного банка, ВТО, ОЭСР, а также работы исследователей китайской экономики [3; 4]. В статье не проводится самостоятельный пересчет национальных счетов и не утверждается причинная связь на основании одной статистической корреляции.

Периодизация включает аграрный этап 1978–1984 годов, расширение рыночных механизмов и прибрежной открытости в 1984–2001 годах, глобальную интеграцию в 2001–2015 годах и этап изменения источников роста с середины 2010-х годов. Границы этапов условны: реформирование государственных предприятий началось до вступления в ВТО и продолжилось после него, а внешняя открытость предшествовала формальному членству. Такой подход позволяет сопоставить политическое решение с длительностью его экономического действия.

Результаты и анализ

К концу 1970-х годов ограничения коммунальной системы и директивного распределения сдерживали рост производительности труда. После политического перелома 1976 года руководство приступило к корректировке экономического курса. Решения III пленума ЦК КПК одиннадцатого созыва в декабре 1978 года стали началом политики реформ и открытости. При этом новая модель не возникла в готовом виде: изменение способов хозяйствования происходило постепенно и сопровождалось проверкой результатов в отдельных территориях [1].

Аграрная реформа была связана с распространением системы семейного подряда. Сельские семьи получали право самостоятельно организовывать производство и распоряжаться продукцией после выполнения обязательств перед государством; коллективная собственность на землю сохранялась. Этот механизм менял связь между трудом и вознаграждением без одномоментной частной продажи земли. История инициативы в деревне Сяоган провинции Аньхой показывает значение местного эксперимента, однако сводить общенациональное преобразование к одному эпизоду было бы упрощением [5].

Повышение закупочных цен и изменение структуры посевов дополняли новую систему стимулов. Поэтому рост сельскохозяйственного производства в начале 1980-х нельзя приписывать только семейному подряду. Анализ Всемирного банка отмечает существенный вклад институционального изменения в рост аграрного сектора в 1978–1984 годах [5]. Возросшие доходы сельских жителей создали спрос на товары и расширили возможности для местных предприятий. Вместе с тем различия между регионами проявились уже на раннем этапе, поскольку доступ к рынкам и инфраструктуре был неодинаков.

Следующим направлением стала территориальная открытость. В 1980 году появились первые особые экономические зоны — Шэньчжэнь, Чжухай, Шаньтоу и Сямэнь. Они предоставляли условия для привлечения иностранного капитала, производственных технологий и управленческого опыта. Статус четырнадцати прибрежных открытых городов в 1984 году расширил территорию новых правил. Экспериментальный характер зон состоял не в полном отказе от государственного контроля, а в ограниченном применении иных режимов инвестирования и торговли [1; 6].

Близость к внешним рынкам, особенно к Гонконгу, помогала приморским районам быстрее включаться в международное разделение труда. Этот пространственный выбор ускорил индустриализацию, но усилил различия между побережьем и внутренними провинциями. Для оценки результата необходимо учитывать не только приток капитала, но и государственные вложения в дороги, порты, энергетику и подготовку работников. Развитие Шэньчжэня следует рассматривать как взаимодействие географических преимуществ, политики центра и местных административных решений, а не как универсальный эффект налоговых льгот.

В промышленности переход осуществлялся сложнее. Система двух цен позволяла государственным предприятиям выполнять плановое задание и продавать часть продукции по рыночной цене. Возникал рынок дополнительных поставок, однако разница между ценами создавала возможности для извлечения административной ренты. В 1990-е годы реорганизация предприятий и политика сохранения контроля над крупными стратегическими единицами сопровождались закрытием или преобразованием части малых производств. В научной литературе отмечаются как рост эффективности, так и социальные издержки сокращения занятости [1; 2].

Именно эта неоднозначность требует разграничения предприятий центрального подчинения, местных предприятий и быстро расширявшегося негосударственного сектора. Рост производства не всегда означал одинаковое улучшение их финансового положения. Бюджетные ограничения, доступ к кредитованию и политические обязательства распределялись неравномерно. По этой причине обсуждение роли государства следует вести на уровне конкретных отраслей и правил конкуренции. ОЭСР указывает на необходимость

повышения производительности и совершенствования условий конкуренции между различными формами собственности [7].

Вступление КНР во Всемирную торговую организацию состоялось 11 декабря 2001 года [8]. Членство закрепило обязательства по доступу на рынки и сделало торговую политику более предсказуемой для партнеров. Оно усилило уже начавшуюся интеграцию китайских производителей в международные цепочки поставок. Размещение сборочных мощностей иностранными компаниями сочеталось с развитием местной инфраструктуры и ростом квалификации работников. При этом большая стоимость экспортируемого продукта не всегда означала столь же большую добавленную стоимость, созданную непосредственно внутри Китая.

Динамика экспорта была связана также с изменением внутреннего рынка. Промышленная занятость и миграция из села в города расширяли платежеспособный спрос; накопленные доходы поддерживали инвестиции в жилье и инфраструктуру. Эти процессы не развивались без противоречий. Регистрация по месту жительства и различия в доступе к социальным услугам ограничивали положение части мигрантов. Поэтому оценивать успех торговой интеграции только по объему экспортных поставок недостаточно: необходимо учитывать условия труда, распределение доходов и способность предприятий переходить от сборки к собственным разработкам.

В 2010-е годы изменилась структура факторов роста. Повышение оплаты труда, экологические последствия прежней индустриализации и старение населения усилили необходимость роста производительности. Программа «Сделано в Китае — 2025» обозначила приоритет технологического развития в ряде отраслей. Расширялись цифровые сервисы и платформенные компании, одновременно государство стремилось укрепить возможности отечественных производителей сложной продукции. Однако инновационная политика не устраняет автоматически проблемы распределения ресурсов: субсидия может поддержать перспективную разработку, но может также закрепить слабые предприятия.

Инициатива «Один пояс — один путь», объявленная в 2013 году, дополнила внутренние изменения внешними инфраструктурными и инвестиционными связями. Ее проекты различаются по финансированию, экономическим условиям и влиянию на страны участницы. Поэтому инициативу не следует представлять как единый механизм экспансии: для оценки каждого проекта необходимы сведения о договоре, сроке окупаемости и распределении рисков. В контексте китайской трансформации она показывает расширение интересов компаний и финансовых институтов за пределы экспортного производства.

Обсуждение

Особенность китайского опыта заключается в последовательном изменении хозяйственных стимулов без одновременного демонтажа всех прежних институтов. Экспериментальные режимы позволяли выявлять результаты до общенационального распространения мер. Вместе с тем постепенность не была универсальным принципом каждого решения: реформа части государственных предприятий вызвала резкое изменение положения работников, а условия внешней торговли быстро менялись после вступления в ВТО. Историческая периодизация должна сохранять различие между декларацией политики и опытом затронутых ею групп [1; 2].

Успех сокращения крайней бедности является существенной характеристикой этого периода. Согласно совместному исследованию Всемирного банка и китайских организаций, за четыре десятилетия число жителей с доходами ниже международной черты крайней бедности сократилось почти на 800 миллионов [3]. В то же время такая оценка использует определенный порог и не означает исчезновения всех форм малообеспеченности. Различие между преодолением крайней бедности и обеспечением равных социальных возможностей принципиально для оценки качества роста.

К началу 2020-х годов накопились новые ограничения. Замедление роста, долговая нагрузка местных органов власти и сектора недвижимости, демографические изменения и

недостаточное потребление домохозяйств осложняют прежнюю инвестиционную модель [9]. Экологические меры также требуют перестройки энергоемких производств и новых затрат. Эти проблемы не отменяют результатов реформ, но меняют критерий их оценки: прежний темп выпуска уже не может служить единственным показателем эффективности. Раннее обсуждение долгосрочных ограничений китайского развития содержится и в отечественной востоковедческой литературе [10].

Сравнение с другими переходными экономиками возможно лишь с учетом начальных условий Китая: масштабов сельского населения, структуры государственной власти, доступа к зарубежным рынкам и роли предпринимательских сетей. Простое перенесение названий китайских институтов в другой контекст не воспроизводит их действие. Практический урок состоит в необходимости проверять, какие стимулы меняет конкретная мера, кто несет ее издержки и каким образом результаты оцениваются до масштабирования.

Рассмотрение аграрной реформы выявляет еще одну важную черту исторической последовательности. Сначала менялись правила использования земли и распределения урожая, затем расширялся рынок продукции и услуг, а позже росла занятость вне сельского хозяйства. При обратном порядке меры могли бы дать иной результат, поскольку у домохозяйств не было бы достаточного дохода для спроса на промышленную продукцию. Вместе с тем местные предприятия опирались на неодинаковые ресурсы: близость транспорта, качество управления и доступ к кредиту влияли на результат сильнее, чем само формальное наличие новых правил. Это объясняет, почему рост отдельных прибрежных районов нельзя механически сопоставлять с более удаленными территориями. Исторический анализ должен учитывать последовательность и территориальное распределение реформ [1; 4].

Соотношение планирования и рынка также менялось по мере накопления опыта. На раннем этапе государственные задания обеспечивали непрерывность поставок в условиях слабого рынка, а свободная продажа дополнительной продукции создавала стимул к расширению выпуска. Позднее сосуществование двух режимов становилось источником споров о справедливом доступе к товарам и о возможности использования административного положения. Следовательно, один и тот же механизм мог приносить переходную пользу и одновременно формировать причины для следующего этапа преобразований. Оценка политики исключительно по ее первоначальным целям не раскрывает подобных последствий. Важны сведения о поведении предприятий и домохозяйств после введения правила, а также о том, какие группы получили преимущества и какие понесли потери [1; 2].

Прибрежная открытость создала условия для обучения через взаимодействие с зарубежными партнерами. Передача навыков не являлась автоматическим следствием присутствия иностранной компании. Она зависела от связи иностранных предприятий с местными поставщиками, подготовки кадров и способности предприятий внедрять новые приемы производства. Если значительная часть компонентов ввозилась, выгода принимающей экономики первоначально ограничивалась отдельными операциями сборки и занятостью. Постепенное развитие поставщиков и логистики расширяло внутреннюю добавленную стоимость. Поэтому переход от трудоемкого экспорта к производству более сложной продукции следует понимать как накопительный процесс, а не как единичный результат членства в международной торговой организации [4; 8].

Вопрос социальных последствий важен и для оценки дальнейшей устойчивости модели. Быстрое перемещение работников между селом и городом увеличивало предложение рабочей силы, но порождало потребность в жилье, здравоохранении и образовании. Различия в доступе к этим услугам означали, что одинаковый денежный доход не всегда давал одинаковые жизненные возможности. Кроме того, сбережения домохозяйств определялись ожиданиями будущих расходов. Укрепление социальной защиты могло бы одновременно снижать уязвимость семей и поддерживать внутреннее потребление. В этом

смысле социальная политика связана с экономической перестройкой непосредственно, а не только через последующее перераспределение результатов роста [3; 9].

Для понимания инновационного этапа необходимо различать создание технологической возможности и ее широкое применение. Государственная поддержка исследований, инфраструктура и крупный внутренний рынок могут ускорять внедрение новых изделий, но качество конкуренции определяет, насколько эффективно используются ресурсы. Если доступ к капиталу зависит преимущественно от административного статуса предприятия, перспективные частные производители могут сталкиваться с ограничениями. При этом стратегические задачи государства и коммерческие цели предприятий не всегда совпадают. Следовательно, развитие инноваций требует не только расширения финансирования, но и оценки результатов, открытых условий входа на рынок и возможности перераспределять ресурсы из менее продуктивных видов деятельности [2; 7].

Исследование имеет ограничения. Представленные этапы объединяют разнообразные отрасли и провинции, поэтому не заменяют региональных историй или анализа отдельного предприятия. Международные показатели бедности, торговли и роста рассчитаны по разным методикам и должны сопоставляться с учетом определений и временных рядов. В статье преимущественно использованы опубликованные исследования, а не архивные документы или интервью; выводы о мотивах конкретных участников потому имеют характер интерпретации на основе доступной литературы. В дальнейшем полезно сравнить опыт внутренних провинций с приморскими и проследить, как реформы социального обеспечения влияли на потребление и мобильность работников. Это позволило бы точнее определить условия, при которых постепенное изменение институтов сохраняет результативность.

Реформы государственных предприятий по-разному затрагивали трудовые коллективы. Сокращение старых рабочих мест открывало пространство для новых форм занятости, но адаптация зависела от возраста, квалификации и территории проживания. Для части работников переход в частный сектор был доступен, для других требовалась переподготовка или социальная поддержка. Исторический учет этих различий помогает избежать представления о реформе как об одинаковом событии для всего населения. В частности, выгода потребителя от расширения ассортимента могла сосуществовать с потерей гарантированного трудоустройства у работника прежнего предприятия. Именно поэтому показатели выпуска и производительности необходимо читать вместе с изменениями в положении домохозяйств [1; 2].

Децентрализация хозяйственных решений создала стимулы для местных администраций содействовать промышленному развитию. Но интерес муниципального или провинциального руководства к росту инвестиций мог вступать в противоречие с долговой устойчивостью и экологическими целями. Когда инфраструктурные расходы финансируются с расчетом на дальнейший рост земельных доходов, замедление рынка недвижимости меняет оценку прежних проектов. Этот механизм помогает связать историческую практику инвестиционного расширения с более поздними рисками местных бюджетов. Он также показывает, что успех государственного координирования нельзя оценивать только в момент запуска проекта: важно учитывать эксплуатацию объектов, финансовые обязательства и альтернативные способы использования ресурсов [9].

Международный контекст менялся на протяжении рассматриваемого периода. В начале реформ доступ к капиталу и технологиям был связан с соседними азиатскими экономиками и диаспорой; после вступления в ВТО условия участия в многосторонней торговле приобрели большее значение. В последующие годы конкуренция в высокотехнологичных отраслях и ограничения на передачу отдельных технологий стали частью среды, в которой китайским предприятиям приходится действовать. Эти изменения не отменяют внутренних факторов роста, но делают структуру внешних связей важной переменной анализа. Следовательно, историческое объяснение реформ должно рассматривать взаимодействие решений внутри страны с правилами и конфликтами международной экономики [4; 8].

Роль государства в китайской модели нельзя выразить противопоставлением планирования и предпринимательства. В разные периоды государственные органы создавали инфраструктуру, корректировали цены, допускали внешних инвесторов, сохраняли контроль над стратегическими компаниями и формулировали технологические приоритеты. Эффективность подобных действий зависела от качества информации и возможности изменить неудачное решение. Экспериментальная практика создавала один из таких каналов обратной связи, однако административные интересы и неравный доступ участников к ресурсам могли его ослаблять. Эта двойственность позволяет объяснить одновременно существенные достижения ранних реформ и трудности современного перехода к более производительному росту [1; 7].

Наконец, периодизация помогает отделить изменение законодательства от изменения повседневной практики. Принятие решения о зоне или предприятии не означало, что все организации сразу начинали работать по новым правилам. Между формальным актом и наблюдаемым результатом располагались инвестиции, обучение персонала, местное администрирование и приспособление хозяйственных связей. В исследованиях экономической истории поэтому следует сопоставлять даты решений с данными за несколько последующих лет. Такой подход особенно важен при оценке начала инновационного этапа: объявленная цель технологического обновления сама по себе не подтверждает завершения структурного перехода. Необходимы показатели внедрения, производительности и условий конкуренции [1; 7].

Расширение рынка имело и культурно-организационное измерение. Для местных руководителей и предпринимателей новые возможности требовали навыков переговоров, учета затрат и работы с неопределенностью. Накопление таких навыков происходило неравномерно: успешный опыт отдельных регионов распространялся через перемещение работников, подражание управленческим практикам и решения центральных органов. Эта сторона реформ хуже отражается в агрегированных показателях, но важна для объяснения того, почему одинаковая формальная мера дает разные результаты. Институт действует через людей и организации, которые должны научиться им пользоваться. Следовательно, скорость распространения практики нельзя автоматически выводить из даты опубликования нормативного акта.

В долгосрочном сравнении следует осторожно обращаться и с понятием индустриальной модернизации. Увеличение выпуска промышленной продукции не всегда означает повышение технологической самостоятельности или эффективности ресурсов. Экспортная сборка, развитие местных поставщиков и собственные исследования представляют различные уровни производственной сложности. Они могут сосуществовать в одной стране и даже в одном регионе. Для подтверждения перехода между ними требуются данные о добавленной стоимости, квалификации труда и распространении новых технологий. Такой набор критериев делает исследование более точным, чем оценка на основе места государства в общем мировом экспорте.

Наконец, китайский случай демонстрирует зависимость реформ от способности государства поддерживать доверие к долгосрочным правилам. Домохозяйства принимают решения о труде и сбережениях, предприятия — об инвестициях, а иностранные партнеры — о размещении производства на основании ожиданий. Если правила быстро меняются или применяются неодинаково, выгода от новых стимулов уменьшается. Постепенность реформ способствовала адаптации, когда участники могли наблюдать результаты и предвидеть дальнейшее расширение успешных мер. Однако та же последовательность оставляла переходные противоречия, включая неравный доступ к капиталу. Поэтому качество правил и возможность их последовательной корректировки составляют важную часть объяснения развития страны [1; 2].

Важным условием сравнения является и различие между темпом роста и уровнем благосостояния. Высокие темпы в начальной точке перехода отражают использование ранее недооцененных ресурсов, тогда как на более поздней стадии рост зависит от

производительности, потребительского спроса и качества услуг. Поэтому замедление само по себе не доказывает провал реформ. Для исторической оценки нужно установить, какие задачи решались на каждом этапе, какие возможности были исчерпаны и какие новые задачи возникли. Такой анализ позволяет объяснять изменения траектории без представления всех периодов одной неизменной моделью [1; 9].

Внешняя открытость также имела разные формы. Привлечение инвесторов в особые зоны, вступление в многостороннюю торговую систему и зарубежные инфраструктурные проекты отличались по набору участников и распределению рисков. В первом случае основной задачей было испытание правил и технологий внутри страны; во втором — закрепление условий торговли; в третьем — расширение финансовых и транспортных связей за ее пределами. Общее обозначение этих процессов словом «глобализация» скрывает их последовательность. Сопоставление конкретных институтов показывает, что каждый новый этап опирался на результаты предыдущего, но ставил перед государством и предприятиями иные задачи [4; 8].

Вопрос о переносимости китайского опыта требует отдельной проверки. Относительная последовательность мер может быть полезным предметом сравнения, но конкретные результаты зависели от численности населения, уровня урбанизации, географии торговли и способности администрации исполнять решения. Другие государства обладают иными исходными ресурсами и международными ограничениями. Поэтому рекомендация начинать любую реформу с особой зоны или двух цен без оценки местных условий была бы методологически слабой. Более продуктивно сравнивать функции мер: создание стимулов, снижение неопределенности для инвестора и обеспечение социальной адаптации работников. Именно эти функции позволяют содержательно обсуждать исторический опыт без некритического заимствования названий институтов в иных национальных условиях.

Заключение

Рыночная трансформация КНР прошла через связанные, но неодинаковые этапы. Аграрные преобразования изменили непосредственные стимулы производителя; особые экономические зоны и реформа предприятий расширили пространство рыночных отношений; вступление в ВТО усилило международную интеграцию; с середины 2010-х годов центр обсуждения переместился к производительности и инновациям. Совокупный результат определялся не отдельным решением, а взаимодействием местного эксперимента, инвестиций, государственного управления и внешнего спроса.

Основной вывод исследования состоит в том, что поэтапность давала возможность корректировать политику, однако не гарантировала равномерного распределения выгод. Региональное и социальное неравенство, экологические издержки, долговые риски и ограничения конкуренции требуют самостоятельного анализа. Перспективы модели зависят от способности повысить внутренний спрос и качество социальных услуг при сохранении условий для продуктивных предприятий. Китайский опыт полезен как предмет исторического сравнения институтов, а не как готовая схема для прямого копирования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Naughton B. *The Chinese Economy: Adaptation and Growth*. 2nd ed. Cambridge, MA: MIT Press, 2018. 608 p.

2. Lardy N. R. *The State Strikes Back: The End of Economic Reform in China?* Washington, DC: Peterson Institute for International Economics, 2019.

3. World Bank. *Lifting 800 Million People Out of Poverty: New Report Looks at Lessons from China's Experience*. 2022. URL: https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2022/04/01/lifting-800-million-people-out-of-poverty-new-report-looks-at-lessons-from-china-s-experience (дата обращения: 29.09.2026).

4. World Bank. *China 2030: Building a Modern, Harmonious, and Creative Society*. Washington, DC: World Bank, 2013. 442 p.

5. World Bank. *World Development Report 1996: From Plan to Market*. New York: Oxford University Press, 1996. URL: https://documents1.worldbank.org/curated/en/142781468127495966/pdf/multi0page.pdf (дата обращения: 29.09.2026).

6. Сунь Лэй. Китайский путь — модернизационная трансформация китайской цивилизации // *Сравнительная политика*. 2019. № 2. С. 20–33.

7. OECD. *OECD Economic Surveys: China 2022*. Paris: OECD Publishing, 2022. URL: https://www.oecd.org/en/publications/oecd-economic-surveys-china-2022_b0e499cf-en.html (дата обращения: 29.09.2026).

8. World Trade Organization. *China: Accession and Membership*. 2001. URL: https://www.wto.org/English/news_e/news01_e/news01_e.htm (дата обращения: 29.09.2026).

9. World Bank. *Unlocking Domestic Demand Key to Reviving Growth Momentum in China*. 2024. URL: https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2024/12/26/unlocking-domestic-demand-key-to-reviving-growth-momentum-in-china-world-bank-economic-update (дата обращения: 29.09.2026).

10. Гельбрас В. Г. КНР после Дэн Сяопина: проблемы экономического развития // *Восток*. 1995. № 6. С. 53–56.

REFERENCES

1. Naughton B. The Chinese Economy: Adaptation and Growth. 2nd ed. Cambridge, MA: MIT Press, 2018. 608 p.

2. Lardy N. R. The State Strikes Back: The End of Economic Reform in China? Washington, DC: Peterson Institute for International Economics, 2019.

3. World Bank. Lifting 800 Million People Out of Poverty: New Report Looks at Lessons from China's Experience. 2022. URL: https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2022/04/01/lifting-800-million-people-out-of-poverty-new-report-looks-at-lessons-from-china-s-experience (дата обращения: 29.09.2026).

4. World Bank. China 2030: Building a Modern, Harmonious, and Creative Society. Washington, DC: World Bank, 2013. 442 p.

5. World Bank. World Development Report 1996: From Plan to Market. New York: Oxford University Press, 1996. URL: https://documents1.worldbank.org/curated/en/142781468127495966/pdf/multi0page.pdf (дата обращения: 29.09.2026).

6. Sun Lei. Kitayskiy put — modernizatsionnaya transformatsiya kitayskoy tsivilizatsii // Sravnitelnaya politika. 2019. No. 2. P. 20–33. (in Russian).

7. OECD. OECD Economic Surveys: China 2022. Paris: OECD Publishing, 2022. URL: https://www.oecd.org/en/publications/oecd-economic-surveys-china-2022_b0e499cf-en.html (дата обращения: 29.09.2026).

8. World Trade Organization. China: Accession and Membership. 2001. URL: https://www.wto.org/English/news_e/news01_e/news01_e.htm (дата обращения: 29.09.2026).

9. World Bank. Unlocking Domestic Demand Key to Reviving Growth Momentum in China. 2024. URL: https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2024/12/26/unlocking-domestic-demand-key-to-reviving-growth-momentum-in-china-world-bank-economic-update (дата обращения: 29.09.2026).

10. Gelbras V. G. KNR posle Den Syaopina: problemy ekonomicheskogo razvitiya // Vostok. 1995. No. 6. P. 53–56. (in Russian).

https://doi.org/10.47526/3007-6366.6541

J. ABDIMURADOV
Independent Researcher at Oriental University
(Uzbekistan, Tashkent), e-mail: abdumurodov.j@perfectuniversity.uz

EVOLUTION OF MUNICIPAL INFRASTRUCTURE AND PUBLIC UTILITIES IN THE UZBEK SSR (1950–1954)

Abstract. This article examines the state of urban planning, municipal governance, and communal infrastructure in the Uzbek SSR during the early and mid-1950s, a critical juncture marked by post-war recovery and rapid urbanization. It highlights the severe socio-economic and technical challenges confronting local authorities, including obsolete material bases, chronic underfunding, and critical deficiencies in drinking water supply, electricity grids, and sanitation across historical urban centers such as Kagan, Bukhara, and Karshi. The study contextualizes these infrastructural bottlenecks within the broader framework of Soviet regional development, demonstrating how rapid demographic shifts and a surging industrial workforce exerted unprecedented pressure on dilapidated municipal networks that had largely stagnated since the pre-war era. The study analyzes the targeted administrative interventions and financial allocations mobilized by the Soviet administration following specific decrees issued in 1950 to rehabilitate municipal utilities and extend clean water networks into developing economic zones and rural districts like Greater Qibray. Furthermore, the paper explores the implementation of a complex hierarchical pricing matrix established by Resolution No. 933, which stringently regulated water consumption across residential, industrial, and municipal sectors. This regulatory framework aimed to curb rampant resource wastage while simultaneously generating state revenue to fund ongoing civil engineering projects, reflecting the bureaucratic complexities and centralized economic planning characteristic of the Stalinist and early post-Stalinist epochs. Despite these progressive financial and infrastructural investments, widespread modernization remained heavily constrained by bureaucratic inefficiencies, material shortages, and structural bottlenecks, with Tashkent representing the sole major urban agglomeration possessing a limited centralized sewerage system by 1953. The vast majority of secondary cities and peripheral settlements continued to rely on archaic sanitation methods, posing severe public health risks and hampering regional productivity. The article concludes by detailing subsequent modernization blueprints orchestrated in 1954 by the Ministry of Communal Economy under G.U. Aliyev, which aimed to expand primary wastewater treatment plants, introduce early-stage gasification, and scale up hydro-infrastructure projects across major regional hubs throughout Soviet Uzbekistan, ultimately laying the groundwork for the accelerated urbanization waves of the subsequent decades.

Keywords: Uzbek SSR; communal economy; urban planning; drinking water supply; municipal infrastructure; tariff policy; sanitation; 1950s; modernization; sewerage system.

Д. Абдимурадов
«Oriental» университетінің тәуелсіз зерттеушісі
(Өзбекстан, Ташкент қ.), e-mail: abdumurodov.j@perfectuniversity.uz

Өзбек кср-індегі коммуналдық инфрақұрылым және коммуналдық шаруашылықтың эволюциясы (1950–1954 жж.)

Аңдатпа. Бұл мақалада соғыстан кейінгі қалпына келтіру және жедел урбанизация кезеңі болып табылатын 1950 жылдардың басы мен ортасындағы Өзбек ССР-індегі қала құрылысы, муниципалды басқару және коммуналдық инфрақұрылымның жағдайы қарастырылады. Онда жергілікті билік органдары тап болған күрделі әлеуметтік-экономикалық және техникалық қиындықтар, атап айтқанда, ескірген материалдық база,

қаржыландырудың жетіспеушілігі, сондай-ақ Каган, Бұхара және Қаршы сияқты тарихи қала орталықтарында ауыз сумен жабдықтау, электр желілері мен санитарлық жүйелердің өткір тапшылығы көрсетілген. Зерттеу бұл инфрақұрылымдық кедергілерді КСРО-ның өңірлік дамуының кең ауқымды шеңберінде қарастырып, жедел демографиялық өзгерістер мен өнеркәсіптік жұмысшылар күшінің өсуі соғысқа дейінгі кезеңнен бері тоқырап қалған тозған коммуналдық желілерге бұрын-соңды болмаған қысым көрсеткенін көрсетеді. Зерттеуде коммуналдық кәсіпорындарды қалпына келтіру және таза су желілерін Жаңа Қибрай сияқты дамып келе жатқан экономикалық аймақтар мен ауылдық округтерге тарату үшін 1950 жылы қабылданған арнайы қаулылардан кейін совет әкімшілігі жұмылдырған мақсатты әкімшілік шаралар мен қаржылық бөлініс тер талданады. Сонымен қатар, жұмыста тұрғын үй, өнеркәсіп және коммуналдық секторлардағы су тұтынуды қатаң реттеген № 933 қаулысымен белгіленген күрделі иерархиялық баға белгілеу матрицасының енгізілуі зерттеледі. Бұл нормативтік база сталиндік және сталиндік кезеңнен кейінгі дәуірлерге тән бюрократиялық күрделіліктер мен орталықтандырылған экономикалық жоспарлауды көрсете отырып, ағымдағы құрылыс жобаларын қаржыландыру үшін мемлекеттік кіріс көзін қалыптастырумен қатар ресурс шығынын шектеуді мақсат етті. Осы прогрессивті қаржылық және инфрақұрылымдық инвестицияларға қарамастан, ауқымды жаңғырту бюрократиялық тиімсіздіктермен, материалдардың тапшылығымен және құрылымдық кедергілермен қатты шектелді, ал Ташкент қаласы 1953 жылға қарай шектеулі орталықтандырылған кәріз жүйесі бар жалғыз ірі қалалық агломерация болды. Қосалқы қалалар мен шеткі елді мекендердің басым бөлігі архаикалық санитарлық әдістерге сүйенуді жалғастырып, бұл қоғамдық денсаулық сақтауға қатер төндірді және өңірлік өнімділікті тежеді. Мақала соңында Г.У. Алиев басқарған Коммуналдық шаруашылық министрлігінің 1954 жылы әзірлеген кейінгі жаңғырту жоспарлары егжей-тегжейлі баяндалады; бұл жоспарлар Советтік Өзбекстанның барлық ірі өңірлік орталықтарында бастапқы сарқынды суды тазарту станцияларын кеңейтуге, бастапқы сатыдағы газдандыруды енгізуге және гидроинфрақұрылымдық жобаларды кеңейтуге бағытталған болатын, бұл өз кезегінде кейінгі онжылдықтардағы жедел урбанизация толқындарына негіз қалады.

Кілт сөздер: Өзбек КСР; коммуналдық шаруашылық; қала құрылысы; ауыз сумен қамту; муниципалдық инфрақұрылым; тариф саясаты; санитария; 1950 жылдар; модернизация; кәріз жүйесі.

Д. Абдимурадов
Независимый исследователь Университета «Oriental»
(Узбекистан, г.Ташкент), e-mail: abdumurodov.j@perfectuniversity.uz

Эволюция городской инфраструктуры и коммунального хозяйства в узбекской сср (1950-1954 гг.)

Аннотация. В данной статье рассматривается состояние градостроительства, муниципального управления и коммунальной инфраструктуры в Узбекской ССР в начале и середине 1950-х годов – в критический период, отмеченный послевоенным восстановлением и быстрой урбанизацией. В ней освещаются серьезные социально-экономические и технические проблемы, с которыми сталкивались местные органы власти, включая устаревшую материально-техническую базу, хроническое недофинансирование и острый дефицит питьевого водоснабжения, электросетей и санитарных систем в таких исторических городских центрах, как Каган, Бухара и Карши. Исследование контекстуализирует эти инфраструктурные узкие места в рамках более широкой концепции регионального развития СССР, демонстрируя, как стремительные демографические сдвиги и рост численности промышленного рабочего класса оказывали беспрецедентное давление на обветшавшие коммунальные сети, которые во многом застоялись со времен доэпохального периода. В исследовании анализируются целенаправленные административные вмешательства и

финансовые ассигнования, мобилизованные советской администрацией во исполнение конкретных постановлений, принятых в 1950 году, в целях восстановления коммунальных предприятий и расширения сетей чистой воды в развивающиеся экономические зоны и сельские районы, такие как Южно-Кибрайский район. Кроме того, в работе исследуется внедрение сложной иерархической матричной системы ценообразования, установленной постановлением № 933, которая строго регламентировала потребление воды в жилом, промышленном и коммунальном секторах. Данная нормативно-правовая база была направлена на пресечение массового расточительства ресурсов и одновременное пополнение государственного бюджета для финансирования текущих строительных проектов, отражая бюрократическую сложность и централизованное экономическое планирование, характерные для сталинской и ранней постсталинской эпох. Несмотря на эти прогрессивные финансовые и инфраструктурные инвестиции, масштабная модернизация оставалась сильно сдерживаемой бюрократической неэффективностью, нехваткой материалов и структурными барьерами, причем Ташкент оставался единственной крупной городской агломерацией, обладавшей ограниченной централизованной канализационной системой к 1953 году. Подавляющее большинство второстепенных городов и периферийных поселений продолжали полагаться на архаичные методы санитарии, создавая серьезные риски для общественного здравоохранения и сдерживая региональную производительность. Статья завершается детальным описанием последующих планов модернизации, разработанных в 1954 году Министерством коммунального хозяйства под руководством Г.У. Алиева, которые были направлены на расширение первичных очистных сооружений, внедрение газификации на начальном этапе и масштабное развитие гидротехнической инфраструктуры в крупных региональных центрах по всему Советскому Узбекистану, заложив в конечном итоге основу для волн ускоренной урбанизации в последующие десятилетия.

Ключевые слова: Узбекская ССР; коммунальное хозяйство; градостроительство; питьевое водоснабжение; муниципальная инфраструктура; тарифная политика; санитария; 1950-е годы; модернизация; канализационная система.

J. Abdimuradov
Oriental Üniversitesi Bağımsız Araştırmacısı
(Özbekistan, Taşkent), e-mail: abdumurodov.j@perfectuniversity.uz

Özbek sovyet sosyalist cumhuriyeti'nde belediye altyapisi ve kamu hizmetlerinin evrimi (1950–1954)

Özet. Bu makale, savaş sonrası toparlanma ve hızlı kentleşme süreçleriyle karakterize edilen kritik bir dönemeç olan 1950'lerin başı ve ortalarında Özbek SSCB'deki şehir planlaması, belediye yönetimi ve altyapı durumunu incelemektedir. Çalışma; Kagan, Buhara ve Karşi gibi tarihi kent merkezlerindeki eskimiş maddi temeller, kronik fon yetersizliği, içme suyu temini ve sanitasyon alanındaki kritik eksiklikler dahil olmak üzere yerel makamların karşı karşıya kaldığı şiddetli sosyo-ekonomik ve teknik zorlukları vurgulamaktadır. Bu altyapısal dar boğazları Sovyet bölgesel kalkınmasının geniş çerçevesi içinde ele alan araştırma, hızlı demografik değişimlerin ve artan sanayi iş gücünün, savaş öncesi dönemden bu yana büyük ölçüde durgunlaşmış olan köhne belediye ağları üzerinde nasıl benzeri görülmemiş bir baskı yarattığını göstermektedir. Çalışmada, 1950 yılında çıkarılan kararnameleri takiben Sovyet yönetimi tarafından belediye kamu hizmetlerini rehabilite etmek ve temiz su şebekelerini Büyük Kıbray gibi gelişen ekonomik bölgelere ve kırsal alanlara genişletmek amacıyla harekete geçirilen hedefe yönelik idari müdahaleler ve mali tahsisatlar analiz edilmektedir. Ayrıca makale, konut, sanayi ve belediye sektörlerindeki su tüketimini katı bir şekilde düzenleyen 933 sayılı Kararname ile oluşturulan karmaşık hiyerarşi fiyatlandırma matrisinin uygulanmasını incelemektedir. Bu düzenleyici çerçeve, Stalinist ve erken post-Stalinist dönemlerin bürokratik karmaşıklıklarını ve merkezi ekonomik planlamasını yansıtarak, devam eden mühendislik projelerini finanse etmek için devlet geliri yaratırken yaygın

kaynak israfını dizginlemeyi amaçlamıştır. Bu ilerici mali ve altyapısal yatırımlara rağmen, kapsamlı modernizasyon bürokratik verimsizlikler, malzeme kıtlıkları ve yapısal engeller nedeniyle ağır bir şekilde kısıtlanmış ve Taşkent, 1953 yılı itibarıyla sınırlı bir merkezi kanalizasyon sistemine sahip tek büyük kentsel yığınlaşma olmuştur. İkincil şehirlerin ve çevre yerleşimlerin büyük çoğunluğu, halk sağlığı için ciddi riskler oluşturan ve bölgesel verimliliği engelleyen arkaik sanitasyon yöntemlerine güvenmeye devam etmiştir. Makale, Sovyet Özbekistan genelindeki büyük bölgesel merkezlerde birincil atık su arıtma tesislerini genişletmeyi, erken aşama gazlaştırmayı tanıtmayı ve hidrolik altyapı projelerini ölçeklendirmeyi amaçlayan ve G.U. Aliyev liderliğindeki Komünist Ekonomi Bakanlığı tarafından 1954 yılında düzenlenen sonraki modernizasyon planlarını detaylandırarak sona ermekte, nihayetinde önümüzdeki on yıllardaki hızlanan kentleşme dalgalarının temelini atmaktadır.
Anahtar kelimeler: Özbekistan SSC; komünist ekonomi; şehir planlaması; içme suyu temini; belediye altyapısı; tarife politikası; sanitasyon; 1950'ler; modernizasyon; kanalizasyon sistemi.

Introduction

The development of municipal infrastructure and public utilities represents a critical dimension of socio-economic history in mid-twentieth-century Central Asia. In the aftermath of the Second World War, the Uzbek SSR faced immense systemic hurdles characterized by an obsolete material-technical base, chronic underfunding, and severe infrastructural neglect. These vulnerabilities severely compromised public health, endangered urban populations through hazardous sanitary conditions, and threatened to impede the labor force expansion vital for industrial and agricultural growth. While historical scholarship has extensively addressed macro-industrial achievements in Soviet Central Asia, the micro-level transformation of communal services, drinking water supply networks, and urban sanitation remains underexplored. This article investigates the structural deficiencies of the Uzbek SSR's communal economy in the early 1950s and evaluates the multifaceted state interventions, administrative decrees, and targeted fiscal investments launched to rehabilitate regional hydro-infrastructure and modernize urban management.

Discussion of results

During the early 1950s, the urban planning paradigm and the communal infrastructure network of the Uzbek SSR functioned under deeply restrictive socio-economic, infrastructural, and technological constraints. This system was critically hindered by an obsolete material-technical base, pervasive bureaucratic inefficiencies, and chronic underfunding that persisted across multiple administrative tiers. Archival documentation and empirical inspections conducted in the spring of March 1950 vividly expose the structural vulnerability and systemic fragility of municipal utilities across rapidly industrializing urban centers. A prime institutional example of this infrastructural collapse was observed in the city of Kagan, where municipal provisions were reduced to a mere six water distribution installations, one hundred localized street water mains, and an inadequate 4.8-kilometer pipeline network with a constrained 150 mm diameter [1]. Such rudimentary technological capacities fell catastrophically short of meeting the basic demographic demands, sanitary thresholds, and growing industrial needs of the local population.

Compounding these severe physical deficiencies, municipal authorities faced alarming sanitary and disinfection failures that directly endangered public health on a mass scale. Standard operational protocols frequently relied on drawing untreated, highly turbid water directly from primary water arteries such as the Shaxrud canal, subsequently routing it through open, unprotected basins lacking any form of chemical reagent treatment, filtration, or standard chlorination. This pervasive lack of technological safeguards fostered a hazardous sanitary-epidemiological environment characterized by contaminated water supplies and inadequate waste management. Consequently, these systemic vulnerabilities drastically escalated the risks of widespread infectious disease outbreaks, giving rise to persistent public health crises across urban settlements and

highlighting the urgent necessity for comprehensive administrative and infrastructural reforms throughout the Soviet Uzbek republic.

In response to these systemic deficiencies, the Soviet administration initiated a concerted policy in the mid – 1950s to radically rehabilitate communal infrastructure, prioritizing the secure and qualitative provision of drinking water for the populace. This ambitious modernization agenda emerged as a critical imperative following years of acute infrastructural neglect, during which urban and rural settlements alike suffered from severely compromised sanitation and inadequate hydraulic engineering. By confronting these deficiencies head-on, regional authorities sought not only to elevate public health standards across the Uzbek SSR, but also to stabilize the rapidly expanding labor force required for industrial and agricultural intensification [2].

Pursuant to the landmark legislative framework established by the Council of Ministers of the Uzbek SSR in May 1950, a comprehensive financial initiative was mobilized to overhaul the deteriorating municipal infrastructure across historical urban centers. This strategic intervention directed substantial fiscal allocations toward critical public utilities, notably allocating 164,000 rubles to systematically expand and repair the municipal water distribution networks in Bukhara, alongside an earmarked investment of 155,000 rubles dedicated to the total reconstruction, pipe-laying, and technological re-equipment of clean drinking water systems in Karshi [3]. These targeted capital infusions were urgently required to address long-standing vulnerabilities in rapidly growing southern regional hubs, where aging infrastructural networks – predominantly reliant on outdated clay and wooden distribution conduits – had historically fostered high contamination risks, frequent system failures, and severe water loss.

The subsequent injection of state capital facilitated a technological transition, enabling the deployment of durable cast-iron piping, modern mechanical pumping stations, and systematic leakage control mechanisms. By replacing obsolete conduits with resilient hydraulic infrastructure, the 1950 decree effectively mitigated widespread epidemiological hazards and established a reliable foundation for public health security. Furthermore, this foundational modernization initiative catalyzed sustainable urban growth, ensuring that densely populated administrative and cultural centers were equipped with the robust utility capacity necessary to support expanding populations and long-term socio-economic development in the post-war period.

Concurrently, the scope of regional modernization extended far beyond major urban peripheries into rural and developing agricultural districts, a strategic shift vividly highlighted by the formal governmental approval of the Greater Qibray clean drinking water network project on September 1, 1950. Commanding a substantial total project valuation of 58,042.1 rubles, this comprehensive initiative was designed to establish reliable, centralized water provision in areas that had long suffered from infrastructural neglect. This ambitious rural intervention reflected a broader ideological and administrative commitment toward bridging the historical disparities between metropolitan centers and peripheral agricultural communities, ensuring that collective farms, agrarian cooperatives, and emerging settlements finally gained dependable access to hygienic, treated water resources [4].

Through rigorous engineering coordination, centralized budgetary oversight, and targeted resource mobilization, these mid-century reforms fundamentally reshaped the hydrological landscape of Soviet Uzbekistan. The transition from rudimentary local water sources to engineered distribution systems institutionalized modern standards of public hygiene, disease prevention, and municipal management. Ultimately, these foundational investments not only alleviated immediate sanitary crises across both urban and rural spaces, but also established a durable institutional framework whose infrastructural legacy endured for decades, shaping the socio-economic and public health trajectory of the region well into the latter half of the twentieth century.

The regulatory framework governing urban water distribution throughout this critical transitional era was systematically structured in strict accordance with Resolution No. 933, issued by the Council of People’s Commissars of the Uzbek SSR on August 4, 1941 – a mandate whose long-term administrative ripples and practical enforcement mechanisms remained visibly operational in key regional hubs such as Bukhara as late as November 1950 [5].

This foundational decree established a complex, highly stratified hierarchical pricing matrix deliberately engineered to navigate the delicate socio-economic equilibrium between municipal fiscal solvency and state-mandated welfare equity. By systematically calibrating and shifting the financial burden across divergent economic sectors, the policy aimed to directly mitigate the acute infrastructural and economic vulnerabilities of the post-war landscape. Through the formal codification of tiered pricing models and differential tariff schedules, local governing bodies sought to proactively steer urban consumption patterns, implement deterrent measures against commercial waste, and protect residential access by subsidizing essential supplies amidst chronic resource scarcity.

Beyond mere fiscal management, this administrative architecture served as an instrument of social and economic coercion, reflecting broader Soviet modernization imperatives constrained by wartime devastation and slow post-war reconstruction. The implementation of hierarchical pricing forced municipal enterprises, industrial workshops, and domestic households into a tightly monitored regime of resource allocation, where bureaucratic oversight directly intersected with daily survival. Consequently, the water distribution system in Bukhara evolved into a micro-cosmic reflection of centralized planning tensions – where ideological commitments to egalitarian welfare constantly clashed with the harsh, pragmatic realities of localized infrastructural decay, administrative bottlenecks, and the urgent necessity of rationing scarce commodities.

Daily household consumption was pegged at a subsidized rate of 0.90 rubles per cubic meter, reflecting a deliberate socio-economic policy designed to keep basic domestic hydration and sanitation accessible to the urban working class even amidst mounting inflationary pressures. This pricing mechanism acted as a crucial social safety net, ensuring that fundamental livelihood resources remained affordable for families and shielding vulnerable urban demographics from the volatile economic fluctuations of the period [5].

By contrast, industrial, commercial, and municipal tiers exhibited substantial differentiation, strategically calibrated to reflect the genuine economic value, scarcity, and operational resource intensity inherent to each distinct sphere of activity. Rather than employing a blunt, uniform instrument, this sophisticated pricing architecture recognized that diverse economic actors exert vastly dissimilar demands on public utilities, thereby necessitating a more equitable and cost-reflective mechanism.

Within this comprehensive tiered framework, filling stations were subjected to a rate of 1.40 rubles per cubic meter, while retail water kiosks – operating under decentralized distribution models that inherently involve higher logistical expenditures – reached 1.85 rubles. Simultaneously, state administrative organizations were billed at a standardized baseline of 1.00 ruble to facilitate essential public governance, whereas economic agencies and productive institutions incurred a competitive intermediary rate of 1.10 rubles [6]. Ultimately, this meticulous economic differentiation functioned as a vital regulatory instrument, guaranteeing that every sector contributed proportionally and fairly to the long-term maintenance, modernization, and sustainability of municipal water infrastructure, strictly scaled in accordance with their actual consumption volume and operational impact.

Furthermore, these elevated tariffs for commercial and independent distribution points served as a vital economic deterrent against unregulated extraction and resource misappropriation. By imposing higher financial burdens on heavy commercial users, municipal authorities successfully curtailed excessive industrial waste while ensuring that public utilities could fully recover the operational expenditures and maintenance costs incurred by high-volume commercial consumption.

Specialized municipal functions also maintained distinct tariffs, with street watering and dust suppression set at 0.70 rubles per cubic meter, and urban garden irrigation priced at 0.90 rubles per cubic meter. These concessional rates for ecological and public hygiene maintenance underscored the Soviet administration's strategic priority in mitigating urban dust storms, cooling dense neighborhoods, and preserving green spaces in arid historical centers [7]. Ultimately, this meticulous tariff schedule functioned not merely as a fiscal mechanism, but as an instrument of

centralized social control and urban planning, deeply embedding state priorities into the everyday ecological management of Uzbek cities.

Despite these localized interventions, the broader municipal sanitation and utility infrastructure across the Uzbek Soviet Socialist Republic remained critically underdeveloped during the early post-war era. This infrastructural lag was starkly evidenced by statistical data from 1953, which revealed that Tashkent served as the sole urban center in the entire republic possessing a centralized sewerage system. However, even this metropolitan network was severely limited, covering a mere 3 percent of the municipal territory and operating without secondary treatment facilities – a critical flaw that resulted in the direct discharge of untreated wastewater into vital regional rivers and canals, exacerbating environmental hazards.

To aggressively mitigate this escalating ecological and sanitary decay, comprehensive modernization blueprints were orchestrated in 1954 by the Ministry of Communal Economy of the Uzbek SSR, operating under the decisive leadership of Minister G.U. Aliyev. These strategic directives mandated the construction of a large-scale primary treatment plant in Tashkent to curb pollution, alongside the implementation of expanded and modernized sewerage networks in key industrial satellite cities such as Yangiyul and Bekabad, thereby attempting to bridge the sanitation gap between the capital and peripheral urban zones [7].

Simultaneously, a pivotal energy transition materialized as the nascent stages of gasification were systematically introduced across major urban centers in the Andijan and Fergana regions starting in 1954 [8]. This regional initiative successfully overcame a prior technological baseline where gas infrastructure had been sporadically restricted solely to industrial pockets in Andijan and Asaka, entirely lacking integration into domestic household consumption. By expanding pipeline grids to serve residential sectors, these reforms laid the foundational groundwork for improved urban living standards and municipal resilience across the Fergana Valley.

A comprehensive evaluation of the republic's hydro-infrastructure conducted in 1954 revealed a profound structural disparity, highlighting that centralized drinking water pipelines remained severely restricted, confined to just eight major cities and a single district center across the entire expanse of the Uzbek SSR. This acute deficit in basic public utilities underscored the immense challenges faced by local authorities in meeting fundamental urban sanitary requirements and ensuring reliable public access to safe drinking water during the post-war reconstruction period.

Nevertheless, prospective infrastructural planning began to gain considerable momentum through ambitious project designs formulated in 1953, which aimed to revolutionize regional water supply systems. These forward-looking blueprints were specifically engineered to supply at least 20 percent of Samarkand with potable water, thereby alleviating chronic shortages in one of the republic's most vital cultural and economic hubs [8]. Simultaneously, these pioneering developmental initiatives laid the groundwork for modernizing regions that had previously been entirely devoid of centralized utility networks. The scope of targeted expansion encompassed crucial growing centers such as Urgench, Chirchiq, Margilan, Termez, Jizzakh, Mirzachul, Kattakurgan, and Bekabad, signaling a strategic administrative shift toward decentralized municipal development and the broader socioeconomic uplift of Uzbekistan's peripheral urban landscape.

Conclusion

The reconstruction of communal infrastructure and public utilities in the Uzbek SSR between 1950 and 1954 demonstrates a decisive turning point in the republic's socio-economic and sanitary development. Overcoming the severe technical constraints, contamination risks, and infrastructural neglect of the post-war years required concerted state intervention, substantial financial investments, and centralized administrative oversight. The implementation of landmark governmental decrees, targeted capital allocations for water networks, and sophisticated hierarchical pricing structures successfully stabilized municipal utility operations while balancing social equity with fiscal solvency. Although widespread disparities persisted – exemplified by Tashkent's limited sewerage coverage and the concentration of centralized pipelines in only a handful of major cities – the foundational blueprints and primary treatment initiatives launched during this period initiated a

lasting transformation of Soviet Uzbekistan's hydrological and urban landscape, institutionalizing modern standards of public hygiene and regional management.

REFERENCES

1. Central State Archive of the Republic of Uzbekistan. Materials on the History of Communal Economy and Urban Planning in the Uzbek SSR (1950–1954). Fund R-2632, List 1, Storage Unit 412.
2. Central State Archive of the Republic of Uzbekistan. Decrees of the Council of Ministers of the Uzbek SSR on Measures for Urban Planning and Provision of Clean Drinking Water to the Population (1950–1953). Fund R-94, List 2, Storage Unit 109.
3. Aliyev, G. U. Issues of Development and Landscaping of the Communal Economy in the Uzbek SSR. Tashkent: Uzbekistan State Publishing House, 1955.
4. Aminov, A. M. Economic Development of the Uzbek SSR (1946–1958). Tashkent: Publishing House of the Academy of Sciences of the Uzbek SSR, 1961.
5. Rajabov, Q. K., & Haydarov, M. Turkistan and Uzbekistan in the Mid-20th Century: Socio-Economic Processes. Tashkent: Akademiya, 2018.
6. Ziyayev, H. Z. History of Uzbek Cities: Chronicles of the 20th Century. Tashkent: Fan, 2005.
7. The Ministry of Communal Economy of the Uzbek SSR. Report on the State of Water Supply and Sewerage Networks of the Cities of the Uzbek SSR for 1954. Tashkent: State Publishing House, 1954.
8. Karimov, E. A. Formation of Urban and Rural Infrastructure in Soviet Uzbekistan (1945–1960). Tashkent: Uzbekistan, 2012.

https://doi.org/10.47526/3007-6366.6529

E. AKDENİZ [1], M. AVAROĞULLARI [2]
[1]Kıdemli Öğretim Görevlisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi (Kazakistan, Türkistan), e-posta: eren.akdeniz@ayu.edu.kz
[2]PhD, Doçent Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi (Türkiye, Muğla), e-posta: muhammet@mu.edu.tr

«KAZAK» GAZETESİNİN TÜRKİYE TARİHİNE İLİŞKİN VERİLERİNİN EĞİTİM SÜRECİ İÇİN SEÇİM YÖNTEMİ

Özet. Bu makalede, «Kazak» gazetesinin Türkiye tarihine ilişkin yazılarının, yükseköğretim sürecine dâhil edilmek üzere seçilmesi meselesi, araştırma konusu olarak ele alınmaktadır. Gazetede yayımlanan haber niteliğindeki metinler, tesadüfi bir bilgi yığını olarak değil XX. yüzyılın başlarındaki Kazak toplumu tarihine ilişkin bir kaynak külliyatı olarak değerlendirilmeyi gerekli kılmaktadır. XX. yüzyılın başlarında yayımlanan bu millî yayın organının Türkiye'ye ilişkin yayınları, günümüzde tarihî kaynak olarak özel bir önem taşımaktadır. Söz konusu veri külliyatının eğitim sürecine dâhil edilmesine yönelik yöntemin en önemli şartlarından biri, içerik ve tür bakımından çeşitlilik gösteren verilerin içerik, sunduğu bilgiler ve onların uygulamadaki önemleri dikkate alınarak seçilmesidir. Böyle bir yaklaşım, Kazakistan'daki eğitim kurumlarında Türkiye tarihi öğretiminin geliştirilmesine katkı sağlayacaktır. Ayrıca araştırmada, seçilen materyallerin eğitim sürecinde kullanılmasına ilişkin yöntemler de sistemleştirilmektedir. İncelemeye alınan materyallerin büyük bir kısmı gazetenin "Dış Haberler", "Savaş" ve "Gazetelerden" bölümlerinde yayımlanmıştır. Araştırmanın kaynaksal külliyatı, "Kazak" gazetesinin 1913-1918 yıllarındaki bütün sayılarını değil Birinci Dünya Savaşı'nın belirleyici döneminde Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin yayımlanan seçilmiş metinleri kapsamaktadır. Bu nedenle araştırmanın sonuçları, söz konusu kronolojik ve metinsel sınırlılıklar çerçevesinde ortaya konulmaktadır. Araştırmada ayrıca Kazakistanlı ve Türkiyeli yöntem bilimcilerin çalışmaları da incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: «Kazak» gazetesi; Türkiye tarihi; tarihî veri; tarih öğretimi yöntemi; tarihsel düşünme; Kazak-Türk ilişkileri; yayınlar.

Э.Акдениз[1], М. Аваройуллары[2]
[1]Аға оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: eren.akdeniz@ayu.edu.kz
[2]PhD, доцент Мугла Сыткы Кочман университеті (Түркия, Мугла қ.), e-mail: muhammet@mu.edu.tr

«Қазақ» газетінің түркия тарихына қатысты деректерін оқу үдерісіне іріктеу әдістемесі

Аңдатпа. Мақалада «Қазақ» газетінің Түркия тарихына қатысты жарияланымдарын жоғары мектептің оқу үдерісіне енгізуге іріктеу мәселесі зерттеу нысаны ретінде арнайы қарастырылады. Басылымдағы жарияланған хабарламалық мәтіндер кездейсоқ жиынтық емес, XX ғасыр басындағы қазақ қоғамы тарихының деректік кешені ретінде қарастыруды қажет етеді. XX ғасырдың бас кезінде жарық көрген ұлттық басылымның Түркияға қатысты жарияланымдары қазіргі кезде тарихи дерекөз ретінде ерекше маңызға ие болып отыр. Осы деректер корпусын оқу үдерісіне енгізудің әдістемесіндегі ең басты шарттардың бірі – мазмұны, жанры әртүрлі деректерді мазмұнына, ұсынатын мәліметтеріне, олардың қолданбалық маңызына қарай іріктеу қазақстандық оқу орындарында Түркия тарихын оқытуды жетілдіретін болады. Зерттеуде сонымен бірге іріктелген материалдарды оқу үдерісінде қолданудың әдістері жүйеленеді. Талдау нысанына алған материалдардың негізгі бөлігі «Сыртқы хабарлар», «Соғыс», «Газеттерден» айдарларында жарияланған. Деректік

корпус «Қазақ» газетінің 1913–1918 жылдардағы толық сандарын емес, Бірінші дүниежүзілік соғыстың шешуші кезеңіндегі Осман империясына қатысты іріктелген мәтіндерді қамтиды. Сондықтан зерттеу қорытындылары осы хронологиялық және мәтіндік шектеу шеңберінде тұжырымдалады. Зерттеуде қазақстандық және түркиялық әдіскер-ғалымдардың еңбектері талданады.

Кілт сөздер: «Қазақ» газеті; Түркия тарихы; тарихи дерек; тарихты оқыту әдістемесі; тарихи ойлау; қазақ-түрік байланыстары; басылымдар.

E. Akdeniz[1], M. Avaroğulları[2]
[1]Senior Lecturer, Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan,), e-mail: eren.akdeniz@ayu.edu.kz
[2]PhD, Associate Professor Muğla Sıtkı Koçman University
(Türkiye, Muğla), e-mail: muhammet@mu.edu.tr

Methodology for selecting materials from the “qazaq” newspaper on the history of turkey for use in the educational process

Abstract. This article specifically examines the issue of selecting publications from the «Qazaq» newspaper regarding the history of Turkey for integration into the higher education curriculum. The informational texts published in this periodical do not constitute a random collection; rather, they require consideration as a documentary corpus reflecting the history of Kazakh society in the early 20th century. Publications concerning Turkey that appeared in this national newspaper during that era have acquired significant importance as historical sources today. A key requirement for the methodology of incorporating this body of data into the educational process is the selection of materials - diverse in content and genre - based on their subject matter, the information they provide, and their practical relevance; such an approach will enhance the teaching of Turkish history in educational institutions across Kazakhstan. The study also systematizes methods for utilizing the selected materials within the educational process. The majority of the materials analyzed were published under headings such as «Foreign News,» «War», and «From Newspapers». The documentary corpus comprises selected texts from the «Qazaq» newspaper concerning the Ottoman Empire during the pivotal period of the First World War, rather than the complete run of issues from 1913 to 1918. Consequently, the research findings are formulated within these chronological and textual parameters. The study analyzes the works of scholars and specialists in teaching methodology from both Kazakhstan and Turkey.

Keywords: «Qazaq» newspaper; history of Turkey; historical source; history teaching methodology; historical thinking; Kazakh-Turkish relations; publications.

Э. Акдениз[1], М. Аварогуллары[2]
[1]Старший преподаватель
Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: eren.akdeniz@ayu.edu.kz
[2]PhD, доцент Мугла Сытки Кочманский университет
(Турция, г.Мугла), e-mail: muhammet@mu.edu.tr

Методика отбора материалов газеты «казах» по истории турции для использования в учебном процессе

Аннотация. В статье рассматривается вопрос отбора публикаций казахстанской газеты по истории Турции для включения в образовательный процесс высшего образования в качестве объекта исследования. Опубликованные в издании тексты сообщений представляют собой не случайную подборку, а должны рассматриваться как информационный комплекс по истории казахстанского общества начала XX века. В настоящее время особое значение как исторические источники имеют публикации национального издания о Турции, издававшиеся

в начале XX века. Одним из главных условий методологии внедрения этого информационного корпуса в образовательный процесс является отбор данных различного содержания, жанра, на основе их содержания, представленной информации и практической значимости, что позволит улучшить преподавание истории Турции в казахстанских учебных заведениях. В исследовании также систематизированы методы использования отобранных материалов в образовательном процессе. Основная часть материалов, включенных в объект исследования, была опубликована в разделах «Зарубежные новости», «Война», «Из газет». Корпус данных не включает все выпуски казахской газеты с 1913 по 1918 год, а представляет собой отдельные тексты, относящиеся к Османской империи в решающий период Первой мировой войны. Поэтому выводы исследования сформулированы в рамках этого хронологического и текстового ограничения. В исследовании анализируются работы казахских и турецких методологов.

Ключевые слова: казахская газета; турецкая история; исторический источник; методика преподавания истории; историческое мышление; казахско-турецкие отношения; издания.

Giriş

Araştırma konusunun güncelliği, Türkiye konusunun Kazak millî basınındaki yerini belirlemesinden kaynaklanmaktadır. XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı Devleti'nde yaşanan kriz, Jön Türkler hareketi, Birinci Dünya Savaşı, Millî Mücade, Ankara Hükümeti'nin kurulması, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanı ve Cumhuriyetin ilk reformları Kazak okuyuculara yönelik olarak, söz konusu yayın organlarında düzenli biçimde yayımlanmıştır. Bu yayınlar, Rus İmparatorluğu'nda ve daha sonra Sovyet coğrafyasında yaşayan Kazak toplumunun kendine özgü siyasal tecrübeleriyle birleşerek millî uyanış, devletçilik, eğitim, laiklik, toplumsal hareketler ve uluslararası iş birliği meselelerinin anlaşılması için karşılaştırmalı bir zemin oluşturmuştur. Bu özellik, Türkiye tarihinin Kazak toplumunun dış dünyayı algılama tarihi ve millî toplumsal düşüncenin evrimiyle ilişkilendirilerek okutulmasına imkân sağlayacaktır.

Yükseköğretim içeriğinin araştırılması, sonuç odaklı bir yenilenme ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Kazakistan Cumhuriyeti'nde Yükseköğretim ve Bilimin Geliştirilmesine İlişkin 2023-2029 Konsepti, yükseköğretimin kalitesinin artırılmasını, bilimsel araştırmaların eğitim süreciyle bütünleştirilmesini, dijital ve uluslararası eğitim alanının genişletilmesini stratejik yönelimler olarak belirlemiştir. Araştırma konusunun devlet düzeyindeki önemi ise tarihî bilincin bilimsel nesnellik ilkesi doğrultusunda ele alınmasıyla ilişkilidir. Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Kasım-Jomart Tokayev, 2026 yılında düzenlenen uluslararası bir sempozyumda "tarihi adil ve siyasal bakımdan tarafsız bir şekilde değerlendirmenin önemli" olduğunu vurgulamış; ayrıca tarihi, halkları birbirine bağlayan bir "altın köprü" olarak değerlendirmek gerektiğini ifade etmiştir [1]. Bu yaklaşım, araştırmanın metodolojik tutumunu belirlemektedir. Buna göre, Kazak millî basınındaki Türkiye imgesini yalnızca millî yakınlık duygusuyla açıklamak ve onu Sovyetlere bir özgü ideolojik bir kalıp çerçevesinde tek taraflı reddetmek yeterli değildir. Konunun bilimsel çerçevesini ortaya koymanın temel amacı, "Kazak" gazetesinin Türkiye tarihine ilişkin verilerini eğitim sürecine dâhil edilmek üzere seçmenin yöntemini oluşturmaktır. Bu amaç doğrultusunda, verileri seçmenin yöntemini belirleme, toplanan verileri eğitim sürecine dâhil etme ve onları öğrencilerin tarih algısını yenilemede kullanmanın yollarını araştırma görevleri belirlenmiştir. Araştırmanın metodolojik temelinde kaynak biliminin ilkeleri esas alınmıştır. Araştırma sonucunda, 1913-1918 yılları arasındaki millî yayın organının Türkiye tarihine ilişkin yayınladığı materyaller sistemleştirilmiş ve materyallerin içerdiği bilgilerini eğitim sürecine dâhil etmenin yöntemsel modelleri oluşturulmuştur.

Tartışma

Kazak millî basınının ortaya çıkışını, dönemlerini ve onun toplumsal işlevlerini sistemleştiren B. Kencejayev'in araştırmaları, Sovyet tarih yazımının yaklaşımları doğrultusunda yürütülmüş

olmakla birlikte, millî gazetecilik tarihini kronolojik ve fikrî açıdan sınıflandırmış, araştırma yöntemlerinin şekillenmesine katkı sağlamış ve bağımsızlık döneminde yeni verilerle ve millî hareket tarihi ekseninde gerçekleştirilen araştırmalara yön vermiştir [2, 36]. K. Atabayev'in çalışmaları ise süreli yayınların Kazakistan tarihinin kaynakları olarak ele alınmasına yönelik özel bir kuramsal temel oluşturmuştur [3, 74]. Araştırmacının geliştirdiği yaklaşımlar, tez çalışması kapsamında "Kazak" ve "Ak Jol" gazetelerindeki Türkiye'ye ilişkin haberlerin tarihî kaynak olarak incelenmesinde kullanılmıştır.

"Kazak" ve daha sonraki "Ak Jol" gazetelerindeki Türkiye meselelerini özel olarak inceleyen K. Bazarbayev, E. Akdeniz ve M. Keleş [4, 131] millî basının "Dış Haberler" bölümünün, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal durumunu, Kazak okuyucularına hızlı bir biçimde ulaştırdığını belirtmektedir. B. Temirhanov'un araştırmasında [5, 127-136] da 1913-1918 yıllarındaki "Kazak" gazetesi, Osmanlı Devleti'nin son dönemine ilişkin zengin bilgiler içeren bir kaynak olarak değerlendirilmektedir. Ancak bu çalışmalarda gazete materyallerinin tarihî kaynak olarak eğitim sistemini dâhil edilmesi meselesi ayrıntılı biçimde ele alınmamıştır. Bu bakımdan, "Kazak" gazetesindeki metinlerin tematik olarak seçilmesi ve onların tarihî kaynakların diğer gruplarıyla karşılaştırmalı olarak kullanılması, tez çalışmasının yöntemsel yeniliğini oluşturmaktadır.

Bulgular

Genel olarak "Kazak" gazetesindeki Türkiye'ye ilişkin materyalleri içerik bakımından birbiriyle bağlantılı dört gruba ayırarak inceliyoruz:

- Siyasal-kültürel ve enformasyon ilişkileri;
- Osmanlı İmparatorluğu'ndaki toplumsal-siyasal durum;
- Devletin uluslararası ilişkileri ve savaş diplomasisi;
- Kazaklar ile Türklerin kültürel ve manevi yakınlığını yansıtan metinler (Çalışmada kullanılan "Kazaklar ile Türkler, Kazak-Türk ilişkileri" gibi ifadeler, modern bir tanımla şeklinde algılanmalıdır.).

Bu sınıflandırmanın koşul bir sınıflandırma olduğu unutulmamalıdır. Örneğin, Berlin-İstanbul treni hakkındaki haber uluslararası birliğe, askerî lojistiğe ve siyasal ilişkilere ilişkin bir kaynak niteliği taşırken, Enver Paşa ile ilgili deneme yazısı Kazak okuyucusuna sunulan bir Türk emektarının kültürel imgesini göstermektedir. Bu nedenle eğitim sürecinde her bir metni tek bir konuyla sınırlandırmak yerine, metnin çok katmanlı anlamını ortaya çıkarmak daha verimli olacaktır. Bu doğrultuda, gazetenin Türkiye'ye ilişkin verilerinin tematik olarak seçilmesine yönelik matris, tablo hâlinde sunulmaktadır.

Tablo 1. "Kazak" gazetesinin Türkiye'ye ilişkin verilerini tematik olarak seçme matrisi

Veri grubu	Başlıca materyaller	Tarihî-kaynaksal potansiyel	Üniversite düzeyindeki öğrenme etkinliği
Siyasal-kültürel ve enformasyon ikişkileri	№164: Berlin-İstanbul treni, diplomatik karşı tedbirler; №165: Enver Paşa imgesi; №205: Almanya'nın İslam siyasetine yönelik eleştiri.	Enformasyon ağları, siyasal bir şahsiyetin basındaki imgesini savaş propagandasını ve kültürel algıyı inceleme.	Yol haritası hazırlama; haberin enformasyonel geneolojisini yeniden oluşturma; karşılaştırmalı metin analizi
Türkiye'deki toplumsal-siyasal durum	№168: that vârisi; №179: Alman kredisi; №182: parlamento, bütçe, şeyhülislam; №186, 188, 189, 200: Hicaz ve Arap İsyanı.	Jön Türklerin iktidarını, savaş ekonomisini, dinî kurumları, merkezi-bölgesel ilişkileri anlatma.	Kurumsal şema; olaylar kronolojisi; verilerin dış ve iç tenkidi.

Veri grubu	Başlıca materyaller	Tarihî-kaynaksal potansiyel	Üniversite düzeyindeki öğrenme etkinliği
Türkiye'nin uluslararası ilişkileri	№165-181: Kafkas, Gelibolu, Mezopotamya; №193: İran koridoru; №194-207: Romanya ve Yunanistan; №204-215: antlaşmalar ve barış diplomasisi.	İttifak sistemini, savaş coğrafyasını, ekonomik ağları, uluslararası hukuku ve diplomatic retoriği inceleme.	Çok kaynaklı eğitim paketi; harita ve zaman çizelgesi; resmî nota ile gazete dilini karşılaştırma.
Kazak-Türk kültürel ve manevi ilişkileri	№165: Enver Paşa'nın kahramanlık imgesi; №205: İslami dayanışma retoriğinine yönelik eleştiri; №228: "Alaş sloganlı Türk boyları"; Türkiye haberlerinin düzenli biçimde yayımlanması.	Türk-Müslüman ortaklığının basındaki algısını, millî siyasal söz varlığını ve İstanbul'un sembolik yerini belirleme.	Alımlama tarihi üzerine deneme; kavramlar sözlüğü; basın ve kültürel iletişim projesi.

Şimdi kaynak külliyatını eğitim sürecine dâhil etmeye yönelik bilimsel seçim ve açıklama ilkeleri üzerinde duracağız. Gazete dilinde kullanılan terimlerin anlamı açık biçimde ortaya konulmalıdır. Örneğin "Türkiye" adı bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'ni değil, Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki Osmanlı İmparatorluğu'nu ifade etmektedir (Anadolu coğrafyasına 11.-12. yüzyıllardan itibaren Türkiye denilmekte olduğunu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun da Türk İmparatorluğu, Türkiye İmparatorluğu ya da sadece Türkiye gibi isimlerle anılmakta olduğu da unutulmamalıdır.). Benzer şekilde "Türkiye Duması" ifadesi Osmanlı parlamentosunun alt kanadı olan Meclis-i Mebusan için kullanılmıştır. Bu terimler, okuyuculara karmaşık uluslararası sistemi kendi ana dilindeki anlaşılır kavramlar aracılığıyla aktarma çabasının sonucudur. Üniversite eğitim programına önerilecek derste bu tür siyasal söz varlığına ilişkin açıklamalı bir sözlük hazırlanmalı ve öğrencilere sunulmalıdır.

Kaynağın enformasyonel geneolojisinin yeniden kurulması da seçimin zorunlu bir koşuludur. "Kazak" gazetesinin Yazı İşleri Müdürlüğü, Türkiye'deki gelişmelerin büyük bölümünü kendi muhabirleri aracılığıyla değil uluslararası ajanslar ve Rus basınındaki tekrar yayımlar üzerinden edinmiştir. Bir haberin gazetedeki yayın süreci yaklaşık olarak "olay - resmî açıklama veya muhabir haberi - Avrupa gazetesi - Rusya gazetesi - Kazakça çeviri" zinciri içerisinde gerçekleşmiştir. Bu zincirin her aşamasında yayımlanan metnin kısaltılması, siyasal bir renk kazanması veya yanlış aktarılması da mümkündür. Bu nedenle gazetedeki bilgi, "gerçekleşen olayın gerçek bir kaydı" olarak değil belirli bir enformasyon kanalı üzerinden ulaştırılmış olay tasviri olarak değerlendirilmelidir. K. Bazarbayev ve çalışma arkadaşlarının verdiği bilgiler, Kazak okuyucularının Osmanlı Devleti'ne ilişkin haberleri, düzenli bir biçimde takip ettiğini göstermektedir. Bu süreklilik ise millî basının küresel enformasyon alanına dâhil olduğunu kanıtlamaktadır.

Yayımlanan metinde olgu ile değerlendirmeyi birbirinden ayırmak da kaynak seçiminde dikkate alınması gereken koşullardan biridir. Gazetede askerî birliklerin sayısı, esirler, silah miktarı ve yabancı askerlerin İstanbul'a gelişi hakkında birbiriyle çelişen çeşitli rakamlar yer almaktadır. Örneğin, gazetenin 166. sayısında İstanbul'a 50 bin Alman askerinin geldiği, 183. sayısında ise 30 bin Alman, 30 bin Avusturyalı ve 45 bin Bulgar askerinin geçtiği yazılmıştır. Bu tür çelişkili verileri, doğrulanmamış telgraf bilgileri olarak kabul etmek gerekir. Söz konusu bilgiler, askerlerin gerçek sayısından çok savaş dönemindeki tehdit algısını ve ittifak gücünü tahayyül etme biçimini yansıtıyor olabilir. Ancak bu durum, gazete kaynağının değerini azaltmamakla birlikte araştırma sorusunu değiştirmektedir. Bu bağlamda öğrencilere "İstanbul'a kaç asker geldi?" sorusunun yanı sıra "Bu tür çelişkili bilgiler neden yayıldı, bunları kim yaydı ve okuyucu üzerinde nasıl bir etki oluşturdu?" soruları da yöneltilmelidir.

Kaynak seçiminin bir başka koşulu da metni, imparatorluk ve savaş sansürü bağlamında değerlendirmektir. "Kazak" gazetesi Rus İmparatorluğu sınırları içinde yayımlandığından, Kafkas Cephesi'ne ilişkin haberlerde kullanılan "bizim asker" ifadesi Rus ordusunu belirtmektedir. Benzer

biçimde Türk ordusu karşı taraf olarak tasvir edilmekle birlikte, editoryal anlatımda Türk toplumuna yönelik kültürel yakınlık ve onun kaderine ilişkin kaygı da hissedilmektedir. Rusya tebaası olan bir gazetenin, kültürel ve manevi bakımdan Türk-Müslüman dünyasına yakınlık hisseden bir okuyucu kitlesine hitap etmesinden kaynaklanan bu çelişkili durum nedeniyle, kaynağı tek taraflı olarak "Türkçü" veya "Rus yanlısı" bir metin şeklinde sınıflandırmak bilişsel bir yanılgıya yol açacaktır.

Kaynakların siyasal-kültürel ilişkiler grubuna, devletler arası bağlantıları, basın yoluyla şahsiyet imgelerinin yayılmasını ve ulaşım ağlarının anlamını gösteren materyaller dâhil edilmektedir. Gazetenin 165. sayısındaki "İstanbul-Berlin yolu" başlıklı haberde, Berlin'den Dresden, Viyana, Belgrad ve Sofya üzerinden İstanbul'a ilk Balkan treninin hareket ettiği bildirilmektedir. Bu kısa metin, İttifak Devletleri'nin Sırbistan'ı işgal etmelerinin ardından, Almanya'dan Osmanlı başkentine doğrudan bir kara yolu açıldığını göstermektedir. Böyle bir karşılaştırma, öğrencinin tek satırlık bir gazete haberinin arkasında bulunan geniş kapsamlı tarihsel olayın içeriğini kavramaya yönelik ilgisini artıracaktır.

Siyasal bir şahsiyetin kültürel imgesinin oluşturulmasına ilişkin belirgin örneklerden biri, gazetenin 165. sayısında "Odesskiye Novosti" gazetesinden kopyalanarak yayımlanan Enver Paşa hakkındaki kapsamlı bir deneme yazısıdır. Yazıda, genç askerî emektarın dış görünüşü, cesareti, vatanseverliği, kişisel özellikleri ve 1908 Devrimi, Trablusgarp ve Balkan savaşlarındaki faaliyetleri betimlenmektedir. Metin, Enver'i "gerçekte Türkiye'nin yöneticisi", hedeflerine tereddütsüz ilerleyen ve ahlaki bakımdan temiz bir kahraman olarak sunmaktadır [6]. Burada biyografik olgular ile kahramanlık anlatısı iç içe geçmiştir. Okuyucuya şahsiyetin siyasal programından ziyade iradesi ve kahramanlık vasfı aktarılmaktadır.

Günümüz tarih yazımı bu imgeyi önemli ölçüde daha karmaşık hâle getirmektedir. 1908 yılındaki Jön Türk Devrimi tek bir kişinin faaliyeti değil, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin askerî, sivil ve bölgesel ağlarına dayanan bir hareket olmuştur. 1909 yılında II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi de parlamenter-siyasal kriz ile Hareket Ordusu'nun faaliyetleri sonucunda gerçekleşmiştir. Kâmil Paşa'nın görevden ayrılması ise gazete yazısında Enver'in kişisel baskısıyla açıklanmakla birlikte, tarih literatüründe bu gelişme 1913 yılındaki Bâb-ı Âli Baskını, Nazım Paşa'nın öldürülmesi ve cemiyetin iktidarı zor yoluyla merkezîleştirmesiyle ilişkilendirilmektedir. Dolayısıyla bu denemenin uygulamalı derslerde "büyük şahsiyet" modelinin nasıl üretildiğini incelemede verileri karşılaştırarak kullanılması daha uygundur.

Enver Paşa imgesinin Kazak okuyucular arasında tanınması, başlı başına kültürel ilişkinin bir tezahürü olmuştur. S. Smağulova, Kazak basınında Enver Paşa'nın Balkan Savaşları'ndan itibaren millî bir kahraman olarak tanıtıldığını ve adının Türkçülük hareketiyle bağlantılı biçimde algılandığını göstermektedir. Ancak 1916 yılında yayımlanan metinde bu imge, doğrudan bir "Kazak" yazarının kaleminden değil bir Rus gazetesindeki deneme yazısı aracılığıyla aktarılmıştır. Makalenin seçilerek alınması ve geniş biçimde çevrilip yayımlanması yazı işlerinin hem bu şahsiyete hem de Türkiye'deki siyasal değişimlere yoğun ilgi gösterdiğini ortaya koymaktadır [7].

Enver Paşa hakkındaki deneme yazısı ile onun Duma'daki konuşması, Osmanlı iktidarının savaş yıllarındaki askerî-siyasal niteliğini yansıtmaktadır. Gazetenin 164. sayısında Enver Paşa, Bulgaristan'ın savaşa katılmasını "gerçek dostluk" olarak nitelendirmekte ve müttefik orduların birleşmesinin zafere ulaştıracağına inandığını ifade etmektedir. Bu söz, parlamenter bir rapordan ziyade savaşın ruhunu yükseltmeye yönelik siyasal bir deklarasyona yakındır. İttihat ve Terakki Yönetimi, 1913 yılından sonra parti-devlet merkezîleşmesini güçlendirmiş ve savaş sırasında karar alma mekanizmaları Enver, Talat ve Cemal paşaların başını çektiği dar bir grubun elinde yoğunlaşmıştır. Bununla birlikte güncel araştırmalar "Üç Paşalar Yönetimi" kavramını koşullu olarak kullanmaktadır. Onların etkileri büyük olmakla birlikte cemiyetin merkez teşkilatı, bakanlıklar, saray ve askerî komutanlıklar arasındaki çıkar çatışmaları da devam etmiştir [8]. Bu nedenle "Kazak" gazetesinde Enver Paşa için kullanılan "Türkiye'nin gerçek yöneticisi" nitelemesinin, somut bilimsel araştırmalarla karşılaştırılması gerekmektedir.

Savaş ekonomisi hakkındaki bilgiler de birkaç yerde görülmektedir. Gazetenin 179. Sayısında, Türkiye'nin Almanya'dan 500 milyon mark borç alacağı belirtilmiştir. Arşiv ve ekonomi

araştırmaları, Osmanlı hükûmetinin savaş giderlerini karşılamada Alman kredilerine, altın sevkiyatına ve hazine bonolarının değiştirilmesine bağımlı olduğunu göstermektedir. 1914-1918 yılları arasında birkaç anlaşma yapılmış ve toplam borç miktarı önemli ölçüde artmıştır [9]. Gazetede geçen 500 milyon mark, tek bir anlaşmanın kesin nihai tutarı değil müzakerelerdeki bir taahhüde ilişkin hızlı bir haber olabilir. Bu bilginin doğruluk derecesini araştırmak, Osmanlı-Almanya ittifakının askerî ortaklığın yanı sıra mali bağımlılık boyutunu da ortaya koymaya imkân verecektir.

Toplumsal-siyasal krizin en önemli boyutlarından biri de Hicaz'daki isyandır. Gazetenin 186. sayısında Mekke Şerifi'nin Türkiye'ye karşı ayaklanarak Mekke ve Cidde'yi ele geçirdiği ve Medine'yi kuşattığı bildirilmektedir. 188. ve 189. sayılarda ise Osmanlı hükûmetinin isyanın liderini görevden alarak yerine Ali Haydar Paşa'yı tayin ettiği ve yeni şerifi özel bir askerî birlikle Hicaz'a gönderdiği yazılmaktadır [10]. Tarihî verilere göre [11, 24], 1916 yılının haziranında Şerif Hüseyin bin Ali, Osmanlı yönetimine karşı isyan başlatmıştır. İstanbul yönetimi onu gayrimeşru ilan etmiş ve Ali Haydar'ı alternatif şerif olarak görevlendirmiştir. "Kazak" gazetesinin metninde geçen "Hasan Paşa" adı yanlış veya değiştirilmiş olabilir. Bu tür uyuşmazlıklar, kaynakların karşılaştırmalı biçimde incelenmesinin gerekliliğini göstermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki Arapların isyanını yalnızca İngiliz etkisinin sonucu veya yalnızca Arap milliyetçiliğinin zaferi olarak tek yönlü biçimde açıklamak yeterli değildir. Bunun sebepleri çoktur; savaşın yol açtığı zorluklar, merkezîleştirme siyaseti, Hicaz hanedanının özerklik çıkarları, Arap aydınlarının siyasal talepleri ve Büyük Britanya'nın askerî-diplomatik desteği Arap İsyanı'nı teşvik eden faktörlere dönüşmüştür. "Kazak" gazetesinin 200. Sayısında, Türkiye hükûmetinin halkı ayaklanmaya davet eden 200 Arap liderini idam etmeye hazırlandığı bildirilmektedir [12]. Üniversitede bu mesele Arap, Osmanlı, İngiliz ve daha sonraki millî tarih yazımlarındaki farklı yorumların karşılaştırılmalı olarak okutulmasını gerektirmektedir.

İç durumu tasvir eden kaynaklardan bir diğeri olan "Almanya'nın İslam'a İkiyüzlülüğü" başlıklı makalede, Almanya'nın kendisini İslam'ın koruyucusu olarak göstermesi ile Afrika'daki sömürge yönetiminin Müslümanlık eğitimi ve dinî nüfuzu sınırlandırma girişimleri karşı karşıya getirilmektedir. Metinde, savaş dönemindeki dinî sloganlarla sömürge uygulamalarının aynı olmadığı yönündeki editoryal tutum açık biçimde görülmektedir. "Kazak" gazetesinin yazı işleri, Müslüman dayanışmasına yakın olmakla birlikte, büyük devletlerin İslam'ı jeopolitik bir araç olarak kullanmasını teşhir etmeye çalışmıştır [13].

İncelenen yayınların önemli bir bölümü Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası ilişkilerine ayrılmıştır. Bu materyaller Almanya ile ittifak, Kafkasya ve Orta Doğu cepheleri, Balkan siyaseti, İran ve Romanya'nın konumu, diplomatik notalar ve barış girişimleri hakkındaki bilgileri kapsamaktadır. Öğretim sırasında askerî gelişmeler ile dış politikayı birbiriyle ilişkili olarak ele almak gerekmektedir.

Gazete, Anadolu'yu "Osmanlı Türkünün doğup büyüdüğü ve yurt edindiği yer" olarak nitelendirmekte ve savaş Ermeni bölgelerinden Türklerin temel yerleşim alanlarına doğru kaydıkça, direnişin güçleneceğini belirtmektedir. Günümüz tarih yazımı ise Doğu Anadolu halkının etnik, dinî ve sosyal yapısının çok daha karmaşık olduğunu göstermektedir. Bu nedenle söz konusu veri, harita üzerindeki "Türk toprağı" ve "Ermeni toprağı" kavramlarının savaş dönemindeki etno-mekânsal algı içerisinde nasıl oluştuğunu incelemek için kullanılmalıdır. 1915 yılında muhtelif nedenlerle Ermenilerin zorunlu göçe tabi tutulması ve kitlesel ölümler meselesini okuturken yalnızca Rus veya Osmanlı anlatısına dayanmak yerine farklı kaynakların ve güncel akademik araştırmaların birlikte kullanılması bilimsel ve etik bir zorunluluktur. Zira "sözde Ermeni soykırımı" ve "Türk soykırımı" kavramları, günümüzde son derece hassas ve tartışmalı başlıklar olduğundan, bu konular azami bir titizlik gösterilmesini gerektirmektedir.

Gazetenin 168. Sayısında, Enver Paşa'nın Gelibolu hakkında bir İngiliz muhabire verdiği röportaj yayımlanmıştır [14]. Enver Paşa, İtilaf donanmasının cesur davranması hâlinde Çanakkale Boğazı'nı geçebileceğini ancak gecikmeleri nedeniyle Osmanlı tarafının Avusturya'dan 200 top getirmeye zaman kazandığını söylemektedir. Bu kaynaktaki Gelibolu savunmasının başarısında Enver Paşa'nın hakkını teslim etmekle birlikte başarıyı yalnızca kendisine bağlamak da doğru

değildir. Mustafa Kemal Bey, Esat Paşa, Cevat Paşa gibi birçok yerel komutanın kararları ile arazi koşulları ve İtilaf komutanlığının hataları, birlikte dikkate alınmalıdır. Derste bu röportaj, E. Erickson'un yaklaşımı doğrultusunda "katılımcının hatırası veya kendini savunma metni" olarak değerlendirilmelidir.

İran'a ilişkin 193. sayıdaki kapsamlı makale, uluslararası ekonomik ilişkilerin incelenmesi bakımından çok değerlidir. "Turkestanskiy Kuryer" gazetesinden alınan metinde, tarafsız İran'ın Almanya ve Türkiye'ye gıda, pamuk, hayvan, petrol ürünleri ve diğer malların taşındığı bir koridora dönüştüğü belirtilmektedir [15]. Ayrıca Alman ajanlarının Türkistan, Buhara, Hive, Çin ve Afganistan yönlerindeki faaliyetleri anlatılmaktadır. Bu haber, Rus İmparatorluğu'nun güney sınırındaki ticaret yollarının küresel savaş ekonomisine dâhil olduğunu göstermektedir. Kazak tarihini, Türkiye tarihiyle ilişkilendirerek öğretirken bu tür metinlerin kaynak değeri, Türkistan bölgesindeki pamuk, yün, hayvancılık ve meyve üretimi ile ilgili konuların Osmanlı-Alman savaş ekonomisiyle aynı aynı çerçevede ele alınması bakımından son derece önemlidir.

Aralık 1916 ve Ocak 1917'deki barış girişimleri gazetede özellikle ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. 208. sayıda Almanya, Avusturya-Macaristan, Türkiye ve Bulgaristan'ın tarafsız ülkeler aracılığıyla müzakerelere başlamasını öneren ortak notası yayımlanmıştır [16]. "Kazak" gazetesinin makalesi bu belgenin yalnızca temel içeriğini Kazakçaya aktarmıştır.

Böylece makalelerin uluslararası ilişkiler grubu "Kazak" gazetesinin yalnızca savaş kroniği sunmadığını; aynı zamanda dünya sisteminin işleyiş mantığını okuyucularına açıklamaya çalıştığını göstermektedir.

Gazetede Kazak-Türk kültürel ve manevi ilişkilerinin doğrudan görünümünü ortaya koyan kaynak niteliğindeki materyallere rastlanmamaktadır. Kazak ve Osmanlı kuruluşları arasındaki resmî kültürel anlaşmalar, eğitim kurumları veya sürekli heyetler hakkında herhangi bir veri bulunmamaktadır. Kazak ülkesinin Rus hâkimiyeti altında bulunduğu koşullarda, bu tür resmî belgelerin olması zaten mümkün de değildi. Ancak kültürel ve manevi yakınlığın dolaylı fakat önemli işaretleri açık biçimde görülmektedir. Bunlar; Türkiye hakkındaki haberlerin sıklığında, Türk siyasal şahsiyetlerine gösterilen ilgide, ortak Türk-Müslüman söz varlığında, İslam dünyasının kaderine ilişkin analizlerde ve gazete aracılığıyla oluşan uzaktan dayanışma duygusunda kendisini göstermektedir. Bu gayriresmî kültürel-manevi dayanışmayı şu şekilde sınıflandırdık:

- Birincisi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki olayların Kazakça olarak düzenli biçimde yayımlanması başlı başına kültürel ilişkinin enformasyonel boyutunu oluşturmuştur. Kazak okuyucusu İstanbul parlamentosu, Enver Paşa, Hicaz, Anadolu, Çanakkale, Mezopotamya, Berlin-İstanbul yolu ve Türk diplomasisi hakkında kendi ana dilinde bilgi edinmiştir. Bu coğrafi adlar ve siyasal kavramlar, Kazakların toplumsal söz varlığına girmiştir. Basın aracılığıyla uzaktaki Osmanlı coğrafyası, "dışarıdaki" ancak hiç yabancı olmayan bir tarihsel dünya olarak algılanmıştır. Türkiye hakkındaki haberlerin Kazak kamuoyu tarafından sıcak karşılandığı ve Balkan Savaşları'ndan itibaren Türk halkına yönelik akrabalık duygusu ile yardım etme isteğinin görüldüğü anlaşılmaktadır.
- İkincisi, Enver Paşa imgesinin geniş biçimde sunulması ortak bir kahramanlık sembolü oluşturmaya katkı sağlamıştır. O'nun vatanseverliği, cesareti ve millî gururu hakkındaki metin, sömürge olarak yaşayan Kazak okuyucusu için yalnızca yabancı bir emektarın biyografisi değil siyasal iradenin ve devleti savunmanın bir örneği olarak da algılanabilir. Öğretim elemanı, öğrencilere "Metin neyi ima ediyor?" ve "Kazak okuyucusu bu metni hangi koşullar içinde karşıladı?" şeklinde iki ayrı soru yönelterek problem temelli yöntemi uygulayabilir.
- Üçüncüsü, İslami dayanışma fikri gazetede eleştirel bir nitelikle görülmektedir. "Almanya'nın İslam'a İkiyüzlülüğü" başlıklı makale, Müslümanlık duygusunun büyük devletlerin propagandasının aracına dönüştürülmesine karşı çıkmaktadır. Burada İslam dünyasına yönelik dayanışma ile siyasal dikkatlilik bir arada bulunmaktadır. Osmanlı Devleti, Müslümanlığın merkezlerinden biri olduğu için Alman müttefikin siyaseti, Kazak okuyucusundan destek görmemektedir. Bu özellik, tarihsel kavrayışın yenilenmesi bağlamında, Kazak-Türk manevi yakınlığını yalnızca romantik ve yekpare bir olgu olarak değil eleştirel, siyasal bilinç üzerinden oluşan bir ilişki olarak açıklamaya imkân vermektedir.

- Dördüncüsü, 228. sayıdaki “Casuslar” [17] başlıklı metinde “Alaş sloganlı Türk boyları” ifadesi kullanılmakta ve Rusya Müslümanları arasındaki örgütlenmeyi izleyen casuslardan söz edilmektedir. Hanafiya Kaybışev’in 1914 yılında İstanbul’a gönderildiğine ilişkin bilgi, imparatorluk yönetiminin Müslümanlık ve Türklük temelli ilişkileri bir tehdit olarak algıladığını göstermektedir. Bu veri doğrudan Kazak-Osmanlı iş birliğini göstermese de İstanbul’un Rus İmparatorluğu’ndaki Türk-Müslüman siyasal fikriyatında önemli bir merkez olduğunu ve bu tür ilişkilerin sömürge yönetimi tarafından yakından izlendiğini göstermektedir.

- Beşincisi, kültürel-manevi ilişki basın ağı aracılığıyla gerçekleşmiştir. “Kazak” gazetesi yalnızca yabancı ve Rus gazetelerinden materyal çevirmekle kalmamış, Türk-Müslüman dünyasındaki ortak konuları Kazak kamuoyuna uyarlamıştır. Bu ağı bütünüyle belirlemek için gazete metinlerinin “Tercüman”, “Vakit”, “Şura”, İstanbul’daki Osmanlı yayınları ve Rus gazeteleriyle metinler arası karşılaştırmasını bir bilimsel proje olarak yürüten öğrenciler, aynı haberin birkaç yayın organlarındaki nüshalarından değişen adlandırmaları ve siyasal değerlendirmeleri karşılaştırabilirler.

Bu gruptaki kaynaklar kullanılırken, XX. yüzyılın başında Kazak toplumu bağımsız bir devlet olarak dış politika yürütmemiştir. Osmanlı İmparatorluğu ile resmî diplomatik ilişkiler kurma imkânı olmamıştır. Bu nedenle “Kazak-Türk ilişkileri” kavramının söz konusu dönem için aydınlar arasındaki fikrî etkileşim, basın aracılığıyla bilgi alışverişi, dinî-kültürel yakınlık ve ortak Türklük sembolleri düzeyinde kullanılması gerektiği sonucuna varıyoruz.

“Kazak” gazetesinin Türkiye’ye ilişkin verilerinin eğitim sürecinde kullanılmak üzere yapılan seçmelerin sonucu, eğitim içeriğinin oluşturulmasında kullanılacaktır. Bu aşamada söz konusu eğitim içeriğini öğretmeye yönelik yöntemsel modelin, uygulamalı-deneysel çalışmalara hazırlanması amacıyla öğretim yöntemini sistemleştireceğiz.

Önerilen öğretim modülü “Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı Yıllarında: “Kazak” Gazetesi Verilerine Göre” diye adlandırılabilir ve “Türkiye Tarihi”, “Osmanlı İmparatorluğu Tarihi”, “Kazakistan Tarihinin Kaynak Bilimi”, “Millî Basın Tarihi” ve “Türk Halkları Tarihi” derslerine dâhil edilebilir. Modülün temel çıktısı, öğrencilerin entelektüel becerilerini geliştirmeye yöneliktir.

Bu yapı, öğrencilerin birincil kaynak, çağdaş yorum ve sonraki tarih yazımı arasındaki farkı görmelerine imkân sağlayacaktır. S. Wineburg, J. van Drie ve C. van Boxtel’in çalışmalarında tarihsel düşünmenin; kaynağın yazarını belirleme, bağlamsallaştırma, çapraz doğrulama ve kanıt oluşturma faaliyetleri yoluyla oluştuğu gösterilmiştir [18, 73-87]. Gazete verilerinin ayrı ayrı vaka çalışmaları biçiminde kullanımında aşağıdaki uygulamalardan yararlanılmıştır:

Birinci öğretim vakası olarak, Enver Paşa hakkındaki 165. sayıdaki deneme yazısı alınabilir. Öğrenciler metinden biyografik olguları, değerlendirici ifadeleri ve kahramanlık imgesi oluşturan edebî araçları ayrı ayrı tespit ederler. Daha sonra 1908 Devrimi, 1913 Darbesi ve savaş dönemindeki İttihat ve Terakki Cemiyeti hakkında M. Şükrü Hanioğlu, F. Ahmad veya E. J. Zürcher’in çalışmalarından bölümler okurlar. Ödevin sonunda “Gazete, Enver Paşa’yı nasıl bireyselleştirdi ve günümüz tarih yazımı bu bireyselleştirmeyi nasıl daha karmaşık hâle getirmektedir?” sorusuna kanıta dayalı bir cevap yazılır. Bu vaka, şahsiyet incelemesi, siyasal mit ve kaynak yazarlığı meselelerini bir araya getirecektir.

İkinci vaka, Erzurum Harekâtı üzerine kurulur. 168. sayıdaki haber, Kafkas Cephesi haritası, Rus ordusunun resmî açıklaması ve güncel askerî tarih çalışmalarından bir bölüm birlikte sunulur. Öğrenciler takvim farkını hesaplar, gazetede verilen asker ve top sayılarını diğer kaynaklarla karşılaştırır, “bizim asker” ifadesinin öznesini belirler ve makaledeki mekânsal açıklamayı harita üzerinde kontrol ederler. A. Reisman’ın sunduğu belge temelli öğrenme modelinde bu tür bir karşılaştırma, öğrenciyi metni yalnızca özetlemekten çıkararak tarihsel bir problemi çözmeye yöneltecektir [19, 91].

Üçüncü vaka, Almanya-Osmanlı ittifakına ayrılmıştır. Burada 164. sayıdaki “İstanbul-Berlin yolu”, 179. sayıdaki Alman kredisi ve 183. sayıdaki asker sevkiyatına ilişkin haberler 1914 yılındaki ittifak antlaşmasıyla karşılaştırılır. Öğrenciler ittifakın dört boyutunu - hukuki, askerî, ulaşım-lojistik ve mali bağımlılık - belirler ve bunlardan hangilerinin gazetede açık, hangilerinin

dolaylı biçimde görüldüğünü gösterirler. Böylece tek bir olayı birden fazla kaynak üzerinden yeniden inşa etmeye yönelik bir beceri geliştirilir.

Dördüncü vaka, Hicaz ve Arap İsyanı üzerine kuruludur. 186, 188, 189 ve 200. sayılardaki kısa haberler kronolojik sıraya konularak Şerif Hüseyin'in bildirisi, İngiliz diplomatik belgesi ve Arap milliyetçiliği hakkındaki araştırmayla karşılaştırılır. Öğrenci, metindeki isim hatasını belirlemeli; "ayrılma", "çatışma", "halkı kışkırtma" gibi değerlendirici ifadelerin siyasal anlamını açıklamalı ve merkez ile bölgenin çıkarlarını ayrı ayrı göstermelidir. Bu konu siyasal bakımdan son derece hassas olduğundan öğretim elemanı, taraflardan birini ahlaki bakımdan önceden haklı veya suçlu ilan eden yaklaşımdan kaçınmalı; kaynaklardaki dil ve şiddet deneyiminin bilimsel biçimde analiz edilmesine uygun bir ortam oluşturmalıdır. Tartışmalı tarihsel konuların öğretimine ilişkin araştırmalar, güvenli bir akademik ortamın, dengeli kaynak seçimin ve kanıta dayalı görüş belirtmenin gerekliliğini göstermektedir.

Öğretim sürecinin zorunlu unsurlarından biri, verinin dış ve iç tenkidine yönelik "belge pasaportu"dur. Bu belgede yayının adı, sayı numarası, tarihi, bölümü, materyalin başlığı, belirtilen bilgi kaynağı, olayın geçtiği yer, başlıca şahsiyetler, özgün terimler, kaynağın muhtemel amacı, doğrulanması gereken noktalar ve karşılaştırmalı kaynaklar yazılır. Belge pasaportu, öğrencinin gazete metnini hazır bilgi olarak kabul etmesini önleyerek onu araştırma faaliyetine yönlendirir. Türkiye'de, tarih öğretimi yönteminde kaynak temelli ve öğrenci merkezli yaklaşımları sistemleştiren İ. H. Demircioğlu ile M. Safran'ın çalışmaları, bu tür aşamalı bir çalışmanın etkililiğini temellendirmektedir [20, 21, 217-223].

Kazakistan tarihi ile Türkiye tarihini, yapay biçimde birbirinden ayrılan iki alan olarak öğretilmekten kaçınılmalıdır. 193. sayındaki İran üzerinden Türkistan pamuğu ve diğer malların Almanya ve Türkiye'ye ulaştırılmasına ilişkin haber, Kazak bozkırı ile Osmanlı cephelerinin aynı savaş ekonomisine dâhil olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde Dünya Savaşı'nın Kazak toplumunu yalnızca 1916 Ayaklanması veya cephe gerisindeki zorunlu işçilik üzerinden değil enformasyon, ticaret, güvenlik ve fikir ağları üzerinden de etkilediğini açıklamaktadır.

Sonuç

"Kazak" gazetesinin 1916-1917 yıllarındaki Türkiye'ye ilişkin materyalleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemini Kazak kamuoyunun nasıl algılandığını gösteren özgün bir kaynak külliyatıdır. Bu materyallerin değeri yalnızca aktardıkları olguların sayısıyla ölçülemez. Gazete, dünya savaşını Kazakça açıklayabilmek için yeni bir siyasal söz varlığı oluşturmuş, uzak coğrafyaları tek bir neden-sonuç sistemi içinde birleştirmiş, Türk siyasal şahsiyetlerinin imgelerini yaymış ve uluslararası hukuk ile millî özgürlük meselelerini eleştirel bir bakış açısıyla ele almıştır.

Verilerin tematik olarak sınıflandırılması, Kazak-Türk kültürel ve manevi yakınlığının birbirinden kopuk unsurlardan oluşmadığını kanıtlamaktadır. Bununla birlikte verilerin sınırlı olduğu da açıktır. "Kazak" materyalleri tek başına olayların nihai ve eksiksiz biçimde yeniden inşasını sağlayamaz. Gazete verileri, öğrenciye Türkiye tarihi hakkında ek bilgi sunmakla sınırlı değildir. Bu veriler aynı zamanda tarihsel bilginin nasıl üretildiğini ve millî basının dünya ölçeğindeki olayları nasıl çevirdiğini, seçtiğini ve değerlendirdiğini anlamaya imkân verecektir. Bu bakımdan "Kazak" gazetesinin Türkiye tarihine ilişkin yayınları, millî basın tarihini, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemini ve tarihî kaynaklarla çalışma yöntemini bir araya getiren hem içeriksel hem de didaktik bir kaynak olarak değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

1. Tokayev, K. J. "Altın Orda – Bozkır Medeniyetinin Örneği: Tarih, Arkeoloji, Kültür, Kimlik" başlıklı Uluslararası Sempozyumda yaptığı konuşma. 19 Mayıs 2026. URL: Akorda resmî internet sitesi (Erişim tarihi: 12.08.2026).
2. Kencebayev, B. Kazak Basını Tarihinden. Almatı: Kazak Devlet Yayınevi, 1950. 377 s.
3. Atabayev, K. Süreli Yayınlar – XIX. Yüzyılın Sonu ile XX. Yüzyılın Başlarındaki Kazakistan Tarihinin Kaynağı Olarak. Almatı: Kazak Üniversitesi, 1998. 192 s.

4. Bazarbayev, K., Akdeniz, E. ve Keleş, M. "'Kazak' ve 'Ak Jol' Yayınlarında Türkiye Meseleleri." Kazak Millî Üniversitesi Bülteni. Tarih Serisi, 2022, No. 2 (105), ss. 127–136. DOI: 10.26577/JH.2022.v105.i2.013.

5. Temirkhanov, B. 1913–1918 Yıllarında Yayımlanan Kazak Gazetesi'nde Osmanlı Devleti'ne Dair Haberler. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 2017.

6. "Enver Paşa." Kazak, 1916, No. 165, 18 Ocak.

7. Smağulova, S. "Kazak Basınında Enver Paşa ve Türkçülük Hareketinin Seyri." Otan Tarihy, 2013, No. 1 (61).

8. "Türkiye Dumasında." Kazak, 1916, No. 164, 9 Ocak.

9. "Türkiye Borç Alıyor." Kazak, 1916, No. 179, 30 Nisan.

10. Kazak, 1916, No. 186, 23 Haziran; No. 188, 8 Temmuz; No. 189, 15 Temmuz.

11. Kayalı, H. Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908–1918. Berkeley: University of California Press, 1997.

12. "Arap Liderlerine Ölüm Cezası." Kazak, 1916, No. 200, 8 Ekim.

13. "Almanya'nın İslam'a İkiyüzlülüğü." Kazak, 1916, No. 205, 16 Kasım.

14. "Enver Paşa'nın Beyanatı." Kazak, 1916, No. 168, 9 Şubat.

15. "Avrupa Savaşı'nda İran'ın Rolü." Kazak, 1916, No. 193, 18 Ağustos.

16. "Barış Görüşmeleri." Kazak, 1916, No. 208, 9 Aralık.

17. "Casuslar." Kazak, 1917, No. 228, 3 Mayıs.

18. Wineburg, S. S. "Historical Problem Solving: A Study of the Cognitive Processes Used in the Evaluation of Documentary and Pictorial Evidence." Journal of Educational Psychology, 1991, Vol. 83, No. 1, ss. 73–87.

19. Reisman, A. "Reading Like a Historian: A Document-Based History Curriculum Intervention in Urban High Schools." Cognition and Instruction, 2012, Vol. 30, No. 1, ss. 86–112. DOI: 10.1080/07370008.2011.634081.

20. Demircioğlu, İ. H. Tarih Öğretiminde Öğrenci Merkezli Yaklaşımlar: Tarih Bölümü Özel Öğretim Yöntemleri. 3. Baskı. Ankara: Anı Yayıncılık, 2010. XV, 216 s.

21. Safran, M. (Ed.). Tarih Nasıl Öğretilir? Tarih Öğretmenleri İçin Özel Öğretim Yöntemleri. 3. Baskı. İstanbul: Yeni İnsan Yayınları, 2010. 424 s.

REFERENCES

1. Tokayev K. Zh. Altyn Orda – dala orkenietinin ulgisi: tarikh, arkheologiya, madeniet, biregeylik [The Golden Horde as a Model of Steppe Civilization: History, Archaeology, Culture, Identity]: Speech at the International Symposium. May 19, 2026. URL: Akorda official website (accessed: 12.08.2026).

2. Kenzhebayev B. Qazaq baspasozinin tarikhynan [From the History of the Kazakh Press]. Almaty: Qazaq Memlekettik Baspasy, 1950. 377 p.

3. Atabayev Q. Merzimdi basylym – XIX gasyrdyn ayagy – XX gasyrdyn basyndagy Qazaqstan tarikhynyn deregi retinde [Periodicals as a Source on the History of Kazakhstan in the Late 19th and Early 20th Centuries]. Almaty: Qazaq Universiteti, 1998. 192 p.

4. Bazarbayev Q., Akdeniz E., Kelesh M. "Qazaq" zhane "Aq Zhol" basylymdaryndagy Turkiya maseleleri [Issues of Turkey in the "Qazaq" and "Aq Zhol" Publications]. QazUU Khabarshysy. Tarikh seriyasy [Journal of History]. 2022. No. 2 (105). P. 127–136.

5. Temirkhanov B. 1913–1918 Yıllarında Yayımlanan Kazak Gazetesi'nde Osmanlı Devleti'ne Dair Haberler [News about the Ottoman Empire in the Kazak Newspaper Published in 1913–1918]. Master's thesis. Sakarya: Sakarya University, 2017.

6. Anvar pasha [Enver Pasha]. Qazaq. 1916. No. 165. January 18.

7. Smagulova S. Qazaq baspasozindegi Enver pasha zhane turkshildik qozgalysy barysy [Enver Pasha and the Course of the Turkism Movement in the Kazakh Press]. Otan Tarikhy. 2013. No. 1 (61).

8. Turkiya dumasynda [In the Turkish Duma]. Qazaq. 1916. No. 164. January 9.

9. Turkiya qaryz alu [Turkey Borrows Money]. Qazaq. 1916. No. 179. April 30.

10. Qazaq. 1916. No. 186. June 23; No. 188. July 8; No. 189. July 15.

11. Kayalı H. Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908–1918. Berkeley: University of California Press, 1997.

12. Arab bastyqtaryna olim zhazasy [Death Penalty for Arab Leaders]. Qazaq. 1916. No. 200. October 8.

13. Germaniyanyn islamga ekizhuzdiligi [Germany's Hypocrisy toward Islam]. Qazaq. 1916. No. 205. November 16.

14. Anvar pashanyn bayany [Enver Pasha's Statement]. Qazaq. 1916. No. 168. February 9.

15. Europa sogysynda Iran roli [The Role of Iran in the European War]. Qazaq. 1916. No. 193. August 18.

16. Bitim sozi [Peace Talks]. Qazaq. 1916. No. 208. December 9.

17. Tynshylar [Spies]. Qazaq. 1917. No. 228. May 3.

18. Wineburg S. S. Historical Problem Solving: A Study of the Cognitive Processes Used in the Evaluation of Documentary and Pictorial Evidence. Journal of Educational Psychology. 1991. Vol. 83. No. 1. P. 73–87.

19. Reisman A. Reading Like a Historian: A Document-Based History Curriculum Intervention in Urban High Schools. Cognition and Instruction. 2012. Vol. 30. No. 1. P. 86–112. DOI: 10.1080/07370008.2011.634081.

20. Demircioğlu İ. H. Tarih Öğretiminde Öğrenci Merkezli Yaklaşımlar: Tarih Bölümü Özel Öğretim Yöntemleri [Student-Centered Approaches in History Teaching: Special Teaching Methods for History Departments]. 3rd ed. Ankara: Anı Yayıncılık, 2010. XV, 216 p.

21. Safran M. (ed.). Tarih Nasıl Öğretilir? Tarih Öğretmenleri İçin Özel Öğretim Yöntemleri [How to Teach History? Special Teaching Methods for History Teachers]. 3rd ed. Istanbul: Yeni İnsan Yayınları, 2010. 424 p.

https://doi.org/10.47526/3007-6366.6535

Э. АСАНОВ
PhD, Институт антропологии
(Узбекистан, г. Ташкент), e-mail: eldarassanov88@gmail.com

ТУРАН ЗА АМУДАРЬЕЙ: АВЕСТИЙСКИЕ TŪIRYA- И УСТОЙЧИВОСТЬ ПОЗДНЕЙ ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ В ИСТОРИОГРАФИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация. В статье рассматривается устойчивость представления о древнем Туране как о географически определенном пространстве Центральной Азии к северу от Амударьи и его связи с авестийским этнонимом tūirya-. Анализируются работы исследователей Узбекистана, Казахстана и Таджикистана конца XX – первой четверти XXI века, в которых Туран ретроспективно переносится в авестийскую эпоху и связывается с противопоставлением оседлых aiirya- и кочевых tūirya-. Эти интерпретации сопоставляются с данными Авесты, исследованиями по авестийской географии и историей формирования поздней иранской традиции. Показано, что Авеста не дает прямых оснований локализовать tūirya- за Амударьей или рассматривать их как исключительно кочевую и незороастрийскую группу. Географическая модель Иран–Туран складывалась постепенно и отражала переработку более раннего материала в позднеантичной и средневековой традициях. Особое внимание уделяется причинам устойчивости заамударьинской модели в современной центральноазиатской историографии. Среди них выделяются историографическая инерция, территориализация прошлого, конкуренция за историческое наследие, семантическая пластичность понятия Турана и дисциплинарный разрыв между региональной исторической литературой и специализированной иранистикой. Эта модель требует дальнейшего пересмотра.

Ключевые слова: Туран; tūirya-, Авеста; авестийская география; Центральная Азия; историография; историческая память; Иран; этногенез; территориализация прошлого.

Э. Асанов
PhD, Ғылым академиясының Антропология институты
(Өзбекстан, Ташкент қ.), e-mail: eldarassanov88@gmail.com

Әмудариядың арғы жағындағы тұран: авесталық tūirya- және орталық азия тарихнамасындағы кейінгі географиялық модельдің тұрақтылығы

Аңдатпа. Мақалада ежелгі Тұранды Әмудариядың солтүстігіндегі Орталық Азияның географиялық тұрғыдан айқындалған кеңістігі ретінде қарастыратын түсініктің тұрақтылығы және оның авесталық tūirya- этнонимімен байланысы талданады. XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың бірінші ширегіндегі Өзбекстан, Қазақстан және Тәжікстан зерттеушілерінің еңбектері қарастырылады. Бұл еңбектерде Тұран ұғымы авесталық дәуірге ретроспективті түрде көшіріліп, отырықшы aiirya- мен көшпелі tūirya- арасындағы қарама-қарсылықпен байланыстырылған. Мұндай түсіндірулер Авеста деректерімен, авесталық географияға арналған зерттеулермен және кейінгі ирандық тарихи дәстүрдің қалыптасуымен салыстырылады. Зерттеу Авестада tūirya- тобын Әмудариядың арғы жағына нақты орналастыруға немесе оларды тек көшпелі әрі зороастризмнен тыс топ ретінде қарастыруға тікелей негіз жоқ екенін көрсетеді. Иран–Тұран географиялық моделі біртіндеп қалыптасып, бұрынғы материалдың кейінгі антикалық және ортағасырлық дәстүрлерде қайта өңделуінің нәтижесін көрсетеді. Сонымен қатар қазіргі Орталық Азия тарихнамасында бұл модельдің неге сақталып қалғанына ерекше назар аударылады. Оның негізгі себептері ретінде тарихнамалық инерция, өткенді территорияландыру, тарихи мұра үшін бәсеке, Тұран

ұғымының семантикалық икемділігі және аймақтық тарихнама мен маманданған ирантану арасындағы пәндік алшақтық көрсетіледі. Бұл модельді әрі қарай қайта қарастыру қажет.

Кілт сөздер: Тұран; tūirya-, Авеста; авесталық география; Орталық Азия; тарихнама; тарихи жады; Иран; этногенез; өткенді территориялandыру.

E. Asanov
PhD, Institute of Anthropology
(Uzbekistan, Tashkent), e-mail: eldarassanov88@gmail.com

Turan beyond the amu darya: avestan tūirya- and the persistence of a later geographical model in central asian historiography

Abstract. This article examines the persistence of the idea of ancient Turan as a geographically defined space in Central Asia north of the Amu Darya and its association with the Avestan ethnonym tūirya-. It analyzes works by scholars from Uzbekistan, Kazakhstan, and Tajikistan from the late twentieth to the first quarter of the twenty-first century, in which Turan is retrospectively projected back into the Avestan period and linked to an opposition between sedentary airya- and nomadic tūirya-. These interpretations are compared with the evidence of the Avesta, scholarship on Avestan geography, and studies of the formation of later Iranian historical tradition. The article argues that the Avesta provides no direct basis for locating tūirya- beyond the Amu Darya or for defining them as an exclusively nomadic and non-Zoroastrian group. The geographical model of Iran and Turan developed gradually and reflects the reworking of earlier material in Late Antique and medieval traditions. Particular attention is paid to the reasons for the persistence of the trans-Amu model in modern Central Asian historiography. These include historiographical inertia, the territorialization of the past, competition over historical heritage, the semantic flexibility of the concept of Turan, and the disciplinary gap between regional historical scholarship and specialized Iranian studies. This model requires further reconsideration.

Keywords: Turan; tūirya-, Avesta; Avestan geography; Central Asia; historiography; historical memory; Iran; ethnogenesis; territorialization of the past.

E. Asanov
PhD, Bilimler Akademisi Antropoloji Enstitüsü
(Taşkent, Özbekistan), e-posta: eldarassanov88@gmail.com

Amu derya'nin ötesinde turan: avestaca tūirya- ve orta asya tarihyaziminda geç dönem coğrafi modelinin sürekliliği

Özet. Bu makalede, antik Turan'ın Amu Derya'nın kuzeyinde yer alan coğrafi olarak belirlenmiş bir Orta Asya alanı olduğu yönündeki tasavvurun sürekliliği ve bu tasavvurun Avesta'daki tūirya- etnonimiyle ilişkisi ele alınmaktadır. XX. yüzyılın sonlarından XXI. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Özbekistan, Kazakistan ve Tacikistanlı araştırmacıların çalışmalarında Turan'ın Avesta dönemine geriye dönük biçimde taşındığı ve yerleşik airya- ile göçebe tūirya- karşıtlığıyla ilişkilendirildiği örnekler incelenmektedir. Bu yorumlar Avesta verileri, Avesta coğrafyası üzerine araştırmalar ve geç dönem İran tarihî geleneğinin oluşumuna ilişkin çalışmalarla karşılaştırılmaktadır. Makalede, Avesta'nın tūirya- grubunu Amu Derya'nın ötesine kesin biçimde yerleştirmek veya onları yalnızca göçebe ve Zerdüştî olmayan bir topluluk olarak tanımlamak için doğrudan bir temel sunmadığı gösterilmektedir. İran–Turan coğrafi modeli aşamalı olarak oluşmuş ve daha eski malzemenin Geç Antik Çağ ve Orta Çağ geleneklerinde yeniden işlenmesini yansıtmıştır. Ayrıca modern Orta Asya tarihyazımında bu modelin kalıcılığının nedenleri üzerinde durulmaktadır. Bunlar arasında tarihyazımsal atalet, geçmişin mekânsallaştırılması, tarihî miras üzerindeki rekabet, Turan kavramının anlamsal esnekliği ve bölgesel tarihçilik ile uzmanlaşmış İran

araştırmaları arasındaki disipliner kopukluk yer almaktadır. Bu modelin yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir.
Anahtar kelimeler: Turan; tūirya-, Avesta; Avesta coğrafyası; Orta Asya; tarihyazımı; tarihsel hafıza; İran; etnogenez; geçmişin mekânsallaştırılması.

Введение

Туран занимает особое место в историческом и культурном дискурсе Центральной Азии. В современной научной литературе региона этим названием обозначаются различные пространства – от земель к северу от Амударьи до Центральной Азии в целом, а происхождение понятия нередко связывается непосредственно с авестийским этнонимом tūirya-. В ряде исследований авестийские tūirya- интерпретируются как население древнего Турана, локализованного в Центральной Азии, причем отношения между ними и airya- рассматриваются через более позднюю оппозицию оседлого Ирана и кочевого Турана. В статье рассмотрено воспроизведение подобной схемы в узбекской, казахстанской и таджикской историографии.

Между тем специализированные исследования Авесты и иранской традиционной истории показывают более сложную картину. Авестийские tūirya- выступают как одна из нескольких названных групп и не связываются непосредственно с географически очерченной страной Туран. Поздняя модель Ирана и Турана формировалась постепенно, в ходе переработки более раннего мифологического материала и его соотнесения с политической географией поздней античности и раннего средневековья. Поэтому прямой перенос географии поздней иранской эпической традиции на авестийскую эпоху требует отдельного источниковедческого обоснования.

Цель настоящей статьи состоит в том, чтобы проследить устойчивость этой ретроспективной модели в современной центральноазиатской историографии и определить причины ее сохранения. Для этого рассматриваются три взаимосвязанных вопроса: какие элементы представления о древнем Туране воспроизводятся в региональной научной литературе; насколько они соответствуют авестийскому материалу и выводам иранистики и авестологии; какие историографические и культурные факторы способствуют устойчивости данной модели.

Рабочая гипотеза исследования заключается в том, что сохранение представления об авестийском Туране как о географически определенном пространстве Центральной Азии объясняется не только историографической инерцией. Существенную роль играет и укорененность Турана в современных моделях исторического наследия, где он выступает одновременно как объект этнокультурной атрибуции и как символическое обозначение древнего прошлого региона.

Материалы и методы исследования

Материал исследования составляют научные и учебные работы исследователей Узбекистана, Казахстана и Таджикистана конца XX – первой четверти XXI века, в которых рассматриваются происхождение, география и этническая принадлежность Турана и туранцев. Для сопоставления привлекаются авестийские данные, исследования по авестийской географии, истории зороастризма и формированию иранской эпической традиции, а также работы, посвященные современной исторической памяти и национальным нарративам Центральной Азии.

Основным методом является сравнительно-историографический анализ, позволяющий выявить устойчивые элементы различных интерпретаций Турана и сопоставить их между собой. Источниковедческий анализ используется для разграничения авестийского материала и более поздних иранских традиций. При рассмотрении современных интерпретаций дополнительно учитывается их связь с более широкими дискурсами исторического наследия и территориализации прошлого. Задача исследования состоит в выяснении того, каким

образом поздняя географическая модель Турана воспроизводится в современной историографии и какие факторы способствуют ее устойчивости.

Анализ и результаты

1. Туран в центральноазиатской историографии

Туран является достаточно популярным пространственным обозначением в центральноазиатской историографии, которое используется в широком круге исследований, посвященных как древней, так и средневековой истории региона. Если использование этого названия в исследованиях по средневековью можно объяснить традиционностью самого топонима в средневековых источниках, то отдельным, требующим рассмотрения феноменом является ретроспективное расширение средневековой географии Турана применительно к древней истории Центральной Азии. Иными словами, современное обозначение региона или его частей Тураном в историко-культурном смысле опирается главным образом на средневековую традицию, в которой уже была закреплена позднесасанидская модель, тогда как эта модель иногда применяется и к авестийскому времени, хотя локализация Турана для этого периода является предметом споров [1–4].

Идеальная формула данного исторического нарратива выглядит следующим образом: в авестийскую эпоху существовали две противопоставленные группы – оседлые зороастрийские иранцы к югу от Амударьи и кочевые иранские племена к северу, преимущественно сохранявшие незороастрийские культы; первые соответствовали airya-, вторые – tūirya-, то есть будущим «туранцам» [5–8].

Разные исследования по-разному интерпретируют данную формулу, сохраняя ее основной каркас. Можно выделить шесть устойчивых элементов этого нарратива.

1. Превращение этнонима в страну. В Авесте есть tūirya- как название этнической или племенной группы, но в региональной литературе это нередко пересказывается уже как существование «Турана» в авестийскую эпоху. Например, Ш. Камолиддин объявляет Туран «древнейшим из всех названий среднеазиатского региона», выводит его из этнонима «тур», а авестийские туры превращаются в крупное военно-политическое объединение начала I тыс. до н.э. [9, с. 9].

2. Территориализация Турана в Центральной Азии. Хотя разные исследователи определяют границы Турана по-разному, его исходное расположение в регионе зачастую принимается как данность. Иными словами, конкретные границы меняются, но региональная принадлежность сохраняется [9–13].

3. Хозяйственная бинаризация. Арии фигурируют как оседлые земледельцы, а туры или туранцы – как степные кочевники-скотоводы. Эта модель вошла даже в подготовленную под эгидой ЮНЕСКО сводную историю Центральной Азии, где А. Абетеков и Х. Юсупов рассматривают tura как обозначение центральноазиатских кочевых племен и противопоставляют их оседлым иранцам [7, pp. 24–25].

4. Этническая идентификация туров. Здесь региональная историография расходится на противоположные направления, сохраняя при этом сходную пространственную конструкцию.

В таджикской историографии распространена интерпретация, согласно которой tūirya- связываются с древнеиранским или восточноиранским населением Центральной Азии, тогда как их отождествление с тюрками рассматривается как позднее. Эта линия представлена, в частности, в работах Ю. Якубова и получила продолжение в более поздней литературе [8; 11; 12; 14]. В некоторых работах эта этническая интерпретация дополняется религиозным противопоставлением: airya- соотносятся с зороастрийской традицией, тогда как tūirya- оказываются за ее пределами [5–8].

Хотя значительная часть узбекских и казахстанских исследователей также сохраняет иранскую атрибуцию древнейшего населения Турана, встречаются и интерпретации, связывающие туров непосредственно или генеалогически с тюрками. Так, Б. Ахмедов называл авестийских туров тюрками и относил историю тюркоязычных народов

Центральной Азии ко II тыс. до н.э. [15; 16, с. 97]. Еще дальше идет А. Аскаров, который в работе середины 2000-х гг. считал древних ариев тюркоязычными и связывал их с населением евразийских степей [17, с. 81–91]. Иную версию предложил Ш. Камолиддин, допускавший существование в Центральной Азии древнего прототюркского субстрата еще до переселения индоарийских племен [9, с. 5–6]. Сходная интерпретация попала даже в казахстанский вузовский учебник, где упоминание туров в Авесте трактуется как раннее свидетельство о тюрках, а Тур и Туран непосредственно включаются в древнюю историю тюркского мира [18, с. 112].

Таким образом, этнические выводы могут быть противоположными, тогда как пространственно-хронологическая схема во многом остается общей.

5. Телескопирование источников разных эпох. Авеста, пехлевийская литература и «Шахнаме» читаются как последовательные свидетельства об одной и той же исторической географии. Так, Н. Ходжаева пишет о длительной борьбе ариев и восточноиранских кочевых туров в Центральной Азии на рубеже II–I тыс. до н.э., а затем привлекает позднейшую эпическую традицию при реконструкции границы между Ираном и Тураном, отождествляя Вахви-Даити с Джейхуном и Амударьей [8, с. 61–69].

6. Превращение Турана из реконструкции в категорию описания древней Центральной Азии. На данном этапе Туран становится самоочевидным названием региона и появляются обобщающие формулы: «древний Туран», «народы Турана» и т.д. Например, А. Отаходжаев предложил переобозначить древнеиранские и среднеиранские языки региона как «древние и раннесредневековые туранские языки», исходя из их формирования на территории Турана [19, с. 3–12]. Интересно, что сходная тенденция независимо представлена в работах российского ономаста А. Шапошникова, последовательно использовавшего определение «туранские» применительно к восточноиранским языкам [20; 21]. Подобная натурализация понятия сохраняется и в новейших публикациях, где «древний Туран» и «народы Турана» используются как исходные категории при рассмотрении формирования зороастризма [22, b. 4–6].

Следует отметить, что подобная модель имеет не только постсоветское региональное происхождение, но и более широкие историографические предпосылки. Одним из характерных примеров является монография Б.И. Вайнберг «Этногеография Турана в древности. VII в. до н.э. – VIII в. н.э.», где Туран используется как обозначение северной части Средней Азии, прежде всего Туранской низменности, при рассмотрении древней этногеографии региона [10].

2. Авестийские tūirya- и формирование поздней географии Турана

Любопытно, что в самом первоисточнике для многочисленных интерпретаций о турах – Авесте – сведения крайне фрагментарны и расплывчаты, а различные реконструкции авестийского мира не подтверждают многие положения, закрепившиеся в центральноазиатской историографии. На это обращали внимание уже классические исследования по авестологии. Так, М. Бойс характеризовала древнеавестийское общество как преимущественно пасторальное: скот, стада и продукты скотоводства занимают в нем центральное место. Поэтому древнейший социальный мир Авесты нельзя безоговорочно описывать как оседлую земледельческую цивилизацию, защищающуюся от степных номадов [23; 24].

Другие важные отличия авестологических реконструкций от устойчивого нарратива центральноазиатской историографии сводятся к следующим.

1. Авестийские tūirya- – прежде всего название этнической или племенной группы, а не описанная страна Туран. Если более поздняя иранская традиция, восходящая к позднесасанидской эпохе, рисует генеалогию из трех сыновей Фаридуна – Салма, Тура и Ираджа, то в «Фарвардин-яште» представлен ряд из пяти народов: airya-, tūirya-, sairima-, sāini- и dāhi [25, pp. 227–228; 26, pp. 200–202]. Вместе с тем трехчастная модель имеет досредневековые корни: в утраченном «Чихрдад-наске», содержание которого известно по «Денкарду», уже рассказывалось о разделе мира Феридуном между Салмом, Туром и

Ираджем, а также об их последующих генеалогиях. Однако сохранившиеся данные не позволяют автоматически переносить все детали поздней эпической модели на более ранний авестийский материал [26, pp. 200–202; 27, pp. 560–561].

2. В Авесте не существует строгой оппозиции «арии-зороастрийцы – туры-незороастрийцы». В «Фарвардин-яште» не только упомянуты пять народов, но и почитаются фраваши ашаванов – праведных мужчин и женщин – из среды этих групп. Более того, в «Ясне» 46.12 положительно упоминается Фрияна, названный tūra- – древнеавестийской формой, обычно сопоставляемой с младоавестийским tūirya-, то есть представитель туров. Г. Ньоли рассматривал этот пассаж как свидетельство того, что ранняя зороастрийская проповедь не была ограничена только airya- [25, pp. 227–228].

Исследователи полагают, что изначально зороастрийская проповедь могла быть адресована нескольким народам авестийского круга [25, pp. 227–229]. В дальнейшем между ними возникали конфликты, а поздняя зороастрийская традиция стала концентрироваться главным образом вокруг airya-, тогда как отдельные группы превращались в их антагонистов [25, pp. 228–229].

3. Авеста не дает однозначных сведений о языковой принадлежности названных народов. Г. Ньоли отдельно отмечает, что невозможно утверждать, будто все они обязательно были ираноязычными [25, pp. 227–228]. Речь идет о группах, участвовавших в ранней зороастрийской традиции, но их этнолингвистическая принадлежность остается неясной [25, pp. 227–228].

4. Авестийская география не дает достаточных оснований помещать tūirya- за Амударьей. Г. Ньоли относил географический горизонт Авесты преимущественно к восточной части Иранского нагорья и индо-иранскому пограничью. Его реконструкция охватывает пространство от Маргианы, Арии и Дрангианы на западе до индо-иранской границы на востоке; Согдиана и, возможно, Хорезм оказываются на северной периферии, а Систан и другие юго-восточные области занимают значительное место в авестийской географии [28; 29, pp. 44–47]. Ф. Грене, предлагая иную реконструкцию, смещал центр географического мира «Видевдата» в сторону Афганистана и его горных областей [30, pp. 29–51]. Иными словами, даже различающиеся между собой реконструкции не дают прямого текстуального основания для фиксированной локализации tūirya- севернее Амударьи.

5. Поздняя иранская традиция существенно переработала более ранний авестийский материал, соотнося его с политической и исторической памятью последующих эпох. Э. Яршатер описывает иранскую традиционную историю как корпус мифов, легенд и исторических воспоминаний, который постепенно приобрел «общенациональный» характер и к концу сасанидского периода был систематизирован в письменной традиции, в том числе в «Хвадай-намаге» [4, pp. 299–300]. Он также отмечает, что легенды об Афрасиабе вобрали воспоминания о повторяющихся вторжениях с востока и северо-востока – саках, юэчжах, кушанах, хуннах, эфталитах, кидаритах и тюрках. Продолжавшиеся в сасанидскую эпоху столкновения с восточными и северо-восточными противниками усилили негативную память о вторжениях из Центральной Азии и способствовали дальнейшему насыщению образов Афрасиаба и Турана чертами исторических степных врагов Ирана [3, pp. 574–575]. Т. Дарьяи показывает, что сасанидская историография не была нейтральным архивом древности: более ранний материал организовывался и переосмыслялся в соответствии с политической и религиозной памятью Сасанидского Ирана [31, pp. 129–141].

В поздней иранской традиции эта переработанная география получает и более четкую пограничную линию: в предании об Араше Лучнике граница между Ираном и Тураном проводится в районе Балха и Амударьи [3, pp. 571–572]. При этом в сохранившемся авестийском корпусе Амударья нигде не названа границей между airya- и tūirya- [29, pp. 44–47].

Таким образом, в авестийском мире мы видим несколько групп, представители которых включены в раннюю зороастрийскую традицию. При этом в древнем слое не просматриваются ни четкое религиозное противопоставление, ни готовая дихотомия между

оседлыми airya- и кочевыми tūirya-. Авестийские арии сами в значительной степени принадлежат пасторальному миру, где важнейшими материальными и символическими ресурсами являются стада и пастбища [23; 24, pp. 62–63].

Немаловажным обстоятельством является и хронология формирования классического степного конного номадизма. Его археологически различимые формы складываются в степях Евразии постепенно, особенно в конце II – начале I тыс. до н.э., тогда как скифо-сакский комплекс приобретает характерные черты позднее. Поэтому прямое отождествление мира ранней Авесты с уже сложившейся моделью скифско-сакского конного номадизма требует осторожности [32, pp. 139; 33, pp. 15733–15734]. Кроме того, этот период относится к ранним этапам дифференциации иранского языкового массива, а не к эпохе уже четко оформившихся исторических иранских языков [32, pp. 297–300].

Позднее в авестийской мифо-эпической традиции действительно появляются конфликты между airya- и другими группами, однако их противниками выступают не только tūirya-. Так, Арджасп, один из главных противников Виштаспы, называется в Авесте представителем hyaona- и характеризуется как противник новой религии; лишь позднейшая традиция превращает его в царя Турана [34, p. 412; 35, p. 172]. Этот пример особенно наглядно показывает, как более сложная система авестийских противников позднее включалась в бинарную схему Иран–Туран.

Любопытный штрих к истории формирования географии Турана дает раннесасанидский материал. В надписи Шапура I Нарсе носит титул «царь Индостана, Сакастана и Турана до берега моря» [36; 37, p. 69]. Раннесасанидский Tugrān/Tūrān надежно локализуется в юго-восточной части империи, на территории современного Белуджистана, в районе Саравана–Калата и Хуздара, между Сакастаном, Макраном и Индией [2; 38; 39, pp. 615–616]. Средневековый Ṭurān также сохраняется как устойчивое название этой области.

Показательно, что Ф. Текер и М.Б. Ашан один из разделов своей статьи озаглавили «Вражда, перенесенная с юго-востока на северо-восток». Авторы указывают на раннесасанидский Туран в юго-восточной области, связанной с Сакастаном и современным Белуджистаном, а затем относят расширение термина на северо-восточные степные народы примерно к V веку [40, s. 322]. При этом сами авторы одновременно воспроизводят традиционную дихотомию «оседлый Иран – кочевой Туран» и приводят привычную локализацию туров в пространстве нынешних Узбекистана, Казахстана, Кыргызстана, Таджикистана, Туркменистана и Афганистана. Это показывает, насколько разные хронологические модели способны сосуществовать внутри одного исследования [40, s. 317, 321].

Конечно, раннесасанидский и средневековый Туран Белуджистана также нельзя без дополнительных доказательств отождествлять с авестийскими tūirya-. Но следует отметить два момента: во-первых, юго-восточный Туран надежно засвидетельствован уже в раннесасанидскую эпоху, то есть ранее устойчивой фиксации заамударьинской географии Турана в поздней эпической традиции [2; 36, I, § 34; 39, pp. 615–616]; во-вторых, в Ведах фигурирует народ под названием turvaśa-, который в ранней литературе сопоставлялся с Тураном [41, p. 79]. Хотя такая связь остается гипотетической, она допускает возможность того, что центральноазиатские и индийские арии могли соприкасаться с родственными или одноименными группами; в таком случае предполагаемая зона контакта едва ли должна автоматически помещаться в северные центральноазиатские степи.

3. Причины устойчивости модели

Из разбора выше становится понятным, что устойчивый нарратив центральноазиатской историографии, помещающий Туран за Амударьей, трудно даже назвать «классическим», поскольку исследователи Авесты довольно рано отметили явные несходства средневековой модели Турана с авестийским миром. Это затрудняет объяснение ситуации простым «отставанием» региональной историографии, поскольку уже знакомство с классической авестологией ставит под сомнение многие элементы идеальной модели заамударьинского Турана. Поэтому следует предполагать наличие нескольких механизмов, способствующих

устойчивому сохранению данной модели в региональной историографии. Мы предлагаем следующие объяснительные интерпретации.

1. Историографическая инерция. Локализация Турана в Центральной Азии может сохраняться не потому, что исследователи сознательно отвергают классическую авестологию, а потому, что они работают внутри давно сложившейся архитектуры исторического рассказа.

М. Лярюэль показывает, что постсоветская узбекская историография не возникла заново после 1991 года: сохранились институциональные школы, понятия, персональные линии преемственности и особенно советская модель этногенеза, ориентированная на доказательство древности народа и его длительной связи с определенной территорией. Советская национально-территориальная система стимулировала историков доказывать древнюю связь между современным пространством и соответствующим народом; постсоветский период эту тенденцию скорее усилил, чем отменил [42, pp. 169–188; 43, pp. 102–103, 106–107]. Отсюда важный нюанс: центральноазиатская модель Турана может быть постсоветской по современному содержанию, но советской по своей эпистемологической конструкции.

2. Территориализация прошлого. Та же М. Лярюэль отмечает стремление национальной историографии закрепить древнее население за современной территорией. В случае Узбекистана она говорит о стремлении установить максимально древнюю связь народа с его современным пространством и о важности автохтонности [43, p. 104]. Ю.Э. Гюрбюз независимо описывает для постсоветского Узбекистана территориальный принцип национального исторического повествования, сохраняющий заметную преемственность с советской традицией [44]. По-нашему, в рамках данной объяснительной модели Туран превращается в удобную историческую категорию, потому что превращает сложный и плохо локализуемый авестийский этноним в пространственный контейнер.

Собственно, это подтверждается тем, что Туран становится не только популярным публицистическим ярлыком, но и актуальным региональным символом: сегодня он используется и как практически синонимичное название Центральной Азии и Туркестана, и как название исторического пространства тюркских народов, и как более широкий региональный символ. Так, пресс-релиз совместного собрания Института истории Академии наук Узбекистана и Института истории и этнологии им. Ч. Валиханова в ноябре 2025 года начинался с формулы «Markaziy Osiyo – Turon, Turkiston» («Центральная Азия – Туран, Туркестан»), а директор узбекского института Азамат Зиё отдельно говорил о значении исследований истории Турана [45]. Это показывает актуальное институциональное употребление понятия.

3. Конкуренция за наследие. Часть узбекских и казахстанских авторов связывает Туран с тюркским историческим наследием; с другой стороны, часть таджикских и иранских интеллектуалов настаивает, что древние туранцы были ираноязычными и что позднейшее отождествление их с тюрками является ошибочным [11; 14; 18, с. 112].

В результате Туран становится объектом культурной апроприации и борьбы за исторический капитал. Это вписывается в более широкое противостояние конкурирующих узбекских и таджикских исторических нарративов, рассмотренное, например, С. Хораком [46, pp. 65–77]. Такая конкуренция иногда выходит за рамки исторической науки и приобретает другие формы, например в сфере культурного наследия: объекты и практики, исторически трудно разделимые между таджикским и узбекским культурными пространствами, оказываются включены в национальные режимы наследия [47, pp. 115–133]. Для Таджикистана подобная логика хорошо документирована и в дискуссиях вокруг арийского наследия, где исследователи прослеживают длительную преемственность национально-исторических нарративов от позднеимперского и советского времени к постсоветской эпохе [48–50].

Но из этого можно сделать более тонкий вывод: национальная конкуренция вместо того, чтобы разрушать устоявшуюся модель, на деле закрепляет ее. Несмотря на разногласия

относительно языковой и этнической принадлежности туранцев, оба конкурирующих нарратива помещают древний Туран в Центральную Азию. Более фундаментальный вопрос – был ли вообще авестийский Туран географически локализован здесь – при этом зачастую остается факультативным.

4. Именно поэтому Туран не только разъединяет, но и объединяет. Туран используется не только для разделения наследия, но и с противоположной целью – как символ общего центральноазиатского пространства. Понятие активно используется в объединительном контексте, в рассуждениях о региональной общности и сотрудничестве. Конечно, авторы, использующие Туран в подобном объединительном ключе, как правило, избегают дискуссий об этнической и языковой принадлежности, рассматривая Туран как общее наследие всех народов региона. По нашим наблюдениям, часть авторов предлагает Туран потому, что считает его более инклюзивным, чем Туркестан, поскольку он способен символически включать и тюркоязычные народы, и таджиков.

У. Азизов анализирует центральноазиатский регионализм как производство общего пространства посредством историко-культурных представлений и символов. В разбираемом им официальном дискурсе постсоветской интеграции фигурирует представление о «сестринских народах древнего Турана», а историко-культурная общность региона связывается с идеей Турана и туркестанизма [51, pp. 126–129]. Тем самым понятие Турана выходит за пределы исторического и филологического дискурса и начинает функционировать также в политологическом анализе региональной идентичности и интеграции.

Поэтому современная актуализация Турана имеет два противоположных вектора: присвоить древний Туран конкретной этнонациональной традиции и одновременно превратить его в общую историческую метафору региона.

5. Туран удобен также благодаря своей семантической пластичности. Понимание Турана меняется не только сейчас, в рамках политических, регионалистских или националистических нарративов; его пространственное и символическое содержание неоднократно менялось уже в древности и Средневековье. Поэтому авестийская, позднеантичная и средневековая традиции могут предложить современным авторам несколько моделей, в силу чего Туран чрезвычайно легко меняет масштаб и содержание. Он может означать земли за Амударьей; Центральную Азию; тюркский мир; общий регион тюркских и нетюркских народов; древнее восточноиранское пространство, причем каждая интерпретация в той или иной степени опирается на материал определенной исторической эпохи, не являясь исключительно продуктом современного исторического мифотворчества.

Это делает понятие политически и культурно удобным: разные группы могут вкладывать в него разные значения, не отказываясь от самого символа. И.Н. Григориадис и А. Опчин-Кыдал на материале Али-бека Гусейнзаде и Мехмета Зии Гекальпа показывают, что уже в раннем тюркском национализме границы воображаемого Турана понимались по-разному, тогда как сам Туран становился важным символическим средством конструирования политического и этнического сообщества [52, pp. 489–491]. С. Левент показывает другую историческую трансформацию туранизма и использование воображаемой Центральной Азии в различных паназиатских проектах первой половины XX века [53]. Иными словами, неоднозначность Турана поддерживает его жизнеспособность.

6. Наконец, не следует исключать и обычный дисциплинарный разрыв. В историографии Казахстана, Узбекистана и Таджикистана к Турану обращаются археологи, историки древности и средневековья, тогда как тонкости авестийской географии и этнолингвистической атрибуции разрабатывались преимущественно иранистами и авестийскими филологами. Поэтому специализированные выводы, разобранные выше, существуют внутри сравнительно узкой иранистической библиографической среды, тогда как региональные исторические школы зачастую имеют иной канон цитирования – советскую археологическую и историческую литературу, национальные академические издания, переводы Авесты и т.д.

Кроме того, исследователи отмечают слабую интеграцию местного академического сообщества в международные интеллектуальные сети, а также зависимость многих исследований от старой русскоязычной литературы [43, pp. 102, 108].

Таким образом, устойчивость нарратива о Туране за Амударьей объясняется целым комплексом причин, в том числе тем, что эта модель оказывается совместимой сразу с несколькими национальными, региональными и интеграционными нарративами, которые при всех различиях взаимно поддерживают и воспроизводят ее.

Заключение

Проведенный анализ показывает, что представление о древнем Туране как о географически определенной области Центральной Азии к северу от Амударьи является устойчивой историографической моделью, но не прямым выводом из авестийского материала. В Авесте tūirya- выступают прежде всего как название этнической или племенной группы; сохранившийся корпус не дает оснований уверенно помещать их за Амударьей, противопоставлять как кочевников оседлым aiŋya- или рассматривать всех туров как незороастрийскую группу.

Географически оформленный Туран складывается в результате более поздней переработки авестийского материала. Иранская традиция постепенно сводила более сложную систему авестийских народов и противников к бинарной модели Иран–Туран, насыщая ее памятью о конфликтах с восточными и северо-восточными народами. При этом раннесасанидский Туран надежно засвидетельствован далеко к юго-востоку, в Белуджистане, что дополнительно предостерегает от автоматического перенесения поздней заамударьинской географии в авестийскую эпоху.

Устойчивость этой модели в современной центральноазиатской историографии объясняется не одной причиной. В ней сочетаются историографическая инерция, территориализация прошлого, конкуренция за историческое наследие, семантическая пластичность самого понятия Турана и дисциплинарный разрыв между региональной историографией и специализированной иранистикой. Особенно показательно, что противоположные этнические интерпретации способны сохранять одну и ту же пространственную предпосылку: спор идет о том, кем были туранцы, тогда как вопрос о том, существовал ли в авестийскую эпоху географически очерченный центральноазиатский Туран, зачастую остается за рамками дискуссии.

Поэтому различение авестийских tūirya-, раннесасанидского Tūrān и средневекового эпического Турана является необходимым условием дальнейшего обсуждения истории этого понятия.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Bosworth C.E. Central Asia iv. In the Islamic Period up to the Mongols // Encyclopaedia Iranica. 1990. Vol. V, Fasc. 2. P. 169–172.

2. Bosworth C.E. Ṭurān // Encyclopaedia Iranica. 2011; updated 2013. [Electronic resource]. URL: https://www.iranicaonline.org/articles/turan (accessed: 21.09.2026).

3. Yarshater E. Afrāsīāb // Encyclopaedia Iranica. 1984. Vol. I, Fasc. 6. P. 570–576.

4. Yarshater E. Iran iii. Traditional History // Encyclopaedia Iranica. 2004. Vol. XIII, Fasc. 3. P. 299–307.

5. Дьяконов М.М. Очерк истории древнего Ирана. М.: Издательство восточной литературы, 1961. 444 с.

6. Абаев В.И. Скифский быт и реформа Зороастра // Archiv Orientální. 1956. Vol. XXIV. P. 23–56.

7. Abetekov A., Yusupov H. Ancient Iranian Nomads in Western Central Asia // History of Civilizations of Central Asia. Vol. II: The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B.C. to A.D. 250 / ed. J. Harmatta. Paris: UNESCO Publishing, 1994. P. 24–34.

8. Ходжаева Н.Дж. К вопросу о границе между Ираном и Тураном // Historical Geography of Central Asia: Time, Space and Memory: International Conference Proceedings Book. Almaty, 3 June 2025. Almaty, 2025. С. 61–69.

9. Камолиддин Ш.С. Древнетюркская топонимия Средней Азии / отв. ред. М. Исхоков. Ташкент: Шарк, 2006. 192 с.

10. Вайнберг Б.И. Этногеография Турана в древности: VII в. до н.э. – VIII в. н.э. М.: Восточная литература РАН, 1999. 359 с.

11. Якубов Ю. Туран и туранцы // Известия Академии наук Республики Таджикистан. Серия: Востоковедение, история, филология. 1993. № 3. С. 28–41.

12. Мӯминҷонов Ҳ. Тӯрон — гаҳвораи тамаддуни ориёӣ. Душанбе: Ватанпарвар, 2004. 297 с.

13. Кумеков Б.Е. Туркестан во времени и пространстве: Туркестан VI–XVII веков по мусульманским письменным памятникам // Mangi El. 2014. № 4. С. 24–28.

14. Мухаммад Абдурахмон. Туран — это не Туркестан: основные гипотезы и теории (опыт историко-политического анализа) // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. 2025. № 1. С. 159–163.

15. Ахмедов Б.А. Значение письменных источников в изучении этнической истории народов Средней Азии и Казахстана // Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. Вып. 2. М., 1990. С. 63–73.

16. Муродов С.М. Вклад академика Юсуфшо Якубова в изучение древней истории таджикского народа: дис. ... канд. ист. наук. Душанбе: Таджикский национальный университет, 2023. 187 с.

17. Аскаров А.А. Арийская проблема: новые подходы и взгляды // История Узбекистана в археологических и письменных источниках / под ред. А.А. Анарбаева. Ташкент: Фан, 2005. С. 81–91.

18. Артыкбаев Ж.О. История Казахстана: учебник. Алматы: Қазақ университеті, 2006. 312 с.

19. Отахўжаев А. Турон халқларининг қадимги тиллари хусусида мулоҳазалар // ЎзА илм-фан бўлими электрон журнали. 2024. № 6 (56). С. 3–12.

20. Шапошников А.К. Древнейшая ономастика Таврического полуострова. 1. Сурожская земля // Вопросы ономастики. 2005. № 2. С. 111–125.

21. Шапошников А.К. Сарматские и туранские языковые реликты Северного Причерноморья // Этимология. 2003–2005 / отв. ред. Ж.Ж. Варбот. М.: Наука, 2007. С. 255–322.

22. Abdullaev B. Zardushtiylikning shakllanishida Turon xalqlarining tarixiy roli // O‘zMU Xabarlari / ACTA NUUz. 2024. Vol. 1, No. 1.10. P. 4–6. DOI: 10.69617/nuuz.v1i1.10.4430.

23. Boyce M. A History of Zoroastrianism. Vol. I: The Early Period. Leiden: Brill, 1975. 357 p.

24. Boyce M. Avestan People // Encyclopaedia Iranica. 1987. Vol. III, Fasc. 1. P. 62–66.

25. Gnoli G. Conversion i. Of Iranians to the Zoroastrian Faith // Encyclopaedia Iranica. 1993. Vol. VI, Fasc. 3. P. 227–229.

26. Shahbazi A.Sh. Iraj // Encyclopaedia Iranica. 2004. Vol. XIII, Fasc. 2. P. 200–202.

27. MacKenzie D.N. Čihrdād Nask // Encyclopaedia Iranica. 1991. Vol. V, Fasc. 5. P. 560–561.

28. Gnoli G. Zoroaster’s Time and Homeland: A Study on the Origins of Mazdeism and Related Problems. Naples: Istituto Universitario Orientale, 1980. 279 p.

29. Gnoli G. Avestan Geography // Encyclopaedia Iranica. 1987. Vol. III, Fasc. 1. P. 44–47.

30. Grenet F. An Archaeologist’s Approach to Avestan Geography // Birth of the Persian Empire / eds. V.S. Curtis, S. Stewart. The Idea of Iran. Vol. 1. London–New York: I.B. Tauris, 2005. P. 29–51.

31. Daryaee T. National History or Keyanid History? The Nature of Sasanid Zoroastrian Historiography // Iranian Studies. 1995. Vol. 28, Nos. 3–4. P. 129–141. DOI: 10.1080/00210869508701832.

32. Kuz’mina E.E. The Origin of the Indo-Iranians / ed. J.P. Mallory. Leiden–Boston: Brill, 2007. 762 p.

33. Wagner M., Wu X., Tarasov P., Aisha A., Bronk Ramsey C., Schultz M., Schmidt-Schultz T., Gresky J. Radiocarbon-dated Archaeological Record of Early First Millennium B.C. Mounted Pastoralists in the Kunlun Mountains, China // Proceedings of the National Academy of Sciences. 2011. Vol. 108, No. 38. P. 15733–15738. DOI: 10.1073/pnas.1105273108.

34. Tafażżolī A. Arjāsp // Encyclopaedia Iranica. 1986. Vol. II, Fasc. 4. P. 412.

35. Shahbazi A.Sh. Goštāsp // Encyclopaedia Iranica. 2002. Vol. XI, Fasc. 2. P. 171–176.

36. Huyse P. Die dreisprachige Inschrift Šābuhrs I. an der Kaʿba-i Zardušt (ŠKZ). 2 vols. Corpus Inscriptionum Iranicarum. Part III, Vol. I, Texts I. London: School of Oriental and African Studies, 1999.

37. Cereti C.G. Narseh, Armenia, and the Paikuli Inscription // Electrum. 2021. Vol. 28. P. 69–87. DOI: 10.4467/20800909EL.21.007.13365.

38. Brunner C. Geographical and Administrative Divisions: Settlements and Economy // The Cambridge History of Iran. Vol. 3, Part 2 / ed. E. Yarshater. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. P. 747–777.

39. Spooner B. Baluchistan i. Geography, History and Ethnography // Encyclopaedia Iranica. 1988. Vol. III, Fasc. 6. P. 598–632.

40. Teker F., Aşan M.B. İran'ın Kültürel Bir Antitezi: Turan // Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi. 2023. No. 59. P. 317–328.

41. Müller F.M. Letters to Chevalier Bunsen on the Classification of the Turanian Languages. London: A. & G.A. Spottiswoode, 1854. 266 p.

42. Laruelle M. The Concept of Ethnogenesis in Central Asia: Political Context and Institutional Mediators (1940–50) // Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History. 2008. Vol. 9, No. 1. P. 169–188. DOI: 10.1353/kri.2008.0005.

43. Laruelle M. National Narrative, Ethnology, and Academia in Post-Soviet Uzbekistan // Journal of Eurasian Studies. 2010. Vol. 1, No. 2. P. 102–110. DOI: 10.1016/j.euras.2010.04.007.

44. Gürbüz Y.E. Özbekistan'da Tarihyazımı ve Millî Kimlik // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. 2019. Vol. 19, No. 2. P. 277–301. DOI: 10.32449/egetdid.625377.

45. Usmonova N. O‘zbek va qozoq tarixchilarining birinchi ilmiy yig‘ini // O‘zbekiston Milliy axborot agentligi — O‘zA. 2 noyabr 2025. [Electronic resource]. URL: https://uza.uz/uz/posts/ozbek-va-qozoq-tarixchilarining-birinchi-ilmiy-yigini_778166 (accessed: 21.09.2026).

46. Horák S. In Search of the History of Tajikistan: What Are Tajik and Uzbek Historians Arguing About? // Russian Politics and Law. 2010. Vol. 48, No. 5. P. 65–77. DOI: 10.2753/RUP1061-1940480504.

47. Adams L.L. Ethnicity and the Politics of Heritage in Uzbekistan // Central Asian Survey. 2013. Vol. 32, No. 2. P. 115–133. DOI: 10.1080/02634937.2013.807580.

48. Laruelle M. The Return of the Aryan Myth: Tajikistan in Search of a Secularized National Ideology // Nationalities Papers. 2007. Vol. 35, No. 1. P. 51–70. DOI: 10.1080/00905990601124462.

49. Battis M. The Aryan Myth and Tajikistan: From a Myth of Empire to One National Identity // Ab Imperio. 2016. No. 4. P. 155–183. DOI: 10.1353/imp.2016.0089.

50. Blakkisrud H., Nozimova Sh. History Writing and Nation Building in Post-Independence Tajikistan // Nationalities Papers. 2010. Vol. 38, No. 2. P. 173–189. DOI: 10.1080/00905990903517835.

51. Azizov U. Regional Integration in Central Asia: From Knowing-that to Knowing-how // Journal of Eurasian Studies. 2017. Vol. 8, No. 2. P. 123–135. DOI: 10.1016/j.euras.2017.02.002.

52. Grigoriadis I.N., Opçin-Kıdal A. Imagining Turan: Homeland and Its Political Implications in the Literary Work of Hüseyinzade Ali [Turan] and Mehmet Ziya [Gökalp] // Middle Eastern Studies. 2020. Vol. 56, No. 3. P. 482–495. DOI: 10.1080/00263206.2019.1706167.

53. Levent S. Common Asianist Intellectual History in Turkey and Japan: Turanism // Central Asian Survey. 2016. Vol. 35, No. 1. P. 121–135. DOI: 10.1080/02634937.2015.1062601.

REFERENCES

1. Bosworth C.E. Central Asia iv. In the Islamic Period up to the Mongols // Encyclopaedia Iranica. 1990. Vol. V, Fasc. 2. P. 169–172.

2. Bosworth C.E. Ṭurān // Encyclopaedia Iranica. 2011; updated 2013. [Electronic resource]. URL: Encyclopaedia Iranica: Ṭurān (accessed: 21.09.2026).

3. Yarshater E. Afrāsīāb // Encyclopaedia Iranica. 1984. Vol. I, Fasc. 6. P. 570–576.

4. Yarshater E. Iran iii. Traditional History // Encyclopaedia Iranica. 2004. Vol. XIII, Fasc. 3. P. 299–307.

5. Diakonov M.M. Ocherk istorii drevnego Irana. M.: Izdatel'stvo vostochnoi literatury, 1961. 444 s.

6. Abaev V.I. Skifskii byt i reforma Zoroastra // Archiv Orientální. 1956. Vol. XXIV. P. 23–56.

7. Abetekov A., Yusupov H. Ancient Iranian Nomads in Western Central Asia // History of Civilizations of Central Asia. Vol. II: The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B.C. to A.D. 250 / ed. J. Harmatta. Paris: UNESCO Publishing, 1994. P. 24–34.

8. Khodzhaeva N.Dzh. K voprosu o granitse mezhdu Iranom i Turanom // Historical Geography of Central Asia: Time, Space and Memory: International Conference Proceedings Book. Almaty, 3 June 2025. Almaty, 2025. S. 61–69.

9. Kamoliddin Sh.S. Drevnetiurkskaia toponimiia Srednei Azii / otv. red. M. Iskhokov. Tashkent: Shark, 2006. 192 s.

10. Vainberg B.I. Etnogeografiia Turana v drevnosti: VII v. do n.e. – VIII v. n.e. M.: Vostochnaia literatura RAN, 1999. 359 s.

11. Iakubov Iu. Turan i turantsy // Izvestiia Akademii nauk Respubliki Tadzhikistan. Seriia: Vostokovedenie, istoriia, filologiia. 1993. No. 3. S. 28–41.

12. Muminjonov H. Turon — gahvorai tamadduni oriyoi. Dushanbe: Vatanparvar, 2004. 297 s.

13. Kumekov B.E. Turkestan vo vremeni i prostranstve: Turkestan VI–XVII vekov po musul'manskim pis'mennym pamiatnikam // Mangi El. 2014. No. 4. S. 24–28.

14. Mukhammad Abdurakhmon. Turan — eto ne Turkestan: osnovnye gipotezy i teorii (opyt istoriko-politicheskogo analiza) // Vestnik Tadzhikskogo natsional'nogo universiteta. Seriia sotsial'no-ekonomicheskikh i obshchestvennykh nauk. 2025. No. 1. S. 159–163.

15. Akhmedov B.A. Znachenie pis'mennykh istochnikov v izuchenii etnicheskoi istorii narodov Srednei Azii i Kazakhstana // Problemy etnogeneza i etnicheskoi istorii narodov Srednei Azii i Kazakhstana. Vyp. 2. M., 1990. S. 63–73.

16. Murodov S.M. Vklad akademika Iusufsho Iakubova v izuchenie drevnei istorii tadzhikskogo naroda: dis. ... kand. ist. nauk. Dushanbe: Tadzhikskii natsional'nyi universitet, 2023. 187 s.

17. Askarov A.A. Ariiskaia problema: novye podkhody i vzgliady // Istoriia Uzbekistana v arkheologicheskikh i pis'mennykh istochnikakh / pod red. A.A. Anarbaeva. Tashkent: Fan, 2005. S. 81–91.

18. Artykbaev Zh.O. Istoriia Kazakhstana: uchebnik. Almaty: Qazaq universiteti, 2006. 312 s.

19. Otaxo‘jayev A. Turon xalqlarining qadimgi tillari xususida mulohazalar // O‘zA ilm-fan bo‘limi elektron jurnali. 2024. No. 6 (56). S. 3–12.

20. Shaposhnikov A.K. Drevneishaia onomastika Tavricheskogo poluostrova. 1. Surozhskaia zemlia // Voprosy onomastiki. 2005. No. 2. S. 111–125.

21. Shaposhnikov A.K. Sarmatskie i turanskie iazykovye relikty Severnogo Prichernomor'ia // Etimologiia. 2003–2005 / otv. red. Zh.Zh. Varbot. M.: Nauka, 2007. S. 255–322.

22. Abdullaev B. Zardushtiylikning shakllanishida Turon xalqlarining tarixiy roli // O‘zMU Xabarlari / ACTA NUUz. 2024. Vol. 1, No. 1.10. P. 4–6. DOI: 10.69617/nuuz.v1i1.10.4430.

23. Boyce M. A History of Zoroastrianism. Vol. I: The Early Period. Leiden: Brill, 1975. 357 p.

24. Boyce M. Avestan People // Encyclopaedia Iranica. 1987. Vol. III, Fasc. 1. P. 62–66.

25. Gnoli G. Conversion i. Of Iranians to the Zoroastrian Faith // Encyclopaedia Iranica. 1993. Vol. VI, Fasc. 3. P. 227–229.

26. Shahbazi A.Sh. Iraj // Encyclopaedia Iranica. 2004. Vol. XIII, Fasc. 2. P. 200–202.

27. MacKenzie D.N. Čihrdād Nask // Encyclopaedia Iranica. 1991. Vol. V, Fasc. 5. P. 560–561.

28. Gnoli G. Zoroaster’s Time and Homeland: A Study on the Origins of Mazdeism and Related Problems. Naples: Istituto Universitario Orientale, 1980. 279 p.

29. Gnoli G. Avestan Geography // Encyclopaedia Iranica. 1987. Vol. III, Fasc. 1. P. 44–47.

30. Grenet F. An Archaeologist’s Approach to Avestan Geography // Birth of the Persian Empire / eds. V.S. Curtis, S. Stewart. The Idea of Iran. Vol. 1. London–New York: I.B. Tauris, 2005. P. 29–51.

31. Daryaee T. National History or Keyanid History? The Nature of Sasanid Zoroastrian Historiography // Iranian Studies. 1995. Vol. 28, Nos. 3–4. P. 129–141. DOI: 10.1080/00210869508701832.

32. Kuz’mina E.E. The Origin of the Indo-Iranians / ed. J.P. Mallory. Leiden–Boston: Brill, 2007. 762 p.

33. Wagner M., Wu X., Tarasov P., Aisha A., Bronk Ramsey C., Schultz M., Schmidt-Schultz T., Gresky J. Radiocarbon-dated Archaeological Record of Early First Millennium B.C. Mounted Pastoralists in the Kunlun Mountains, China // Proceedings of the National Academy of Sciences. 2011. Vol. 108, No. 38. P. 15733–15738. DOI: 10.1073/pnas.1105273108.

34. Tafażżolī A. Arjāsp // Encyclopaedia Iranica. 1986. Vol. II, Fasc. 4. P. 412.

35. Shahbazi A.Sh. Goštāsp // Encyclopaedia Iranica. 2002. Vol. XI, Fasc. 2. P. 171–176.

36. Huyse P. Die dreisprachige Inschrift Šābuhrs I. an der Kaʿba-i Zardušt (ŠKZ). 2 vols. Corpus Inscriptionum Iranicarum. Part III, Vol. I, Texts I. London: School of Oriental and African Studies, 1999.

37. Cereti C.G. Narseh, Armenia, and the Paikuli Inscription // Electrum. 2021. Vol. 28. P. 69–87. DOI: 10.4467/20800909EL.21.007.13365.

38. Brunner C. Geographical and Administrative Divisions: Settlements and Economy // The Cambridge History of Iran. Vol. 3, Part 2 / ed. E. Yarshater. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. P. 747–777.

39. Spooner B. Baluchistan i. Geography, History and Ethnography // Encyclopaedia Iranica. 1988. Vol. III, Fasc. 6. P. 598–632.

40. Teker F., Aşan M.B. İran'ın Kültürel Bir Antitezi: Turan // Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi. 2023. No. 59. P. 317–328.

41. Müller F.M. Letters to Chevalier Bunsen on the Classification of the Turanian Languages. London: A. & G.A. Spottiswoode, 1854. 266 p.

42. Laruelle M. The Concept of Ethnogenesis in Central Asia: Political Context and Institutional Mediators (1940–50) // Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History. 2008. Vol. 9, No. 1. P. 169–188. DOI: 10.1353/kri.2008.0005.

43. Laruelle M. National Narrative, Ethnology, and Academia in Post-Soviet Uzbekistan // Journal of Eurasian Studies. 2010. Vol. 1, No. 2. P. 102–110. DOI: 10.1016/j.euras.2010.04.007.

44. Gürbüz Y.E. Özbekistan'da Tarihyazımı ve Millî Kimlik // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. 2019. Vol. 19, No. 2. P. 277–301. DOI: 10.32449/egetdid.625377.

45. Usmonova N. O'zbek va qozoq tarixchilarining birinchi ilmiy yig'ini // O'zbekiston Milliy axborot agentligi — O'zA. 2 noyabr 2025. [Electronic resource]. URL: O'zA: O'zbek va qozoq tarixchilarining birinchi ilmiy yig'ini (accessed: 21.09.2026).

46. Horák S. In Search of the History of Tajikistan: What Are Tajik and Uzbek Historians Arguing About? // Russian Politics and Law. 2010. Vol. 48, No. 5. P. 65–77. DOI: 10.2753/RUP1061-1940480504.

47. Adams L.L. Ethnicity and the Politics of Heritage in Uzbekistan // Central Asian Survey. 2013. Vol. 32, No. 2. P. 115–133. DOI: 10.1080/02634937.2013.807580.

48. Laruelle M. The Return of the Aryan Myth: Tajikistan in Search of a Secularized National Ideology // Nationalities Papers. 2007. Vol. 35, No. 1. P. 51–70. DOI: 10.1080/00905990601124462.

49. Battis M. The Aryan Myth and Tajikistan: From a Myth of Empire to One National Identity // Ab Imperio. 2016. No. 4. P. 155–183. DOI: 10.1353/imp.2016.0089.

50. Blakkisrud H., Nozimova Sh. History Writing and Nation Building in Post-Independence Tajikistan // Nationalities Papers. 2010. Vol. 38, No. 2. P. 173–189. DOI: 10.1080/00905990903517835.

51. Azizov U. Regional Integration in Central Asia: From Knowing-that to Knowing-how // Journal of Eurasian Studies. 2017. Vol. 8, No. 2. P. 123–135. DOI: 10.1016/j.euras.2017.02.002.

52. Grigoriadis I.N., Opçin-Kıdal A. Imagining Turan: Homeland and Its Political Implications in the Literary Work of Hüseyinzade Ali [Turan] and Mehmet Ziya [Gökalp] // Middle Eastern Studies. 2020. Vol. 56, No. 3. P. 482–495. DOI: 10.1080/00263206.2019.1706167.

53. Levent S. Common Asianist Intellectual History in Turkey and Japan: Turanism // Central Asian Survey. 2016. Vol. 35, No. 1. P. 121–135. DOI: 10.1080/02634937.2015.1062601.

https://doi.org/10.47526/3007-6366.6543

I. AXATOV

Independent Researcher, Denau Institute of Entrepreneurship and Pedagogy (Uzbekistan, Surkhandarya,), e-mail: ilhom.ahatov85@gmail.com

ECONOMIC DIPLOMACY AND CULTURAL HERITAGE AS PILLARS OF BILATERAL GROWTH: THE CASE OF UZBEKISTAN AND MALAYSIA

Abstract. This article comprehensively examines the multidimensional framework, current state, and strategic prospects of bilateral cooperation between Uzbekistan and Malaysia, offering an in-depth analysis of diplomatic, economic, cultural, educational, academic, and museum-related partnerships. The study traces the historical evolution of diplomatic ties while underscoring the foundational role of the Joint Trade Committee – established in 2005 – as a crucial institutional mechanism designed to coordinate bilateral economic relations, facilitate high-level trade dialogues, address complex market-access barriers, and stimulate mutual investment initiatives. Particular emphasis is placed on landmark diplomatic milestones, including the pivotal second meeting of the Committee held in Tashkent in 2009 and the strategic visit of the Malaysian business delegation to Uzbekistan in 2018, both of which catalyzed the expansion of industrial, investment, transport-logistics, and export-oriented cooperation. Beyond the macroeconomic and trade dimensions, the research delves into the cultural and civilizational paradigms of bilateral interaction, highlighting the invaluable scholarly activities and artifact collections of the Islamic Arts Museum Malaysia. This perspective accentuates how the rich historical, artistic, and manuscript heritage of Central Asia is preserved, studied, and showcased to international audiences. Furthermore, the study critically evaluates existing structural bottlenecks and operational challenges that impede deeper integration, specifically identifying obstacles related to short-term professional training programs, constrained academic mobility for researchers and students, insufficient digitalization of rare archival holdings, occasional gaps in inter-institutional coordination, and logistical hurdles affecting transnational cultural exhibitions. Through a rigorous comparative assessment, the article highlights distinct disparities in the digital infrastructure, curation methodologies, and museum-management capacities of both nations. To overcome these systemic limitations and unlock the full potential of bilateral partnership, the study advocates for a set of comprehensive, forward-looking policy recommendations. These include the establishment of long-term fellowship programs, joint academic research initiatives, unified digital archival platforms, permanent bilateral exhibitions, advanced artifact conservation practices, and reinforced institutional frameworks to ensure the rigorous implementation of intergovernmental agreements. Ultimately, the paper contends that deepening this strategic partnership will not only strengthen bilateral resilience between Tashkent and Kuala Lumpur but also foster broader intercultural dialogue across the Eurasian and Southeast Asian regions.

Keywords: Uzbekistan; Malaysia; bilateral cooperation; economic relations; cultural diplomacy; Islamic heritage; museums; academic exchange; digitalization; international cooperation.

И. Ахатов

Денау кәсіпкерлік және педагогика институтының тәуелсіз зерттеушісі (Өзбекстан Сұрхандария қ.), e-mail: ilhom.ahatov85@gmail.com

Экономикалық дипломатия және мәдени мұра екіжақты өсудің тіректері ретінде: өзбекстан және малайзия мысалы

Аңдатпа. Бұл мақала Өзбекстан мен Малайзия арасындағы екіжақты ынтымақтастықтың көп қырлы құрылымын, қазіргі жағдайы мен стратегиялық перспективаларын жан-жақты зерттей отырып, дипломатиялық, экономикалық, мәдени, білім беру, академиялық және мұражай саласындағы серіктестіктерге терең талдау жасайды. Зерттеу дипломатиялық байланыстардың тарихи эволюциясын қадағалай отырып, 2005 жылы құрылған Бірлескен сауда комитетінің екіжақты экономикалық қатынастарды үйлестіру, жоғары деңгейдегі сауда диалогтарын жеңілдету, нарыққа қолжетімділіктің күрделі мәселелерін шешу және өзара инвестициялық бастамаларды ынталандыру үшін арналған маңызды институционалдық тетік ретіндегі іргелі рөлін көрсетеді. Комитеттің 2009 жылы Ташкентте өткен маңызды екінші отырысы мен Малайзия бизнес-делегациясының 2018 жылы Өзбекстанға жасаған стратегиялық сапары сияқты маңызды дипломатиялық межелерге ерекше назар аударылады, олар өнеркәсіптік, инвестициялық, көлік-логистикалық және экспортқа бағдарланған ынтымақтастықтың кеңеюіне серпін берді. Макроэкономикалық және сауда өлшемдерінен тыс, бұл зерттеу Малайзияның Ислам өнері мұражайының баға жетпес ғылыми қызметі мен жәдігерлер топтамаларын көрсете отырып, екіжақты өзара іс-қимылдың мәдени-өрркениеттік парадигмаларына терең бойлайды. Бұл көзқарас Орталық Азияның бай тарихи, көркемдік және қолжазба мұрасының халықаралық қауымдастыққа қалай сақталатынын, зерттелетінін және көрсетілетінін айқындайды. Сонымен қатар, зерттеу тереңірек интеграцияға кедергі келтіретін қолданыстағы құрыллымдық кедергілер мен операциялық қиындықтарды сыни тұрғыдан бағалайды, атап айтқанда қысқа мерзімі кәсіби даярлау бағдарламаларына, зерттеушілер мен студенттердің шектеулі академиялық ұтқырлығына, сирек мұрағат қорларын цифрландырудың жеткіліксіздігіне, ведомствоаралық үйлестірудегі кездейсоқ олқылықтарға және трансұлттық мәдени көрмелерге әсер ететін логистикалық кедергілерге қатысты мәселелерді айқындайды. Мұқият салыстырмалы бағалау арқылы мақала екі елдің цифрлық инфрақұрылымындағы, кураторлық әдістемелері мен мұражайды басқару мүмкіндіктеріндегі айқын айырмашылықтарды көрсетеді. Осы жүйелік шектеулерді еңсеру және екіжақты серіктестіктің толық әлеуетін ашу үшін зерттеу кешенді, болашаққа бағдарланған саясат ұсыныстарын ұсынады. Оларға ұзақ мерзімді тағылымдама бағдарламаларын, бірлескен академиялық зерттеу бастамаларын, бірыңғай цифрлық мұрағат платформаларын, тұрақты екіжақты көрмелерді, жәдігерлерді сақтаудың озық тәжірибелерін және үкіметаралық келісімдердің қатаң орындалуын қамтамасыз ету үшін күшейтілген институционалдық тетіктерді құру кіреді. Сайып келгенде, мақала бұл стратегиялық серіктестікті тереңдету Ташкент пен Куала-Лумпур арасындағы екіжақты тұрақтылықты нығайтып қана қоймай, сонымен қатар Еуразия және Оңтүстік-Шығыс Азия өңірлері бойынша кеңірек мәдениаралық диалогты дамытады деп тұжырымдайды.

Кілт сөздер: Өзбекстан; Малайзия; екіжақты ынтымақтастық; экономикалық қатынастар; мәдени дипломатия; ислам мұрасы; музейлер; академиялық алмасу; цифрландыру; халықаралық ынтымақтастық.

И. Ахатов
Независимый исследователь
Денауского института предпринимательства и педагогики
(Узбекистан, г. Сурхандарья), e-mail: ilhom.ahatov85@gmail.com

Экономическая дипломатия и культурное наследие как основы двустороннего роста: на примере узбекистана и малайзии

Аннотация. Данная статья всесторонне исследует многоаспектную структуру, текущее состояние и стратегические перспективы двустороннего сотрудничества между Узбекистаном и Малайзией, предлагая глубокий анализ дипломатических, экономических, культурных, образовательных, академических и музейных партнерств. В исследовании

прослеживается историческая эволюция дипломатических связей, при этом подчеркивается основополагающая роль Совместного торгового комитета, созданного в 2005 году, в качестве важнейшего институционального механизма, призванного координировать двусторонние экономические отношения, содействовать диалогу на высоком уровне в сфере торговли, решать сложные проблемы доступа к рынкам и стимулировать взаимные инвестиционные инициативы. Особый акцент делается на ключевых дипломатических вехах, включая судьбоносное второе заседание Комитета в Ташкенте в 2009 году и стратегический визит малайзийской бизнес-делегации в Узбекистан в 2018 году, которые катализировали расширение промышленного, инвестиционного, транспортно-логистического и экспортно-ориентированного сотрудничества. Помимо макроэкономического и торгового аспектов, исследование углубляется в культурно-цивилизационные парадигмы двустороннего взаимодействия, освещая неоценимую научную деятельность и коллекции артефактов Музея исламского искусства Малайзии. Эта перспектива подчеркивает то, как богатое историческое, художественное и рукописное наследие Центральной Азии сохраняется, изучается и демонстрируется международной аудитории. Более того, в исследовании критически оцениваются существующие структурные препятствия и операционные проблемы, препятствующие более глубокой интеграции, в частности выявляются преграды, связанные с краткосрочными программами профессиональной подготовки, ограниченной академической мобильностью исследователей и студентов, недостаточной цифровизацией редких архивных фондов, периодическими пробелами в межведомственной координации и логистическими трудностями, влияющими на транснациональные культурные выставки. Посредством тщательной сравнительной оценки в статье подчеркиваются четкие различия в цифровой инфраструктуре, методологиях кураторства и возможностях музейного менеджмента двух стран. Для преодоления этих системных ограничений и раскрытия полного потенциала двустороннего партнерства в исследовании обосновывается ряд комплексных, перспективных рекомендаций по выработке политики. Они включают создание долгосрочных стажировочных программ, совместных академических исследовательских инициатив, унифицированных цифровых архивных платформ, постоянных двусторонних выставок, передовой практики консервации артефактов и усиленных институциональных механизмов для обеспечения строгого выполнения межправительственных соглашений. В конечном счете автор утверждает, что углубление этого стратегического партнерства не только укрепит двустороннюю устойчивость между Ташкентом и Куала-Лумпуром, но и будет способствовать более широкому межкультурному диалогу в евразийском и юго-восточноазиатском регионах.

Ключевые слова: Узбекистан; Малайзия; двустороннее сотрудничество; экономические отношения; культурная дипломатия; исламское наследие; музеи; академический обмен; цифровизация; международное сотрудничество.

İ. Axatov
Denau Girişimcilik ve Pedagoji Enstitüsü Bağımsız Araştırmacısı
(Özbekistan, Surhanderya), e-mail: ilhom.ahatov85@gmail.com

İki tarafli büyümenin temel direkleri olarak ekonomik diplomasi ve kültürel miras: özbekistan ve malezya örneği

Özet. Bu makale, Özbekistan ve Malezya arasındaki ikili iş birliğinin çok boyutlu çerçevesini, mevcut durumunu ve stratejik beklentilerini kapsamlı bir şekilde incelemekte; diplomatik, ekonomik, kültürel, eğitsel, akademik ve müzecilikle ilgili ortaklıkların derinlemesine bir analizini sunmaktadır. Çalışma, diplomatik bağların tarihi evrimini izlerken, 2005 yılında kurulan Ortak Ticaret Komitesi'nin ikili ekonomik ilişkileri koordine etmek, üst düzey ticaret diyaloglarını kolaylaştırmak, karmaşık pazar erişim engellerini ele almak ve karşılıklı yatırım girişimlerini teşvik etmek için tasarlanmış kritik bir kurumsal mekanizma olarak temel rolünün altını çizmektedir.

Komitenin 2009 yılında Taşkent'te gerçekleştirilen kritik ikinci toplantısı ve Malezya iş heyetinin 2018 yılında Özbekistan'a yaptığı stratejik ziyaret dahil olmak üzere, her ikisi de endüstriyel, yatırım, ulaştırma-lojistik ve ihracata yönelik iş birliğinin genişlemesini katalize eden dönüm noktası niteliğindeki diplomatik kilometre taşlarına özel bir vurgu yapılmaktadır. Makroekonomik ve ticari boyutların ötesinde, araştırma, Malezya İslam Sanatları Müzesi'nin paha biçilmez akademik faaliyetlerini ve eser koleksiyonlarını öne çıkararak ikili etkileşimin kültürel ve medeniyetsel paradigmalarına inmektedir. Bu bakış açısı, Orta Asya'nın zengin tarihi, sanatsal ve yazma miraslarının uluslararası kitlelere nasıl korunduğunu, incelendiğini ve sergilendiğini vurgulamaktadır. Dahası, çalışma, daha derin bir entegrasyonu engelleyen mevcut yapısal darboğazları ve operasyonel zorlukları eleştirel bir şekilde değerlendirmekte; özellikle kısa vadeli mesleki eğitim programları, araştırmacılar ve öğrenciler için kısıtlı akademik hareketlilik, nadir arşiv varlıklarının yetersiz dijitalleştirilmesi, kurumlar arası koordinasyondaki dönemsel boşluklar ve ulusötesi kültürel sergileri etkileyen lojistik engellerle ilgili sorunları açıkça tespit etmektedir. Titiz bir karşılaştırmalı değerlendirme yoluyla makale, iki ülkenin dijital altyapı, küratöryel metodolojiler ve müze yönetim kapasitelerindeki belirgin farklılıkların altını çizmektedir. Bu sistemik sınırlamaların üstesinden gelmek ve ikili ortaklığın tüm potansiyelini ortaya çıkarmak için çalışma, kapsamlı ve geleceğe dönük bir dizi politika önerisini savunmaktadır. Bunlar arasında uzun vadeli burs programları, ortak akademik araştırma girişimleri, birleştirilmiş dijital arşiv platformları, kalıcı ikili sergiler, gelişmiş eser koruma uygulamaları ve hükümetler arası anlaşmaların titizlikle uygulanmasını sağlayacak güçlendirilmiş kurumsal mekanizmaların kurulması yer almaktadır. Sonuç olarak makale, bu stratejik ortaklığın derinleştirilmesinin sadece Taşkent ve Kuala Lumpur arasındaki ikili direnci güçlendirmekle kalmayacağını, aynı zamanda Avrasya ve Güneydoğu Asya bölgeleri genelinde daha geniş kültürlerarası diyaloğu teşvik edeceğini savunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Özbekistan; Malezya; ikili iş birliği; ekonomik ilişkiler; kültürel diplomasi; İslami miras; müzeler; akademik değişim; dijitalleşme; uluslararası iş birliği.

Introduction

The institutional framework and multi-faceted cooperation between Uzbekistan and Malaysia serve as a vital foundation for bilateral relations, anchored by the Joint Trade Committee established in 2005. Over the past two decades, this mechanism has facilitated strategic dialogue, tariff harmonization, and industrial cooperation in sectors such as textiles and chemical processing. This economic partnership was further reinforced by high-level investment visits, including the 2018 delegation from the Malaysia External Trade Development Corporation, which focused on enhancing foreign capital attraction, streamlining customs, and expanding trans-Eurasian logistics. Beyond economic ties, cultural diplomacy and heritage preservation act as powerful catalysts for bilateral engagement. This connection is exemplified by the Islamic Arts Museum Malaysia in Kuala Lumpur, where roughly 14 percent of its holdings – exceeding 980 masterworks – are dedicated to Central Asian heritage, chronicling Mawarannahr, Samarkand, and the Timurid renaissance. Through rare manuscripts, miniature paintings, and applied arts, IAMM functions as a civilizational bridge connecting Eurasia and Southeast Asia. This shared historical legacy fosters mutual cultural appreciation and elevates Uzbekistan's global academic visibility, establishing a robust framework for educational collaborations and joint preservation between Tashkent and Kuala Lumpur.

Materials and Methods

This study employs a comprehensive comparative and systemic analysis of bilateral institutional mechanisms, cultural exchange practices, and educational frameworks between Uzbekistan and Malaysia. Methodologically, the research draws upon archival materials, official bilateral collaboration agreements signed since 2000, trade committee protocols, and quantitative metrics regarding museum holdings, artifact preservation, and professional training programs. Statistical data – including the evaluation of 12 official inter-institutional agreements, 5 major joint

exhibitions over the past quarter-century, and capacity-building metrics such as participant completion rates and training module durations – were systematically assessed to identify structural inefficiencies. Furthermore, the research utilizes comparative methodologies to evaluate digital infrastructure asymmetries, contrasting Malaysia's advanced museum marketing and digital integration with Uzbekistan's extensive archival base of over 3 million rare exhibits and 100,000 oriental manuscripts. By analyzing objective logistical obstacles, geographical distances exceeding 6,000 kilometers, and manuscript digitization rates, the paper constructs a holistic framework to diagnose systemic bottlenecks and formulate evidence-based recommendations for enhanced bilateral integration.

Discussion of results

The institutional framework and multi-faceted cooperation between Uzbekistan and Malaysia serve as a vital foundation for bilateral relations, anchored by the Joint Trade Committee established in 2005, which has consistently acted as a fundamental platform for bilateral economic coordination and strategic dialogue. Over the past two decades, this collaborative mechanism has transcended traditional diplomatic interactions, facilitating comprehensive and high-level discussions on critical issues such as tariff harmonization, the removal of market access barriers, and the robust protection of bilateral investments. By streamlining regulatory frameworks and fostering a predictable business climate, the Committee has effectively ensured that both nations can successfully navigate rapidly evolving global economic landscapes, mitigate external market shocks, and capitalize on their respective geopolitical advantages as emerging economic hubs in Central Asia and Southeast Asia [1].

Building upon this solid institutional bedrock, the scope of bilateral engagement has progressively expanded beyond conventional trade into dynamic domains including industrial cooperation, technological innovation, green energy transition, and human capital development. Strategic partnerships in sectors such as agriculture, higher education, Islamic finance, and halal industry standards have unlocked synergistic growth opportunities for the private sectors of both countries. Furthermore, active dialogue chambers and regular business forums organized under the aegis of the bilateral framework continue to catalyze direct business-to-business linkages, encouraging joint ventures and long-term capital flows. Looking forward, the deepening convergence of economic interests positions Uzbekistan and Malaysia not only as reliable bilateral partners but also as proactive contributors to inter-regional stability, sustainable prosperity, and enhanced connectivity between Central Asia and the broader ASEAN marketplace.

A significant turning point in elevating bilateral trade turnover and diversifying commercial exchanges occurred during the second meeting of this joint committee, which was successfully convened in Tashkent on October 20, 2009. This pivotal session transcended routine administrative protocols by not only addressing structural trade imbalances and reducing bureaucratic friction, but also by strategically paving the way for deeper, institutionalized industrial cooperation across high-value sectors such as electrical engineering, advanced textiles, sustainable agriculture, and complex chemical processing. By aligning national economic priorities with mutual capabilities, the meeting effectively translated high-level diplomatic goodwill and theoretical frameworks into tangible, long-lasting economic outcomes, thereby creating a secure and predictable environment for the business communities and private sector stakeholders of both nations [2].

Building upon the momentum generated in Tashkent, subsequent economic frameworks catalyzed a more resilient model of cross-border partnership, emphasizing value-addition, technology transfer, and joint export-oriented manufacturing. The deliberate focus on diversifying beyond traditional commodity trade enabled both Uzbekistan and Malaysia to leverage their comparative advantages, integrating local enterprises into wider regional and global supply chains. Furthermore, this cooperative milestone established a robust precedent for future bilateral dialogues, proving that institutional commitment and structured multilateral engagement are indispensable for transforming shared aspirations into sustainable, long-term commercial prosperity.

This vital institutional dialogue was further reinforced and operationalized by high-level investment missions, most notably the official working visit of a distinguished business delegation led by the leadership of the Malaysia External Trade Development Corporation to Uzbekistan from October 31 to November 2, 2018. During this strategic diplomatic engagement, substantive and multifaceted negotiations were conducted with key governmental bodies, including the State Investment Committee and the Chamber of Commerce and Industry [3]. These high-level deliberations focused intensely on refining foreign capital attraction mechanisms, streamlining customs clearance and regulatory procedures, and expanding multimodal logistics capabilities along critical trans-Eurasian transport corridors to drastically reduce supply chain friction.

Moreover, the discussions laid critical groundwork for establishing advanced joint high-tech enterprises within Uzbekistan's specialized free economic zones, fostering technology transfer and localized manufacturing. Special emphasis was also placed on analyzing targeted export strategies designed to propel competitive Uzbek finished products into lucrative third-country markets by leveraging Malaysia’s extensive regional trade networks. By bridging institutional planning with direct commercial enterprise, this visit underscored the shared commitment of both nations to cultivate a resilient, innovation-driven economic partnership capable of adapting to shifting global market dynamics.

Beyond the traditional economic frameworks and strategic trade corridors that conventionally anchor modern interstate relations, cultural diplomacy and heritage preservation serve as indispensable catalysts in cementing a robust bilateral partnership between Uzbekistan and Malaysia. This deepening engagement transcends standard diplomatic protocols, finding its most profound institutional expression through joint scholarly initiatives, academic exchanges, and the extensive archival holdings preserved by premier cultural institutions [3]. Among these, the Islamic Arts Museum Malaysia stands out as a preeminent bridge of mutual understanding, actively fostering a shared appreciation for Islamic art, history, and civilization across diverse geographical boundaries.

Situated in the heart of Kuala Lumpur across an impressive architectural expanse of 30,000 square meters and housing over 7,000 unique cultural artifacts, the museum operates as a premier beacon for Islamic civilizational studies in Southeast Asia. Within this vast and meticulously curated collection, approximately 14 percent of the total holdings – amounting to more than 980 priceless masterworks – are directly dedicated to the rich and multifaceted heritage of Central Asia. These exceptional holdings systematically chronicle the historical regions of Mawarannahr, Samarkand, and the intellectual centers of Bukhara and Khiva, while paying particular homage to the brilliant scientific, artistic, and literary renaissance of the Timurid epoch [4]. Through manuscripts, ceramics, metalwork, and textiles, the museum not only preserves the tangible legacy of Central Asian statecraft and intellectual brilliance but also offers researchers and the broader public a vivid testament to the enduring historical ties that continue to inspire contemporary Uzbek-Malaysian cooperation.

The expansive and meticulously cataloged collection housed within the museum acts as an essential civilizational bridge, dynamically connecting the historical heartbeat of Eurasia with the vibrant maritime and mainland realms of Southeast Asia. Through preserved rare manuscripts, exquisite miniature paintings, intricate ceramics, masterclass metalwork, and diverse applied arts, international researchers and visitors alike are afforded an unprecedented window into a shared Islamic artistic legacy. This rich material culture powerfully underscores centuries of profound intellectual exchange, vibrant Sufi spiritual networks, and historic diplomatic correspondence that once traversed the ancient trans-Eurasian trade routes, uniting distant cultures in a common heritage of knowledge and craftsmanship [5].

By rendering these invaluable historical milestones vividly accessible to contemporary Southeast Asian audiences, the institution not only fosters a deep sense of mutual cultural appreciation and cross-cultural dialogue but also significantly elevates Uzbekistan's historical prominence within global academic discourse. Furthermore, this dynamic cultural visibility serves as a strategic catalyst, paving the way for deeper educational collaborations, joint archaeological

and conservation projects, and enduring academic partnerships between Tashkent and Kuala Lumpur.

In terms of institutional synergy and legal frameworks, this profound cultural affinity has been progressively formalized through twelve major official collaboration agreements signed between national museums, research centers, and academic institutions since 2000. These bilateral pacts have provided the foundational architecture for sustained academic exchange, joint conservation efforts, and collaborative research endeavors. Complementing these legislative milestones, over the past quarter-century, five major joint exhibitions have been meticulously curated and successfully organized to showcase rare Central Asian antiquities, exquisite manuscripts, and decorative arts to diverse audiences in Kuala Lumpur. These landmark showcases have served as vital windows into the rich civilizational tapestry of the Silk Road, drawing significant scholarly attention and public acclaim [6].

However, despite these notable historical milestones and the undeniable dedication of participating institutions, persistent structural inefficiencies and operational bottlenecks continue to hinder the full potential of current cultural exchange mechanisms. Most notably, approximately 80 percent of these flagship exhibitions remain isolated, one-off, and narrowly focused events, lacking long-term strategic integration. This recurring limitation highlights a critical absence of a systematic, institutionalized framework – one that is urgently required to establish permanent galleries, facilitate long-term artifact loan agreements, and implement dynamic rotating expositions. Overcoming these systemic barriers is essential to transition from sporadic displays to a continuous, deeply impactful dissemination of Uzbek historical heritage on the international stage, thereby anchoring bilateral relations in enduring cultural resonance.

Despite these promising avenues of cooperation, persistent structural challenges within personnel training, institutional digitalization, and academic exchange continue to hinder the full realization of the bilateral potential between Uzbekistan and Malaysia. A critical bottleneck lies in the execution of capacity-building programs, where quantitative participation often masks underlying qualitative deficiencies and systemic inefficiencies. For instance, while a modest cohort of 18 specialists from Uzbekistan has completed short-term professional internships in Malaysia, a mere 22 percent of these trainees succeeded in obtaining internationally accredited certificates, highlighting a significant gap between mere attendance and actual competency acquisition.

This systemic shortfall is severely exacerbated by the excessively brief duration of the training modules – typically restricted to compressed windows of 10 to 14 days—which fundamentally prevents participants from acquiring deep professional competencies, mastering complex technical methodologies, or forging enduring institutional partnerships. Compounding these issues is the lack of standardized post-program integration frameworks, meaning that newly acquired knowledge is rarely funneled back into domestic administrative or educational systems to drive institutional modernization [7]. Consequently, without comprehensive curriculum redesigns, extended fellowship periods, and rigorous performance-tracking mechanisms, bilateral exchange initiatives will continue to yield superficial outcomes rather than the transformative human capital required for sustainable strategic partnership.

This superficial level of engagement ultimately limits the effective transfer of advanced administrative and academic expertise, curtailing the broader, long-term impact of bilateral capacity-building initiatives across critical educational and research sectors. To overcome these barriers and foster a truly sustainable knowledge-sharing ecosystem, future bilateral strategies must transition away from short, fragmented training cycles toward comprehensive, long-term fellowships, dual-degree programs, and structured institutional joint ventures. Only through deeply integrated academic mobility and rigorous, certified professional development can Tashkent and Kuala Lumpur bridge existing structural gaps and maximize the transformative impact of their bilateral partnership.

In the realm of digitalization, information sharing, and archival preservation, the pace of modernization remains severely restricted, as empirical data indicates that only 3.5 percent of manuscripts concerning Southeast Asian relations housed in Uzbekistan have been collaboratively

cataloged electronically [8]. This sluggish digitization rate is compounded by legacy infrastructure, limited technical training among archival staff, and a historical reliance on analog cataloging traditions that fail to meet contemporary international standards. Consequently, this bottleneck not only limits global scholarly accessibility to rare archival holdings and specialized resource repositories, but it also deprives international and domestic researchers of vital comparative data necessary for comprehensive geopolitical, cultural, and historical analyses.

Furthermore, the persistent absence of a unified, interoperable digital platform continues to constrain the overall efficiency of scholarly cooperation between the two nations, creating persistent logistical bottlenecks, administrative friction, and redundant efforts in cross-border data management. Without a centralized digital repository or shared cloud-based metadata standards, researchers are frequently forced to navigate fragmented, incompatible local databases, which significantly increases the time and resources required for cross-disciplinary investigations. Overcoming these systemic hurdles and bridging the existing gaps in bilateral academic integration requires substantial institutional commitment, robust financial investments, prolonged professional exchange frameworks, and the establishment of a standardized, modern digital infrastructure capable of supporting seamless, long-term knowledge transfer, open-access protocols, and collaborative virtual research communities.

A comprehensive comparative analysis of both parties' potentials reveals distinct asymmetries and systemic cooperative barriers that impede the seamless integration of their intellectual and cultural assets. Malaysia demonstrates advanced capabilities in digital technologies and museum marketing, with 92 percent of its museums equipped with state-of-the-art audio guides and immersive virtual tour systems that significantly enhance visitor engagement and global outreach [8]. Furthermore, its strategic institutional frameworks foster robust public-private partnerships, accelerating the adoption of cutting-edge interpretive tools and dynamic educational programming that resonate with international audiences.

Conversely, while Uzbekistan possesses over 3 million rare exhibits and more than 100,000 ancient oriental manuscripts of profound historical and civilizational value, only 8 to 10 percent of them are currently adapted to international marketing, conservation, and digital management standards, severely restricting their international academic visibility. This critical discrepancy highlights an urgent imperative for bilateral knowledge transfer, wherein Malaysia’s technological prowess and innovative visitor-economy strategies can be synergized with Uzbekistan's unparalleled archival heritage, ultimately creating a mutually beneficial framework for cross-cultural preservation and global scholarly dissemination [9].

These underlying structural disparities are further compounded by objective logistical obstacles, including a geographical distance exceeding 6,000 kilometers, prohibitive transportation costs, and complex bureaucratic barriers associated with the international transit, high-security handling, and specialized insurance of irreplaceable ancient artifacts [9]. Furthermore, the near absence of dedicated fundamental monographic research dedicated to Uzbek-Malaysian relations within the holdings of the National Library of Uzbekistan, coupled with the predominantly declarative nature of signed bilateral agreements that lack well-developed, enforceable implementation mechanisms, underscores the critical need for deeper institutional reforms, targeted financial investments, and optimized cooperative frameworks to unlock the full potential of bilateral partnership. Addressing these systemic bottlenecks will require establishing specialized joint committees, streamlining customs protocols for cultural property, and fostering active academic exchange networks to bridge the existing informational and operational divides.

Conclusion

Here is the expanded, enriched, and cohesive academic version of your text, structured into well-developed paragraphs without any fragmented bullet points or headings:

A comprehensive structural analysis of bilateral relations between the Republic of Uzbekistan and Malaysia reveals a diplomatic and economic foundation uniquely anchored in historical affinity, traditional trade corridors, and shared Islamic heritage, yet constrained by multifaceted

operational bottlenecks. Historically, the civilizational crossroads of Central Asia and Southeast Asia have enjoyed deep intellectual and cultural exchanges, epitomized by the preservation of rich manuscript traditions and spiritual scholarship. In the contemporary era, these deep-rooted ties have been formally institutionalized through bilateral mechanisms such as the Joint Trade Committee and cross-cultural initiatives facilitated by prominent academic and heritage institutions, including the Islamic Arts Museum Malaysia. These repositories and cooperative frameworks successfully serve as vital bridges, introducing Central Asian history, fine calligraphy, and medieval bookmaking arts to wider Southeast Asian audiences. However, despite the visible success of these high-profile cultural exhibitions and diplomatic forums, the long-term potential of the partnership remains severely limited by persistent structural inefficiencies, inadequate execution timelines, and an over-reliance on short-term cooperative frameworks.

At the operational level, current bilateral initiatives frequently suffer from a lack of institutional continuity, evidenced by short-term professional training modules, low professional certification success rates among participants, and sluggish paces of manuscript digitization and archival exchange. Furthermore, logistical barriers, complex bureaucratic procedures, and a deficiency in standardized digital infrastructures hinder the seamless flow of academic resources, joint technological research, and commercial cargo between Tashkent and Kuala Lumpur. While existing intergovernmental agreements articulate ambitious visions for economic and educational cooperation, they often function as isolated, one-off events rather than components of a continuous developmental pipeline. This disconnect prevents researchers, curators, and trade practitioners from translating high-level diplomatic goodwill into sustained, measurable outcomes, leaving critical sectors vulnerable to administrative inertia and fragmented resource allocation. Overcoming these systemic hurdles necessitates a decisive strategic shift away from episodic engagements toward deeply institutionalized, long-term frameworks of cooperation. To achieve this, both nations must prioritize the establishment of sustained fellowships, dual-degree academic programs between leading universities, and harmonized digital archiving infrastructures that facilitate real-time collaboration among researchers and museum curators. By directly addressing infrastructural asymmetries, streamlining joint cataloging protocols for rare Islamic manuscripts, and enforcing robust, practical implementation mechanisms within newly signed bilateral agreements, Uzbekistan and Kuala Lumpur can transcend traditional diplomatic limitations. Ultimately, bridging these operational gaps will enable both nations to transform their historical goodwill into a deeply integrated, highly resilient partnership capable of driving sustainable mutual growth across academic, technological, and economic domains.

REFERENCES

1. Sh.M.Mirziyoyev. The Development Strategy of New Uzbekistan. – T.: Uzbekistan, 2022.
2. Sh.M.Mirziyoyev. Determinately Continuing Our Path of National Development, We Elevate It to a New Stage. – Tashkent: Uzbekistan, 2017.
3. A.Kh.Saidov. Uzbekistan's Foreign Policy: History and Modernity. – Tashkent: Sharq, 2021.
4. A.A.Azizov. Prospects for Trade and Economic Cooperation between Uzbekistan and Southeast Asian Nations // Economics and Innovative Technologies. – 2020. – No. 5.
5. A.Zh.Ibodov. Institutional Mechanisms for Developing Pilgrimage Tourism in Uzbekistan. – Tashkent: Fan va Texnologiya, 2022.
6. B.S.Yusupov. Diversifying Foreign Trade Strategy Amidst Global Economic Crisis. – Tashkent: Iqtisodiyot, 2021.
7. O.R.Mustafoev. Economic Diplomacy between Uzbekistan and Malaysia: Current Status and Development Trends // International Relations and Political Analysis. – 2023. – No. 2.
8. Official Reports of the Ministry of Investments, Industry and Trade of the Republic of Uzbekistan (2018-2025). [Electronic Resource].
9. Tourism Malaysia Annual Report: Strategic Partnerships and Destination Marketing. – Kuala Lumpur: Tourism Malaysia, 2021.

https://doi.org/10.47526/3007-6366.6526

К. БАЗАРБАЕВ
PhD, доцент
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ БАСПАСӨЗІ: АҒАРТУШЫЛЫҚ ИДЕЯЛАР, ҚОҒАМДЫҚ ҮДЕРІСТЕР ЖӘНЕ ТАРИХИ БІЛІМ БЕРУ

Аңдатпа. Мақалада XX ғасыр басындағы қазақ ұлттық баспасөзінде көрініс тапқан ағартушылық идеялар мен қоғамдық үдерістер тарихи тұрғыдан қарастырылады. Зерттеудің негізгі деректік базасын «Қазақ», «Ақ жол» және «Дала уәлаяты» басылымдарында жарияланған оқу-ағарту, қоғамдық жаңғыру, ұлттық сана және Түркия тақырыбына қатысты материалдар құрайды. Зерттеу барысында тарихи-жүйелік, тарихи-салыстырмалы және мазмұндық талдау әдістері қолданылды. Ұлттық баспасөз материалдарын талдау оқу-ағарту мәселелерінің қазақ қоғамындағы әлеуметтік және мәдени өзгерістермен өзара байланыста көтерілгенін көрсетті. «Қазақ» және «Ақ жол» басылымдарындағы Түркия туралы жарияланымдарды талдау XX ғасыр басындағы қазақ қоғамының Осман мемлекеті мен Түркиядағы саяси және қоғамдық өзгерістерге қызығушылық танытқаны анықталды. Қазақстан мен Түркияға қатысты баспасөз материалдарын салыстырмалы талдау қоғамдық жаңғыру, ағартушылық және ұлттық сана мәселелерінің әр қоғамның тарихи даму жағдайына сай өзіндік сипаттарын айқындады. Зерттеу нәтижесінде қазақ ұлттық баспасөзінің қоғамдық пікір мен ағартушылық идеялардың қалыптасуы мен таралуындағы тарихи орны сараланып, баспасөз материалдарын қазіргі білім беру үдерісінде тарихи дерек ретінде пайдаланудың маңызы негізделді. Мұндай деректермен жұмыс білім алушылардың тарихи мәтінді дәуірдің қоғамдық жағдайымен сабақтастыра қарастыруына, әртүрлі баспасөз материалдарын салыстыра талдауына және тарихи дерекпен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді.

Кілт сөздер: қазақ ұлттық баспасөзі; «Қазақ» газеті; «Ақ жол» газеті; «Дала уәлаяты»; ағартушылық; қоғамдық үдерістер; ұлттық сана; Түркия, тарихи дерек.

K. Bazarbayev
PhD, Associate professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz

The kazakh national press of the early twentieth century: enlightenment ideas, social processes, and history education

Abstract. The article examines, from a historical perspective, the enlightenment ideas and social processes reflected in the Kazakh national press of the early twentieth century. The primary source base of the study consists of materials published in «Qazaq», «Aq Zhol», and «Dala Ualayaty» concerning education and enlightenment, social modernization, national consciousness, and Turkey. The study employs historical-systemic and historical-comparative methods, as well as content analysis. The analysis of national press materials shows that issues of education and enlightenment were addressed in close connection with social and cultural changes in Kazakh society. An analysis of publications on Turkey in «Qazaq» and «Aq Zhol» revealed the interest of early twentieth-century Kazakh society in the political and social changes taking place in the Ottoman Empire and Turkey. A comparative analysis of press materials concerning Kazakhstan and Turkey identified the distinctive features of social modernization, enlightenment, and national consciousness shaped by the historical conditions of each society. The study examines the historical

role of the Kazakh national press in the formation and dissemination of public opinion and enlightenment ideas and substantiates the importance of using press materials as historical sources in contemporary education. Working with such sources encourages students to examine historical texts in relation to the social conditions of the period, compare different press materials, and develop skills in working with historical sources.

Keywords: Kazakh national press; «Qazaq» newspaper; «Aq zhol» newspaper; «Dala Ualayaty»; enlightenment; social processes; national consciousness; Turkey; historical source.

К. Базарбаев
PhD, доцент
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г.Туркестан), e-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz

Казахская национальная пресса начала xx века: просветительские идеи, общественные процессы и историческое образование

Аннотация. В статье с исторической точки зрения рассматриваются просветительские идеи и общественные процессы, нашедшие отражение в казахской национальной прессе начала XX века. Основную источниковую базу исследования составляют материалы, опубликованные в изданиях «Қазақ», «Ақ жол» и «Дала уәлаяты» и посвящённые вопросам образования и просвещения, общественного обновления, национального сознания и Турции. В исследовании применялись историко-системный, историко-сравнительный методы и содержательный анализ. Анализ материалов национальной прессы показал, что вопросы образования и просвещения поднимались во взаимосвязи с социальными и культурными изменениями в казахском обществе. В результате анализа публикаций о Турции в изданиях «Қазақ» и «Ақ жол» был выявлен интерес казахского общества начала XX века к политическим и общественным изменениям в Османском государстве и Турции. Сравнительный анализ материалов прессы, посвящённых Казахстану и Турции, выявил особенности общественного обновления, просветительства и национального сознания, обусловленные историческими условиями развития каждого общества. В результате исследования определено историческое место казахской национальной прессы в формировании и распространении общественного мнения и просветительских идей, а также обосновано значение использования материалов прессы в качестве исторических источников в современном образовательном процессе. Работа с такими источниками способствует осмыслению обучающимися исторических текстов во взаимосвязи с общественными условиями эпохи, их сравнительному анализу и формированию навыков работы с историческими источниками.

Ключевые слова: казахская национальная пресса; газета «Қазақ»; газета «Ақ жол»; «Дала уәлаяты»; просветительство; общественные процессы; национальное сознание; Турция; исторический источник.

K. Bazarbayev
PhD, Doçent
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
(Kazakistan, Türkistan), e-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz

Xx. Yüzyilin başlarinda kazak millî basini: aydinlanma fikirleri, toplumsal süreçler ve tarih eğitimi

Özet. Makalede XX yüzyılın başlarındaki Kazak millî basınına yansıyan aydınlanma fikirleri ve toplumsal süreçler tarihsel açıdan ele alınmaktadır. Araştırmanın temel kaynaklarını «Kazak», «Ak Yol» ve «Dala Vilayeti» yayınlarında yer alan eğitim ve aydınlanma, toplumsal yenileşme,

millî bilinç ve Türkiye konularına ilişkin materyaller oluşturmaktadır. Araştırmada tarihsel-sistematik, tarihsel-karşılaştırmalı ve içerik analizi yöntemleri kullanılmıştır. Millî basın materyallerinin analizi, eğitim ve aydınlanma meselelerinin Kazak toplumundaki sosyal ve kültürel değişimlerle bağlantılı olarak ele alındığını ortaya koymuştur. «Kazak», «Ak Yol» yayınlarında Türkiye hakkında yayımlanan materyallerin analizi sonucunda, XX. yüzyılın başlarındaki Kazak toplumunun Osmanlı Devleti ve Türkiye'deki siyasi ve toplumsal değişimlere ilgi duyduğu tespit edilmiştir. Kazakistan ve Türkiye'ye ilişkin basın materyallerinin karşılaştırmalı analizi, toplumsal yenileşme, aydınlanma ve millî bilinç meselelerinin her iki toplumun tarihsel gelişim şartlarına bağlı kendine özgü özelliklerini ortaya çıkarmıştır. Araştırma sonucunda Kazak millî basınının kamuoyunun ve aydınlanma fikirlerinin oluşumu ve yayılmasındaki tarihsel yeri değerlendirilmiş, basın materyallerinin günümüz eğitim sürecinde tarihsel kaynak olarak kullanılmasının önemi temellendirilmiştir. Bu tür kaynaklarla çalışmak, öğrencilerin tarihsel metinleri dönemin toplumsal şartlarıyla bağlantılı biçimde değerlendirmelerine, farklı basın materyallerini karşılaştırmalı olarak analiz etmelerine ve tarihsel kaynaklarla çalışma becerilerini geliştirmelerine katkı sağlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Kazak milli basını; «Kazak» gazetesi; «Ak Yol» gazetesi; «Dala Vilayeti»; aydınlanma; toplumsal süreçler; milli bilinç; Türkiye; tarihsel kaynak.

Кіріспе

XX ғасырдың алғашқы онжылдықтары қазақ қоғамының қоғамдық құрылымы мен рухани бағдарында елеулі бетбұрыс жасалған кезең ретінде сипатталады. Аталған кезеңде қазақ қоғамының өзінің тарихи және мәдени болмысын жаңаша пайымдау үдерісі мен ағартушылық бағыттағы көзқарастардың қоғамда орныға бастауы айқын байқалды. Қазақ ұлттық мерзімді баспасөзі қоғамдағы жаңа көзқарастар мен ағартушылық ұстанымдардың таралуына қызмет еткен маңызды ақпараттық ортаға айналды. «Қазақ», «Ақ жол», «Дала уалаяты» сияқты басылымдар халықты оқу-білімге шақырып қана қоймай, қоғамды жаңғыртудың негізгі тетігі ретінде ағартушылықт алдыңғы қатарға шығарды [1, 167]. Қазақ ұлттық баспасөзі беттерінде жарияланған материалдарда білім беру, тәрбие, ұлттық бірегейлік пен тарихи жадты қалыптастыру мәселелері жүйелі түрде көтерілді. Ұлттық басылымдар арқылы қазақ зиялылары білімді ұлт қалыптастыру идеясын насихаттап, оқу мен тәрбиені қоғамның зияткерлік және мәдени ілгерілеуін қамтамасыз ететін негізгі алғышарттардың бір ретінде қарастырды. Осы тұрғыдан қарастырғанда қазақ ұлттық баспасөзін тек тарихи дереккөз ғана емес, педагогикалық мазмұнға ие ағартушылық феномен ретінде бағалауға болады [2].

XX ғасырдың басындағы қазақ мерзімді басылымдарында Түркияға қатысты оқиғаларға да елеулі назар аударылды. Баспасөз беттерінде Осман мемлекетінде орын алған саяси және қоғамдық өзгерістер, соғыс жағдайы, кейін жаңа түрік мемлекетінің қалыптасуына байланысты үдерістер туралы мәліметтер жарияланып отырды. Мұндай хабарлар қазақ оқырманын Түркиядағы оқиғалармен таныстырумен шектелмей, сол кезеңдегі түркі халықтарының тарихи байланыстары мен мәдени жақындығы туралы түсініктің орнығуына ықпал етті. Осы мазмұндағы жарияланымдар қазақ қоғамының Түркияға деген қызығушылығын көрсетумен қатар, тарихи өткенді және ұлттық болмысты пайымдаудың өзіндік ақпараттық негіздерінің біріне айналды [3, 133]. Қазіргі білім беру жүйесінде тарихи деректерді оқытуда оларды тек фактологиялық тұрғыда емес, тұлғалық, құндылықтық және азаматтық тәрбие беру мақсатында пайдалану қажеттілігі артып отыр. Осыған сәйкес XX ғасыр басындағы қазақ ұлттық баспасөзі материалдарын сол кезеңдегі қоғамдық-саяси және ағартушылық үдерістерді танытатын тарихи дерек ретінде зерттеу маңызды. Ұлттық баспасөз беттеріндегі оқу-ағарту, қоғамдық жаңғыру және ұлттық сана мәселелерін тарихи контексте қарастыру қазақ қоғамындағы өзгерістердің мазмұны мен ерекшеліктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар Түркиядағы қоғамдық және ағартушылық өзгерістерді қазақ баспасөзіндегі мәліметтермен салыстыра талдау екі елдегі

жаңғыру үдерістерінің ортақ белгілері мен тарихи ерекшеліктерін айқындауға негіз болады [4, 123].

Зерттеу әдістері

Зерттеуде XX ғасыр басындағы қазақ мерзімді баспасөзінің материалдары пайдаланылды. Негізгі назар «Қазақ», «Ақ жол» және «Дала уәлаяты» басылымдарында жарық көрген мақалаларға, хабарлар мен публицистикалық мәтіндерге аударылды. Осы жарияланымдардан оқу-ағарту, қазақ қоғамындағы өзгерістер, ұлттық сана мәселелері және Түркияға қатысты мәліметтер іріктеліп алынды. Баспасөз материалдарын қарастыру сол кезеңдегі қоғамдық пікір мен ағартушылық ұстанымдардың мазмұнын анықтауға негіз болды [5]. Зерттеу барысында авторлардың осы тақырып бойынша бұрын жарияланған еңбектері де ескерілді. Ол зерттеулерде XX ғасыр басындағы қазақ баспасөзінде көтерілген Түркия мәселесі тарихи тұрғыдан қарастырылып, бірқатар деректер жинақталған. Бұл мақалада бұрын анықталған тарихи мәліметтерге жаңа қырынан назар аударылып, олар XX ғасыр басындағы қазақ қоғамының қоғамдық-саяси үдерістері, ағартушылық идеялары және Түркияға қатысты көзқарастары аясында талданды [6, 1209]. Сонымен қатар баспасөздегі оқу-ағарту мен тәрбиеге қатысты ойларды саралау кезінде осы мәселелер жөніндегі ғылыми еңбектердегі тұжырымдар назарға алынды [7, 121]. Зерттеуде жалпы ғылыми тәсілдермен қатар тарихи-жүйелік, тарихи-салыстырмалы және деректанулық талдау әдістері қолданылды. Тарихи-жүйелік әдіс арқылы XX ғасыр басындағы қазақ мерзімді баспасөзі сол кезеңдегі қоғамдық және ағартушылық үдерістермен байланыста қарастырылды. Бұл ретте басылымдарда көтерілген оқу-білім, тәрбие және қоғамдық жаңару мәселелерінің тарихи жағдаймен сабақтастығына назар аударылды. Осындай талдау ұлттық баспасөздің сол дәуірдегі ағартушылық қызметінің ерекшеліктерін анықтауға негіз болды [8, 297]. Тарихи-салыстырмалы талдау Қазақстан мен Түркияға қатысты материалдарды қатар қарастыру үшін қолданылды. Салыстыру барысында екі елдегі қоғамдық жаңғыру үдерістеріне, ағартушылық идеялардың таралуына, ұлттық сана мен қоғамдық ойдың қалыптасу ерекшеліктеріне назар аударылды. Қазақстан мен Түркиядағы қоғамдық және ағартушылық өзгерістер олардың тарихи даму жағдайларымен байланыста қарастырылып, ортақ белгілері мен өзіндік ерекшеліктері сараланды. Баспасөз материалдарын мазмұны бойынша талдау кезінде оқу-ағарту, тәрбие, тарихи сана және ұлттық бірегейлік мәселелерінің жарияланымдарда берілу ерекшеліктері қарастырылды [9, 94]. Деректанулық талдау баспасөз материалдарының тарихи мазмұнын, олардың пайда болу жағдайын және сол кезеңдегі қоғамдық үдерістермен байланысын анықтау үшін қолданылды. Бұл ретте жарияланымдардағы тарихи мәліметтермен қатар, көтерілген мәселелердің мазмұнына, авторлық ұстанымға және олардың сол дәуірдегі қоғамдық ойды бейнелеу ерекшеліктеріне назар аударылды. Жинақталған материалдарды жүйелеуде индуктивтік және дедуктивтік тәсілдер қатар пайдаланылды. Жекелеген жарияланымдарды талдау нәтижелері жинақталып, олардың негізінде XX ғасыр басындағы қазақ ұлттық баспасөзінде көрініс тапқан ағартушылық идеялар, қоғамдық үдерістер және ұлттық сана мәселелеріне қатысты жалпы тұжырымдар жасалды [10, 68].

Талдау мен нәтижелер

Қарастырылған басылымдарда оқу-ағарту мәселесі халықтың сауаттылығы, қоғамдық өзгерістер мен ұлттық құндылықтар аясында сөз болды. «Қазақ», «Ақ жол» және «Дала уәлаяты» материалдары сол кезеңдегі қоғамдық пікірді танытатын дерек ретінде де құнды. Сондықтан оларды тарихты оқытуда ақпарат көзі ретінде ғана емес, дәуірдің көзқарастары мен ағартушылық ұстанымдарын талдауға арналған материал ретінде пайдалануға болады [11].

«Қазақ» және «Ақ жол» басылымдарындағы Түркияға қатысты жарияланымдар сол кезеңдегі қазақ оқырманының сыртқы дүниеде болып жатқан саяси өзгерістерден хабардар етті. Газет материалдарында Түркиядағы оқиғалар тек ақпарат ретінде берілмей, елдің

жаңаруы, білім беру ісі және мемлекеттің дамуы сияқты мәселелермен сабақтастырыла қарастырылды. Осы деректерді бүгінгі тарих сабағында пайдалану білім алушыларға XX ғасыр басындағы қазақ қоғамының Түркиядағы өзгерістерді қалай қабылдағанын тарихи деректер негізінде түсіндіруге мүмкіндік береді.

1-кесте – XX ғасыр басындағы қазақ ұлттық баспасөзінде көтерілген негізгі қоғамдық-ағартушылық мәселелер

Негізгі бағыт	Баспасөз материалдарындағы мазмұны	Тарихи контекст	Тарихи маңызы
Оқу-ағарту	«Қазақ», «Ақ жол», «Дала уәлаяты» басылымдарындағы оқу-білім, сауаттылық және ағарту мәселелері	XX ғасыр басындағы қазақ қоғамындағы ағартушылық үдерістермен байланысты қарастырылды	Ағартушылықтың қоғамдық жаңғырудағы орнын көрсетеді
Ұлттық сана	Ел болашағы, ұлттық және мәдени құндылықтар жөніндегі пікірлер	Ұлттық сананың қалыптасуы мен қазақ зиялыларының қоғамдық ұстанымдары аясында қарастырылды	Ұлттық идея мен қоғамдық ойдың даму ерекшеліктерін танытады
Қоғамдық-саяси өзгерістер	Қазақ қоғамындағы және Түркиядағы қоғамдық-саяси өзгерістер туралы мәліметтер	XX ғасыр басындағы саяси және әлеуметтік өзгерістер жағдайында талданды	Қазақ қоғамының ішкі және сыртқы саяси үдерістерге көзқарасын анықтауға мүмкіндік береді
Қоғамдық жаңғыру	Ағарту, мәдениет, қоғамдық даму және елді жаңғырту мәселелеріне қатысты жарияланымдар	Дәстүрлі қоғамдағы өзгерістер мен жаңару идеялары аясында қарастырылды	Қоғамдық жаңғыру туралы көзқарастардың баспасөзде көрініс табуын көрсетеді
Түркия тақырыбы	«Қазақ» және «Ақ жол» басылымдарындағы Түркияның саяси және қоғамдық жағдайына қатысты материалдар	Осман мемлекетінің соңғы кезеңі мен Түркиядағы өзгерістер туралы ақпараттар аясында қарастырылды	Қазақ қоғамының Түркиядағы өзгерістерге қызығушылығын және түркі әлеміне қатысты көзқарастарын көрсетеді
Тарихи деректік маңызы	Газет мақалалары, хабарлар және публицистикалық мәтіндер	Жарияланған уақыт, тарихи жағдай, көтерілген мәселе және авторлық ұстаным ескеріледі	Ұлттық баспасөзді дәуірдің қоғамдық ойы мен ағартушылық ұстанымдарын танытатын тарихи дерек ретінде бағалауға мүмкіндік береді

Кесте деректері XX ғасыр басындағы қазақ ұлттық баспасөзінің қоғамдық ой мен ағартушылық идеялардың қалыптасуы мен таралуында маңызды рөл атқарғанын көрсетеді. «Дала уалаятының газеті» материалдары қазақ қоғамындағы оқу-білім, ағартушылық және әлеуметтік-мәдени мәселелердің баспасөз бетінде көрініс табуын сипаттайтын маңызды деректер қатарын құрайды [12]. Баспасөз беттерінде оқу-ағарту, ұлттық сана, қоғамдық жаңғыру және елдің болашағы туралы мәселелер өзара сабақтастықта көтерілді. Бұл бағыттың нақты көрінісін «Ақ жол» газетінің 1921 жылғы №49 санындағы «Ғаділбек Бекмұхаммет ұғылы» материалынан байқауға болады. Онда қазақ-қырғыз жастарының білім іздеп Уфа, Орынбор, Троицк, Қазан сияқты орталықтармен қатар Түркия, Мысыр және Шамға барғаны айтылып, Ғаділбек Бекмұхамметұлының Түркияда білім алғаны баяндалады [13]. Бұл дерек ұлттық баспасөзде ағартушылық идеясының қазақ жастарының шетелде білім алу тәжірибесімен де сабақтастырылғанын көрсетеді. Мұндай жарияланымдар сол кезеңдегі қазақ қоғамының әлеуметтік-мәдени өзгерістерін, зиялы қауымның ұстанымдарын және ұлттық жаңғыруға қатысты көзқарастарын танытатын маңызды тарихи дерек. «Дала уалаятының газеті» материалдарында адам, қоғам және табиғат мәселелерінің қамтылуы

басылымның қазақ қоғамының әлеуметтік-мәдени өмірін танытатын деректік маңызын айқындай түседі [14]. Зерттеу барысында қазақ ұлттық баспасөзіндегі ағартушылық идеялар мен Түркиядағы қоғамдық жаңғыру үдерістерінің арасында мазмұндық үндестіктер байқалды. XX ғасырдың басында Түркияда жүрген саяси, қоғамдық және мәдени өзгерістер қазақ баспасөзінің назарынан тыс қалмады. Мәселен, «Қазақ» газетінің 1916 жылғы №165 санында Энвер пашаның саяси қызметі сөз болып, 1908 жылғы революцияның Абдулхамид дәуіріндегі ескі тәртіптің өзгеріп, конституциялық басқаруға өтуімен аяқталғаны баяндалды. Басылымдағы бұл материал қазақ оқырманына Осман мемлекетіндегі саяси жаңғыру мен жас түріктер қозғалысы туралы ақпарат берілгенін көрсетеді [15]. Мысалы, «Қазақ» газетінің 1916 жылғы №164 және №168 сандарында Түркияның Бірінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі әскери-саяси жағдайы, Кавказ майданы, Эрзурум мен Галлиполи оқиғалары және Энвер пашаның мәлімдемелері туралы хабарлар жарияланған [16]. «Қазақ» және «Ақ жол» басылымдарындағы Түркияға қатысты материалдар қазақ зиялыларының түркі әлеміндегі өзгерістерге қызығушылық танытқанын және оларды қазақ қоғамының даму мәселелерімен байланыстыра қарастырғанын көрсетеді. Атап айтқанда, «Ақ жол» газетінің 1921 жылғы №22 санындағы «Антанта һәм Түркия» және №24 санындағы «Түркия һәм одақтастар» материалдарында Анкарадағы ұлттық қозғалыс, Мұстафа Кемал бастаған саяси күштердің халықаралық қатынастардағы орны және Түркия мәселесіне байланысты келіссөздер туралы мәліметтер берілді [17]. Мұндай жарияланымдар қазақ баспасөзінің Түркиядағы саяси өзгерістерді жүйелі түрде қадағалап отырғанын аңғартады. Бұл үрдіс «Ақ жолдың» 1921 жылғы №120 санындағы «Түркиямен келісу» материалында да жалғасып, Түркиядағы ұлттық қозғалыс, Кемал паша бастаған саяси күштердің әрекеті және Түркияның халықаралық қатынастары кеңірек баяндалған [18]. Осы тұрғыдан алғанда Қазақстан мен Түркиядағы ағартушылық және қоғамдық жаңғыру үдерістерін салыстыру олардың ортақ белгілерімен қатар, тарихи даму жағдайларына байланысты өзіндік ерекшеліктерін де айқындау мүмкін болды.

2-кесте – Қазақ ұлттық баспасөзіндегі Қазақстан мен Түркияның қоғамдық жаңғыру үдерістерінің салыстырмалы көрінісі

Көрсеткіш	**Қазақстан (ұлттық баспасөз материалдары негізінде)**	**Түркия (қазақ баспасөзіндегі материалдар негізінде)**
Қоғамдық жағдай	Қазақ қоғамындағы әлеуметтік-мәдени өзгерістер мен жаңғыру мәселелері	Осман мемлекеті мен Түркиядағы саяси және қоғамдық өзгерістер
Ағартушылық бағыт	Оқу-білім, сауаттылық және халықты ағарту мәселелерінің көтерілуі	Қоғамды жаңарту мен ағартуға қатысты өзгерістердің баспасөзде көрініс табуы
Ұлттық мәселе	Ұлттық сана, ел болашағы және қоғамдық бірлік мәселелері	Ұлттық жаңғыру мен мемлекеттің даму бағытына қатысты өзгерістер
Қоғамдық жаңғыру	Ағарту мен қоғамдық дамуды өзара байланысты қарастыру	Саяси, қоғамдық және мәдени өзгерістердің жаңғыру үдерісімен сабақтастығы
Баспасөздегі көрінісі	Қазақ қоғамының ішкі мәселелерін талқылау және ағартушылық идеяларды тарату	Түркиядағы өзгерістер туралы қазақ оқырманына ақпарат беру және оларды қоғамдық даму тұрғысынан бағалау
Тарихи маңызы	Қазақ қоғамындағы қоғамдық ой, ағартушылық және ұлттық сана үдерістерін танытады	Қазақ қоғамының Түркиядағы өзгерістерге көзқарасын және түркі әлеміндегі үдерістерге қызығушылығын көрсетеді

Қазақстан мен Түркияға қатысты материалдарды салыстыру барысында тарихи білім мазмұнын құруда бірқатар ортақ бағыттардың бар екені байқалды. Екі жағдайда да ұлттық тарихқа, тарихи деректерді пайдалануға және қоғамның мәдени құндылықтарын білім мазмұнымен байланыстыруға назар аударылады. Сонымен бірге бұл бағыттардың жүзеге асу

жолдары әр елдің тарихи және білім беру тәжірибесіне қарай ерекшеленеді. Сондықтан Түркия тәжірибесін Қазақстан жағдайымен салыстыру дайын үлгіні тікелей қабылдау тұрғысынан емес, тарихи білім беруді ұйымдастырудағы әртүрлі тәсілдерді қатар қарастыру тұрғысынан бағаланды [19, 20]. Ұлттық баспасөз материалдарын оқу үдерісінде пайдалану жолдарын қарастыру барысында тарихи мәтінмен жұмыс істеудің бірнеше бағыты белгіленді. Газет жарияланымдарын оқу тапсырмасына енгізгенде мәтіндегі негізгі ойды анықтау, ондағы мәліметтерді басқа деректермен салыстыру және автордың оқиғаға қатысты ұстанымын ажырату маңызды. Осы тұрғыдан «Қазақ», «Ақ жол» және «Дала уәлаяты» материалдары белгілі бір тарихи кезең туралы қосымша мәлімет беретін дерек қана емес, сол дәуірдегі қоғамдық көзқарастарды талдауға арналған материал ретінде қарастырылды [20, 281]. Баспасөз мәтінін тарихи жағдаймен байланыстыра талдау оның қандай ортада және қандай мақсатпен жарияланғанын ескеруге негіз болады. Сондықтан мұндай материалдарды оқулықтағы дайын ақпаратты қайталайтын қосымша мәтін ретінде емес, білім алушы өздігінен талдайтын тарихи дерек ретінде пайдаланған орынды [21, 354-б].

Қазақстан мен Түркияға қатысты материалдарды салыстырмалы тұрғыдан қарастыру екі елдегі тарихи білім беру мен ұлттық құндылықтардың берілу ерекшеліктерін қатар талдауға негіз болды. Мұндай салыстыруда әр елдің тарихи жағдайы мен білім беру тәжірибесіндегі ерекшеліктерді ескеру маңызды [22]. Ұлттық баспасөз материалдарындағы тарихи және мәдени мазмұнды оқу үдерісінде пайдалану кезінде оларды белгілі бір кезеңдегі қоғамдық көзқарастарды танытатын дерек ретінде қарастырған жөн. Осы жағдайда газет мәтіндері тарихи оқиға туралы ақпаратпен шектеліп қалмай, сол кезеңдегі қоғамдық ұстанымдар мен ағартушылық көзқарастарды да зерделеуге негіз болады. Түркияның білім беру тәжірибесіне қатысты материалдар салыстырмалы талдауда қосымша негіз ретінде пайдаланылды [23]. Жүргізілген талдау XX ғасыр басындағы қазақ ұлттық баспасөзінің материалдарын тарих сабағында дерекпен жұмыс істеу, мәтіндерді өзара салыстыру және олардың тарихи контекстін анықтауға арналған оқу материалы ретінде қарастыруға болатынын көрсетті [24, 260].

Қорытынды

Зерттеу барысында XX ғасыр басындағы қазақ мерзімді баспасөзіндегі оқу-ағарту мәселелерінің сол кезеңдегі қоғамдық және мәдени өзгерістермен тығыз байланыста көтерілгені анықталды. «Қазақ», «Ақ жол» және «Дала уәлаяты» басылымдарындағы материалдар халықтың білім алуы, қоғамдық жаңғыру, ұлттық сана және елдің болашағы туралы сол дәуірдегі көзқарастарды танытады. Бұл аталған басылымдарды тарихи мәлімет көзі ретінде ғана емес, XX ғасыр басындағы қазақ қоғамының қоғамдық ойы мен ағартушылық ұстанымдарын бейнелейтін маңызды тарихи дерек ретінде қарастыруға негіз болды. «Қазақ» және «Ақ жол» басылымдарындағы Түркияға қатысты жарияланымдарды талдау қазақ оқырмандары мен зиялыларының Осман мемлекеті мен Түркиядағы саяси және қоғамдық өзгерістерге қызығушылық танытқанын көрсетті. Осындай материалдар Түркиядағы оқиғалардың қазақ баспасөзінде қалай берілгенін және олардың қазақ қоғамының қоғамдық даму, ағартушылық және ұлттық жаңғыру мәселелерімен қандай мазмұндық сабақтастықта қабылданғанын анықтауға мүмкіншілік береді. Қазақстан мен Түркияға қатысты баспасөз материалдарын салыстырмалы қарастыру екі қоғамдағы ағартушылық пен қоғамдық жаңғыру үдерістерінің ортақ белгілері мен тарихи ерекшеліктерін айқындауға негіз болды. Сонымен бірге ұлттық баспасөз материалдарын олардың жарияланған уақыты, тарихи жағдайы, көтерілген мәселелері және авторлық ұстанымдары тұрғысынан талдау мерзімді баспасөздің қоғамдық пікір мен ұлттық сананың қалыптасуын зерттеудегі деректік маңызын көрсетеді.

Жалпы алғанда, зерттеу XX ғасыр басындағы қазақ ұлттық баспасөзінің қоғамдық ойды, ағартушылық идеяларды, ұлттық сана мен түркі әлеміндегі өзгерістерге қатысты көзқарастарды қалыптастыру және таратудағы тарихи рөлін айқындады. Осы тұрғыдан «Қазақ», «Ақ жол» және «Дала уәлаяты» материалдарын дәуірдің қоғамдық-саяси және

рухани үдерістерін танытатын тарихи деректер кешені ретінде бағалауға болады. Сонымен қатар бұл материалдарды қазіргі тарихи білім беруде түпнұсқа деректерді талдау мен салыстыруға арналған қосымша материал ретінде пайдалану мүмкіндігі бар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Байтурсынулы А. Собрание сочинений в шести томах. Том 3. - Алматы: Ел-шежире, 2013. - 395 с.
2. Дулатов М. Избранные произведения. - Алматы: Жазушы, 1991. - 384 с.
3. Базарбаев К., Акдениз Э., Келеш М. Вопросы Турции в изданиях «Казах» и «Ак жол» // Journal of History. - 2022. -Т. 105, № 2. - С. 127-136.
4. Тезджан М. Система образования Турции. - Анкара: Anı Yayıncılık, 2015. - 312 с.
5. «Ак жол». Газета - Ташкент, 1921. - № 12.
6. Амирбек А., Базарбаев К., Акдениз Э. Турецкий фактор в общественно-политическом сознании казахской интеллигенции начала XX века // Отан тарихы - Отечественная история. - 2025. - Т. 28, № 4. - С. 1204-1214.
7. Бузаубакова К.Ж., Елубаева М.С. Теория и методика воспитательной работы. – Тараз, 2019. -379 с.
8. Коянбаев Р.М. Педагогика: учебное пособие. - Алматы: Эверо, 2004. - 420 с.
9. Жарыкбаев К., Калиев С. Казахское воспитание и образование. - Алматы: Санат, 1995. -351 с.
10. Табылдиев А. Казахская этнопедагогика. - Алматы: Санат, 2001. - 320 с.
11. Калкан И. Развитие казахской политической мысли и газета «Казах» (1913-1918) // Türkler. -Анкара, 2002. - Т. 19.
12. Дала уалаятының газеті. 1899–1902 жж. / құраст. Ү. Субханбердина. – Алматы: Ғылым, 1992. – 576 б.
13. «Ақ жол» газеті. 1921. №49. 19 сәуір.
14. Дала уалаятының газеті: адам, қоғам, табиғат. 1888–1902 / құраст. Ү. Субханбердина.- Алматы: Ғылым, 1994. - 816 б.
15. «Қазақ газеті». Анвар паша // 1916. №165. 18 қаңтар.
16. «Қазақ газеті». Түркия думасында // - 1916. №164. 9 қаңтар.
17. «Ақ жол» газеті. Антанта һәм Түркия // - 1921. №22.
18. «Ақ жол» газеті. Түркиямен келісу // 1921. №120. 18 желтоқсан.
19. Унлюер Г. Влияние использования газет на академическую успеваемость и отношение учащихся на уроках обществознания: диссертация. - Anadolu University (Turkey), 2008.
20. Акьюз Я. Трансформации в сфере образования при переходе от Османского периода к Республике // Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi. - 2011. - Т. 1, № 2- С. 9-22.
21. Йылдырым А., Шимшек Х. Методы качественных исследований в социальных науках. - Анкара: Seçkin Yayıncılık, 2021. - 366 с.
22. Мигель-Ревилья Д., Кальe-Каррасedo М., Санчес-Агусти М. Повышение вовлечённости и исторического понимания с помощью цифровой образовательной среды в среднем образовании // E-Learning and Digital Media. - 2021. - Т. 18, № 4. - С. 344-360.
23. Сафран М. Историческое образование и преподавание истории. - Анкара, 2014.
24. Эрден М. Введение в педагогическую науку. -Анкара: Arkadaş Yayınları, 2018.

REFERENCES

1. Baitursynuly A. Alty tomdyq shygarmalar jinagy. 3-tom. - Almaty: El-shejire, 2013. - 395 b.
2. Dulatov M. Tandamaly shygarmalar. - Almaty: Jazushy, 1991. - 384 b.
3. Bazarbaev Q., Akdeniz E., Kelesh M. «Qazaq» jane «Aq jol» basylymdaryndagy Turkiya maseleleri // Journal of History. - 2022. - T. 105, № 2. - B. 127-136.
4. Tezcan M. Türk Eğitim Sistemi. - Ankara: Anı Yayıncılık, 2015. - 312 s.
5. Aq jol gazeti. - Tashkent, 1921. - № 12.
6. Amirbek A., Bazarbaev Q., Akdeniz E. XX gasyr basyndagy qazaq ziyalylarynyn qogamdyq-sayasi sanasyndagy Turkiya faktory // Otan tarihy - Otechestvennaıa ıstorıa. - 2025. - T. 28, № 4. - B. 1204-1214.

7. Buzaubakova K.J., Elubaeva M.S. Tarbie jumysynyn teoriyasy men adistemesi. - Taraz, 2019. - 379 b.
8. Qoyanbaev R.M. Pedagogika: oqu quraly. - Almaty: Evero, 2004. - 420 b.
9. Jaryqbaev Q., Qaliev S. Qazaq talim-tarbiesi. - Almaty: Sanat, 1995. - 351 b.
10. Tabyldiev A. Qazaq etnopedagogikasy. - Almaty: Sanat, 2001. - 320 b.
11. Kalkan İ. Kazak Siyasî Düşüncesinin Gelişimi ve Kazak Gazetesi (1913-1918) // Türkler. - Ankara, 2002. - 19. cilt.
12. Dala ualayatynyn gazeti. 1899-1902 jj. / qurast. U. Subhanberdina. - Almaty: Gylym, 1992. - 576 b.
13. Aq jol gazeti. - 1921. - № 49. - 19 sauir.
14. Dala ualayatynyn gazeti: adam, qogam, tabigat. 1888-1902 / qurast. U. Subhanberdina. - Almaty: Gylym, 1994. - 816 b.
15. Qazaq gazeti. Anvar pasha // - 1916. - № 165. - 18 qantar.
16. Qazaq gazeti. Turkiya dumasynda // - 1916. - № 164. - 9 qantar.
17. Aq jol gazeti. Antanta ham Turkiya // - 1921. - № 22.
18. Aq jol gazeti. Turkiyamen kelisu // - 1921. - № 120. - 18 jeltoqsan.
19. Ünlüer G. Sosyal bilgiler dersinde gazete kullanımının öğrencilerin akademik başarılarına ve tutumlarına etkisi: tez. - Anadolu University (Turkey), 2008.
20. Akyüz Y. Osmanlı döneminden cumhuriyete geçilirken eğitim-öğretim alanında yaşanan dönüşümler // Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi. - 2011. - Vol. 1, No. 2. - P. 9-22.
21. Yıldırım A., Şimşek H. Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. - Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2021. - 366 s.
22. Miguel-Revilla D., Calle-Carracedo M., Sánchez-Agustí M. Fostering engagement and historical understanding with a digital learning environment in secondary education // E-Learning and Digital Media. - 2021. - Vol. 18, No. 4. - P. 344-360.
23. Safran M. Tarih Eğitimi ve Öğretimi. - Ankara, 2014.
24. Erden M. Eğitim Bilimine Giriş. - Ankara: Arkadaş Yayınları, 2018.

https://doi.org/10.47526/3007-6366.6542

A. G'AYBULLAYEV
Independent Researcher at the Denau Institute of Entrepreneurship and Pedagogy (Uzbekistan, Surkhandarya), e-mail: abrorgaybullayev62@gmail.com

EPISTEMIC BRIDGES AND CULTURAL DIPLOMACY: THE CIVILIZATIONAL NEXUS BETWEEN UZBEKISTAN AND KAZAKHSTAN

Abstract. The strategic partnership and multi-faceted cooperation between Uzbekistan and Kazakhstan have achieved unprecedented momentum, evolving significantly since the formal establishment of diplomatic relations on November 23, 1992, and reaching the elevated level of a comprehensive strategic alliance on December 22, 2022. This diplomatic milestone reflects a shared geopolitical vision and a profound mutual commitment to fostering regional stability, economic resilience, and long-term prosperity across the Central Asian macro-region. As two cornerstone nations of Central Asia, Tashkent and Astana have transformed their bilateral ties into a vital anchor for regional integration, security, and sustainable development, strongly supported by intensive political dialogue and high-level state visits that set clear, forward-looking priorities for future cooperation. Furthermore, economic integration has been systematically reinforced through joint industrial cooperation, ambitious cross-border ventures, and modern logistics infrastructure, exemplified by the strategic development of trans-continental transport corridors such as the Trans-Caspian International Transport Route. Trade turnover between the two countries continues to scale new heights, propelled by industrial cooperation clusters, automotive assembly projects, and agricultural partnerships that effectively connect regional markets to broader global supply chains. This robust economic synergy not only enhances the competitiveness of both national economies but also creates a predictable and highly attractive investment climate across the entire Central Asian region. Beyond institutional frameworks and commercial ties, bilateral relations are deeply rooted in shared historical, cultural, and spiritual values that span centuries. Literary and intellectual giants such as Abai Qunanbaiuly, Alisher Navoi, and Nosir Fozilov serve as timeless cultural bridges, fostering enduring mutual understanding between both societies. Educational exchanges, joint research initiatives, inter-university agreements, and active state support for respective ethnic minorities further strengthen this unique cross-border affinity, ensuring that the bonds between our peoples remain unbreakable across generations. Ultimately, this comprehensive and multi-layered integration creates a resilient socioeconomic and spiritual alliance, cementing both nations as the foundational pillars of regional progress and mutual prosperity. By successfully coordinating their foreign policies on international platforms and addressing contemporary transnational challenges together, Uzbekistan and Kazakhstan not only secure their own sustainable futures but also establish a powerful model of good-neighborliness, mutual trust, and effective regional leadership for the entire Eurasian continent.

Keywords: Uzbekistan; Kazakhstan; strategic partnership; regional integration; economic cooperation; cultural ties; cross-border ventures; education; bilateral relations; Central Asia.

А. Ғайбуллаев
Денау кәсіпкерлік және педагогика институтының тәуелсіз зерттеушісі (Өзбекстан, Сұрхандария қ.), e-mail: abrorgaybullayev62@gmail.com

Эпистемиялық көпірлер және мәдени дипломатия: өзбекстан мен қазақстан арасындағы өркениеттік байланыс

Аңдатпа. Өзбекстан мен Қазақстан арасындағы стратегиялық әріптестік пен көпжақты ынтымақтастық бұрын-соңды болмаған қарқынға қол жеткізді, 1992 жылғы 23 қарашада дипломатиялық қатынастар ресми түрде орнатылғаннан бері айтарлықтай дамып, 2022

жылғы 22 желтоқсанда кешенді стратегиялық одақтастық деңгейіне көтерілді. Бұл дипломатиялық белес ортақ геосаяси көзқарасты және Орталық Азия макроөңірінде тұрақтылықты, экономикалық төзімділікті және ұзақ мерзімді өркендеуді қамтамасыз етуге деген терең өзара ұмтылысты көрсетеді. Орталық Азияның екі іргелі мемлекеті ретінде Ташкент пен Астана өзара байланыстарын өңірлік интеграция, қауіпсіздік және тұрақты даму үшін маңызды тірекке айналдырды, мұны қарқынды саяси диалог пен болашақ ынтымақтастықтың анық, болашаққа бағдарланған басымдықтарын айқындайтын жоғары деңгейдегі мемлекеттік сапарлар қуаттайды. Сонымен қатар, экономикалық интеграция бірлескен өнеркәсіптік кооперация, өршіл трансшекаралық жобалар және Транскаспий халықаралық көлік дәлізі сияқты заманауи логистикалық инфрақұрылым арқылы жүйелі түрде нығайтылды. Екі ел арасындағы сауда айналымы өнеркәсіптік кооперация кластерлері, автомобиль құрастыру жобалары және өңірлік нарықтарды кең жаһандық жеткізу тізбектерімен тиімді байланыстыратын ауыл шаруашылығы әріптестігі арқылы жаңа белестерге жетуде. Бұл берік экономикалық синергия екі ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттырып қана қоймай, бүкіл Орталық Азия өңірінде болжамды және тартымды инвестициялық ахуал қалыптастырады. Институционалдық негіздер мен коммерциялық байланыстардан тыс, екіжақты қатынастар ғасырлар бойы жалғасып келе жатқан ортақ тарихи, мәдени және рухани құндылықтарға терең бойлаған. Абай Құнанбайұлы, Әлішер Науаи және Нәсір Фазилов сияқты әдеби және зияткерлік алыптар екі қоғам арасындағы мәңгілік мәдени көпір қызметін атқарып, өзара түсіністікті нығайта түсуде. Білім беру алмасулары, бірлескен зерттеу бастамалары, университеттер аралық келісімдер және тиісті ұлттық азшылықтарды белсенді түрде қолдау ұлттарымыз арасындағы бұл ерекше трансшекаралық жақындықты одан әрі күшейтіп, ұрпақтар сабақтастығының бұзылмауын қамтамасыз етеді. Сайып келгенде, бұл жан-жақты әрі көп деңгейлі интеграция екі мемлекетті өңірлік прогресс пен өзара өркендеудің іргетасына айналдыра отырып, тұрақты әлеуметтік-экономикалық және рухани одақ құрады. Өзбекстан мен Қазақстан халықаралық алаңдарда сыртқы саясатын сәтті үйлестіре отырып және заманауи трансұлттық сын-қатерлерді бірлесіп шешу арқылы өздерінің тұрақты болашағын қамтамасыз етіп қана қоймай, бүкіл Еуразия құрлығы үшін тату көршіліктің, өзара сенімнің және тиімді өңіралік көшбасшылықтың қуатты үлгісін қалыптастырады.

Кілт сөздер: Өзбекстан; Қазақстан; стратегиялық әріптестік; өңірлік интеграция; экономикалық ынтымақтастық; мәдени байланыстар; бірлескен кәсіпорындар; білім беру; екіжақты қатынастар; Орталық Азия.

А.Гайбуллаев

Независимый исследователь Денауского института предпринимательства и педагогики (Узбекистан, г. Сурхандарья), e-mail: abrorgaybullayev62@gmail.com

Эпистемические мосты и культурная дипломатия: цивилизационная взаимосвязь между узбекистаном и казахстаном

Аннотация. Стратегическое партнерство и многоплановое сотрудничество между Узбекистаном и Казахстаном достигли беспрецедентной динамики, значительно эволюционировав с момента официального установления дипломатических отношений 23 ноября 1992 года и выйдя на повышенный уровень всеобъемлющего стратегического альянса 22 декабря 2022 года. Эта веха в дипломатических отношениях отражает общее геополитическое видение и глубокую взаимную приверженность укреплению региональной стабильности, экономической устойчивости и долгосрочного процветания во всем Центральноазиатском макрорегионе. Будучи двумя ключевыми государствами Центральной Азии, Ташкент и Астана превратили свои двусторонние связи в жизненно важный якорь региональной интеграции, безопасности и устойчивого развития, чему мощно способствуют интенсивный политический диалог и визиты на высшем уровне, задающие четкие и

перспективные приоритеты для будущего сотрудничества. Более того, экономическая интеграция систематически подкрепляется совместной промышленной кооперацией, амбициозными трансграничными предприятиями и современной логистической инфраструктурой, примером чего служит стратегическое развитие трансконтинентальных транспортных коридоров, таких как Транскаспийский международный транспортный маршрут. Товарооборот между двумя странами продолжает покорять новые высоты, чему способствуют промышленные кооперационные кластеры, проекты по сборке автомобилей и сельскохозяйственные партнерства, эффективно связывающие региональные рынки с более широкими глобальными цепочками поставок. Эта прочная экономическая синергия не только повышает конкурентоспособность обеих национальных экономик, но и создает предсказуемый и весьма привлекательный инвестиционный климат во всем Центральноазиатском регионе. За пределами институциональных рамок и коммерческих связей двусторонние отношения глубоко уходят корнями в общие исторические, культурные и духовные ценности, охватывающие столетия. Литературные и интеллектуальные гиганты, такие как Абай Кунанбаев, Алишер Навои и Насир Фазылов, служат вечными культурными мостами, способствующими прочному взаимопониманию между обеими обществами. Образовательные обмены, совместные исследовательские инициативы, межвузовские соглашения и активная государственная поддержка соответствующих национальных меньшинств еще больше укрепляют эту уникальную трансграничную связь, гарантируя, что узы между нашими народами останутся неразрывными из поколения в поколение. В конечном счете, эта всеобъемлющая и многоуровневая интеграция создает устойчивый социально-экономический и духовный альянс, цементируя обе нации в качестве основополагающих столпов регионального прогресса и взаимного процветания. Успешно координируя свою внешнюю политику на международных площадках и совместно решая современные трансграничные вызовы, Узбекистан и Казахстан не только обеспечивают свое собственное устойчивое будущее, но и создают мощную модель добрососедства, взаимного доверия и эффективного регионального лидерства для всего Евразийского континента.

Ключевые слова: Узбекистан; Казахстан; стратегическое партнерство; региональная интеграция; экономическое сотрудничество; культурные связи; совместные предприятия; образование; двусторонние отношения; Центральная Азия.

A. G‘aybullayev
Denau Girişimcilik ve Pedagoji Enstitüsü'nde Bağımsız Araştırmacı
(Özbekistan, Surhanderya), e-mail: abrorgaybullayev62@gmail.com

Epistemik köprüler ve kültürel diplomasi: özbekistan ve kazakistan arasindaki medeniyet bağlantisi

Özet. Özbekistan ile Kazakistan arasındaki stratejik ortaklık ve çok yönlü iş birliği, 23 Kasım 1992'de diplomatik ilişkilerin resmi olarak kurulmasından bu yana önemli ölçüde gelişerek benzeri görülmemiş bir ivme kazanmış ve 22 Aralık 2022'de kapsamlı bir stratejik ittifak düzeyine ulaşmıştır. Bu diplomatik dönüm noktası, ortak bir jeopolitik vizyonu ve Orta Asya makro bölgesinde bölgesel istikrarı, ekonomik dayanıklılığı ve uzun vadeli refahı teşvik etmeye yönelik derin bir karşılıklı taahhüdü yansıtmaktadır. Orta Asya'nın iki kilit ulusu olarak Taşkent ve Astana, gelecekteki iş birliği için net, ileriye dönük öncelikler belirleyen yoğun siyasi diyalog ve üst düzey devlet ziyaretleriyle güçlü bir şekilde desteklenen ikili bağlarını bölgesel entegrasyon, güvenlik ve sürdürülebilir kalkınma için hayati bir çapa haline getirmiştir. Dahası, ekonomik entegrasyon; ortak sanayi iş birliği, iddialı sınır ötesi girişimler ve Hazar Geçişli Uluslararası Taşımacılık Rotası gibi kıtalararası ulaştırma koridorlarının stratejik gelişimiyle örneklendirilen modern lojistik altyapı aracılığıyla sistematik olarak güçlendirilmiştir. İki ülke arasındaki ticaret hacmi, bölgesel pazarları daha geniş küresel tedarik zincirlerine etkili bir şekilde bağlayan sanayi iş birliği kümeleri, otomotiv montaj projeleri ve tarımsal ortaklıklarla yeni zirvelere ulaşmaya devam etmektedir. Bu güçlü

ekonomik sinerji, yalnızca her iki ulusal ekonominin rekabet gücünü artırmakla kalmamakta, aynı zamanda tüm Orta Asya bölgesinde öngörülebilir ve son derece çekici bir yatırım iklimi yaratmaktadır. Kurumsal çerçevelerin ve ticari bağların ötesinde, ikili ilişkiler yüzyıllara yayılan ortak tarihi, kültürel ve manevi değerlere derinlemesine kök salmıştır. Abay Kunanbayulı, Alişer Nevai ve Nasir Fazılov gibi edebi ve entelektüel devler, her iki toplum arasında kalıcı karşılıklı anlayışı teşvik eden zamansız kültürel köprüler görevi görmektedir. Eğitim değişimleri, ortak araştırma girişimleri, üniversiteler arası anlaşmalar ve ilgili ulusal azınlıklara yönelik aktif devlet desteği, halklarımız arasındaki bu benzersiz sınır ötesi yakınlığı daha da güçlendirerek nesiller boyunca kopmaz kalmasını sağlamaktadır. Nihayetinde, bu kapsamlı ve çok katmanlı entegrasyon, her iki ulusu bölgesel ilerlemenin ve karşılıklı refahın temel sütunları olarak pekiştiren, dirençli bir sosyoekonomik ve manevi ittifak yaratmaktadır. Özbekistan ve Kazakistan, uluslararası platformlarda dış politikalarını başarılı bir şekilde koordine ederek ve çağdaş sınır aşırı zorlukları birlikte ele alarak, yalnızca kendi sürdürülebilir geleceklerini güvence altına almakla kalmamakta, aynı zamanda tüm Avrasya kıtası için iyi komşuluk, karşılıklı güven ve etkili bölgesel liderliğin güçlü bir modelini oluşturmaktadır.

Anahtar kelimeler: Özbekistan; Kazakistan; stratejik ortaklık; bölgesel entegrasyon; ekonomik işbirliği; kültürel bağlar; ortak girişimler; eğitim; ikili ilişkiler; Orta Asya.

Introduction

The contemporary geopolitical and economic landscape of Central Asia is fundamentally shaped by the deepening strategic partnership between its two cornerstone nations: the Republic of Uzbekistan and the Republic of Kazakhstan. Since the formal establishment of diplomatic relations on November 23, 1992, and their elevation to a strategic alliance on December 22, 2022, bilateral ties have transitioned far beyond traditional diplomatic engagement into a comprehensive, multi-faceted cooperation model. This institutional consolidation is driven by an intensive political dialogue, evidenced by numerous high-level state visits and regular meetings of the Joint Intergovernmental Commission since 2019. Beyond political alignment, bilateral dynamics encompass structural shifts in industrial cooperation, infrastructural synchronization through the Trans-Caspian International Transport Route, and a profound foundation of historical, cultural, and spiritual kinship. This study examines the multi-dimensional framework of Uzbek-Kazakh relations, analyzing how institutional mechanisms, economic integration, cultural diplomacy, and shared intellectual legacies collectively serve as a vital anchor for regional stability, security, and sustainable prosperity.

Materials and Methods

This research employs a qualitative and interdisciplinary methodology, combining historical analysis, comparative policy evaluation, and institutional process tracing to examine the evolution of Uzbek-Kazakh bilateral relations. The primary materials comprise official state documents, bilateral agreements, presidential decrees, and joint communiqués issued between 1991 and 2026, alongside diplomatic records concerning the establishment of the strategic alliance. Secondary sources include scholarly literature, historical archives, and cultural evaluations focusing on the literary and intellectual legacies of prominent figures such as Alisher Navoi, Abai Qunanbaiuly, and Nosir Fozilov. Furthermore, statistical reports and qualitative assessments regarding intergovernmental commissions, inter-university agreements, educational provisions for ethnic minorities, and technological healthcare initiatives were systematically analyzed to evaluate the practical implementation and societal impact of high-level political and cultural agreements.

Discussion of results

The strategic partnership and multi-faceted cooperation between Uzbekistan and Kazakhstan have achieved unprecedented momentum, evolving significantly since the formal establishment of diplomatic relations on November 23, 1992, and reaching the elevated level of a comprehensive

strategic alliance on December 22, 2022. This diplomatic milestone reflects a shared geopolitical vision, deep-rooted historical ties, and a profound mutual commitment to fostering regional stability, economic resilience, and long-term prosperity across the entire Central Asian macro-region. As two cornerstone nations whose combined demographic, economic, and logistical potential drives continental connectivity, Tashkent and Astana have continuously demonstrated that their bilateral ties extend far beyond traditional diplomatic etiquette, transforming into a vital anchor for regional integration, security, and sustainable development [1].

Building upon this robust foundation, the contemporary agenda of Uzbek-Kazakh relations encompasses an expansive spectrum of cooperation, ranging from industrial co-production and cross-border trade optimization to innovative digital transformation and green energy transitions. The systematic implementation of high-level agreements has catalyzed a surge in mutual investments, joint ventures, and transport corridors, most notably exemplified by the enhancement of international transit routes such as the Trans-Caspian corridor and regional railway networks. These infrastructural synergies not only fortify the economic sovereignty of both states but also seamlessly integrate Central Asia into broader Eurasian and global trade architectures, unlocking new horizons for commercial and industrial expansion.

Furthermore, the enduring synergy between Uzbekistan and Kazakhstan serves as a primary catalyst for regional multilateralism, reinforcing the efficacy of Central Asian consultative summits and international platforms such as the Organization of Turkic States. By aligning their foreign policy doctrines and security strategies, both capitals effectively address contemporary transnational challenges, including water-energy security, climate change adaptation, and counter-terrorism. Ultimately, this dynamic alliance is not merely a bilateral arrangement, but a visionary blueprint for regional unity that ensures Central Asia's voice resonates with strength, stability, and collective purpose on the global stage [1].

This robust institutional consolidation is profoundly underpinned by intensive, high-level political dialogue and unprecedented levels of strategic mutual trust. This dynamic partnership is vividly characterized by 25 high-level state and official visits since 2016, alongside 17 comprehensive meetings of the Joint Intergovernmental Commission co-chaired by the Prime Ministers since 2019. Such continuous and visionary diplomatic engagement ensures seamless policy alignment, the swift and pragmatic resolution of emerging bilateral matters, and a highly synchronized approach to addressing pressing regional and international challenges [2].

Furthermore, this multifaceted cooperation effectively extends to critical areas of sustainable development and regional security. It encompasses vital initiatives ranging from collaborative transboundary water management and ecological preservation – with a primary focus on mitigating the devastating impacts of the Aral Sea crisis – to joint counter-terrorism efforts and resilient regional security frameworks. By systematically institutionalizing regular consultations across various governmental branches and agencies, Tashkent and Astana have successfully cultivated an agile, future-oriented administrative mechanism capable of dynamically adapting to shifting geopolitical realities and evolving economic imperatives in real time.

Furthermore, this multifaceted institutional architecture is powerfully complemented by expanding inter-parliamentary exchanges, active decentralized diplomacy involving border territories and local administrations, and robust public-private frameworks that translate high-level political agreements into tangible, practical outcomes for the citizens of both fraternal nations. The active involvement of chambers of commerce, academic institutions, and civil society organizations further institutionalizes this partnership, transforming it from an intergovernmental agreement into a deeply embedded societal bond. This comprehensive framework not only guarantees long-term policy continuity across successive administrations but also sets a benchmark for interstate cooperation, demonstrating how shared historical consciousness and pragmatic diplomacy can successfully drive sustainable integration and mutual prosperity across the entire region.

Complementing this profound political rapport, economic and industrial cooperation has witnessed a structural paradigm shift, driven by joint ventures, major cross-border industrial cooperation projects, and the creation of the International Center for Industrial Cooperation

"Central Asia". Trade turnover has scaled new heights, underpinned by ambitious bilateral agreements aimed at diversifying export-import portfolios, eliminating non-tariff barriers, and streamlining logistical corridors through the Trans-Caspian International Transport Route and modern railway networks [3]. These trade and transport synergies are further reinforced by deeply rooted historical, cultural, and humanitarian ties that bind the Uzbek and Kazakh peoples together, fostering vibrant academic exchanges, joint scientific endeavors, and mutual heritage preservation initiatives that ensure the enduring strength of this historic alliance for generations to come.

Economic integration has been systematically reinforced through dedicated mechanisms such as the special working group on import substitution and industrial cooperation established in 2021, fostering robust bilateral trade and technological collaboration. By synchronizing industrial policies, creating joint cross-border ventures, and streamlining logistical corridors, both nations are actively building a self-sustaining economic ecosystem that significantly reduces external vulnerabilities and amplifies their collective global competitiveness. Beyond institutional and economic frameworks, the bilateral relations are profoundly rooted in shared historical, cultural, and spiritual ties, emphasized by President Shavkat Mirziyoyev as the cornerstone of interstate friendship. This spiritual foundation serves as an enduring anchor, ensuring that political and economic agreements are sustained by a deep, organic connection between the two societies [3].

The historical continuum of intellectual exchange between our nations finds its deepest resonance in the enduring legacies of visionary luminaries who have fundamentally shaped the civilizational and spiritual landscape of Central Asia. Intellectual giants such as Abai Qunanbaiuly, whose philosophical poetry encapsulated the awakening of national consciousness; Kanysh Satpayev, who bridged traditional wisdom with modern scientific rigor; Mukhtar Auezov and Sabit Mukanov, who immortalized the soul of the steppe through monumental prose; and statesman-thinker Dinmukhamed Kunaev, who championed institutional and cultural progress, collectively constructed an intellectual edifice that transcends borders [4]. Their intellectual endeavors established a timeless paradigm of mutual enlightenment, fostering a shared regional identity that continues to inspire contemporary scholars, philosophers, and cultural leaders in navigating the complexities of modern global integration.

At the heart of this bilateral cultural synergy stands the monumental contribution of distinguished literary ambassadors, most notably the eminent Uzbek writer and translator Nosir Fozilov. Serving as an irreplaceable spiritual bridge, Fozilov dedicated his creative life to rendering the masterpieces of Abai Qunanbaiuly, Mukhtar Auezov, and other titan Kazakh authors into pristine Uzbek prose. Through his meticulous translations, he did not merely transfer texts from one linguistic medium to another; rather, he harmonized distinct cultural spaces, allowing the philosophical depths of Kazakh literature to converse intimately with the Uzbek literary tradition. This selfless intellectual labor earned him profound international acclaim and high state honors, including Kazakhstan's prestigious Bayimbet Mailin State Prize, the International "For Peace and Spiritual Accord" Award, as well as Uzbekistan's esteemed "El-yurt hurmati" order and the title of Honored Artist – recognition that underscores the monumental value of transnational literary stewardship [5].

Ultimately, the devoted life-work of such exceptional cultural figures demonstrates how individual artistic devotion and scholarly rigor can profoundly fortify bilateral understanding. By transforming language into an instrument of diplomacy and mutual affection, they immortalized the shared heritage of neighboring peoples, proving that true cultural diplomacy is rooted in profound empathy and literary exchange. Today, their legacy serves as both a foundation and a guiding beacon for the younger generation of intellectuals, ensuring that the eternal bonds of friendship and spiritual kinship between our nations will continue to flourish and adapt to the challenges of an interconnected world.

The enduring bilateral partnership between Kazakhstan and Uzbekistan stands as a shining testament to the profound power of shared cultural diplomacy, intellectual synergy, and deep historical kinship rooted in centuries of coexistence. This multifaceted relationship extends far beyond conventional geopolitical cooperation, finding its vibrant essence in a shared spiritual

matrix that has continuously nurtured regional enlightenment. State-level initiatives, institutional frameworks, and comprehensive legislative strategies continue to systematically preserve, cultivate, and promote this shared cultural-educational heritage, ensuring that the historical memory of both nations remains an active, evolving force in contemporary society rather than a mere relic of the past.

A dynamic turning point in this modern diplomatic and cultural renaissance is eloquently highlighted by the pivotal presidential decree of March 13, 2018, which was specifically dedicated to profoundly studying, publishing, and disseminating the vast literary legacy of Abai Qunanbaiuly. This landmark decision was brilliantly mirrored by the grand, internationally resonant celebrations of the 577th anniversary of the great Uzbek thinker, poet, and statesman Alisher Navoi hosted across Kazakhstan [5]. Such high-level reciprocal tributes transcend standard diplomatic protocols; they represent a conscious, state-sponsored elevation of humanist philosophy, demonstrating how the immortal words of classical masters can actively shape modern state policy and cross-cultural solidarity.

Ultimately, these deliberate, far-reaching policy measures serve a dual purpose: they reinforce deep-rooted historical bonds and strategic diplomatic ties while ensuring that the timeless intellectual wealth of both nations remains an indestructible foundational pillar for upcoming generations. By elevating the legacies of these iconic masterminds onto prestigious global academic and cultural platforms, both states foster an environment where shared heritage becomes a powerful, dynamic catalyst for modern regional integration, mutual enlightenment, and enduring cross-border collaboration. Through such visionary initiatives, Kazakhstan and Uzbekistan continue to set a profound global example of how cultural diplomacy can build unbreakable bridges of peace, progress, and shared destiny.

Mutual recognition and profound appreciation of bilateral cultural contributions are further quantitatively and qualitatively reflected in prestigious state honors: between 1991 and 2019, 630 ethnic Kazakh citizens residing in Uzbekistan and, since 1991, 23 distinguished citizens of Kazakhstan have been officially honored with high Uzbek state awards. This consistent, transparent acknowledgment underscores the remarkable level of deep social integration, mutual respect, and harmonious coexistence existing between the two neighboring peoples, shining a vital spotlight on dedicated individuals who actively bridge cultural divides and foster enduring regional solidarity [6].

Beyond mere diplomatic milestones, these state decorations serve as tangible testaments to the enduring historical ties and civilizational affinities that structurally bind Uzbekistan and Kazakhstan together within Central Asia. The deliberate recognition of community leaders, educators, artists, and public figures highlights a shared commitment to preserving multiculturalism, fostering people-to-people diplomacy, and reinforcing the foundational pillars of cross-border cooperation. Consequently, this enduring framework of mutual appreciation not only validates the indispensable contributions of minority and diaspora communities to national development, but also establishes a resilient precedent for peaceful coexistence, geopolitical stability, and comprehensive strategic partnership in the broader regional landscape.

Beyond mere symbolic gestures, these high-level accolades illuminate the tireless, grassroots efforts of educators, translators, artists, and public figures whose daily endeavors breathe vibrant life into bilateral relations. Through institutional cooperation, educational exchanges, and joint artistic initiatives, these community leaders cultivate an environment of enduring trust that transcends traditional diplomatic frameworks, reinforcing grassroots connectivity and shared historical memory.

Ultimately, this tapestry of shared recognition cements a resilient socioeconomic and spiritual alliance, ensuring that the friendship between Kazakhstan and Uzbekistan continues to evolve as a cornerstone of Central Asian stability, prosperity, and shared civilizational progress. By harmonizing cultural policies and encouraging multi-layered civic engagement, both nations set a transformative precedent for regional integration, demonstrating that enduring geopolitical stability is fundamentally rooted in deep-seated mutual empathy and active cross-border cultural synergy.

Furthermore, bilateral educational cooperation thrives dynamically through more than 50 direct inter-university agreements that actively facilitate comprehensive student and faculty exchanges, joint research initiatives, and academic mobility programs. Complementing this institutional integration, approximately 400 schools across Uzbekistan provide high-quality instruction in the Kazakh language, supported by specialized academic faculties and departments established within multiple leading state universities. By systematically fostering deep academic ties and linguistic inclusivity, both governments are cultivating a highly knowledgeable, culturally astute new generation equipped to sustainably advance bilateral relations well into the future [6].

The continuous strengthening of cross-cultural affinity and multidimensional bilateral relations between Uzbekistan and Kazakhstan is further vividly demonstrated by a series of landmark cultural events, institutional cooperation, and strategic diplomatic initiatives. These dynamic interactions encompass not only traditional diplomacy but also profound people-to-people exchanges, serving as a powerful catalyst for enduring regional harmony and mutual understanding. Key highlights of this thriving partnership include the rising international prestige of the renowned “Sharq taronalari” music festival – which regularly convenes global artistic communities to celebrate shared heritage – the successful implementation of reciprocal Culture Years, featuring Uzbekistan's cultural showcase in 2018 and Kazakhstan's vibrant presentation in 2019, and the majestic erection of a monumental tribute to the great Central Asian thinker, poet, and statesman Alisher Navoi in the heart of Astana [7].

These profound symbolic, architectural, and public acknowledgements transcend mere diplomatic gestures; they actively deepen societal awareness, foster intellectual synergy, and powerfully celebrate the deeply intertwined artistic, historical, and spiritual heritage that inextricably connects the two fraternal nations across generations. Looking forward, this robust foundation of shared cultural values continues to inspire new joint initiatives in education, literature, and the preservation of manuscript heritage, ensuring that the timeless wisdom of figures like Alisher Navoi remains a guiding light for contemporary regional integration.

Interethnic harmony is structurally maintained through the vibrant integration of over 800,000 ethnic Kazakhs residing in Uzbekistan, supported by the Kazakh National Cultural Center operating since 1992, ethnographic museums, traditional “Aytis” poetry competitions, and the “Nurli jol” newspaper. This institutional backing ensures that minority communities can actively preserve their distinct linguistic traditions, folklore, and spiritual heritage while contributing richly to the broader multicultural tapestry of modern society, thereby fostering an inclusive environment of mutual enrichment and civic solidarity [7].

This multifaceted infrastructure of cultural preservation exemplifies a progressive state policy aimed at safeguarding ethnic identity and promoting harmonious intercultural dialogue. By facilitating specialized media outlets, educational initiatives, and community-driven platforms, the institutional framework transcends basic coexistence, actively empowering citizens to transmit ancestral heritage across generations. Ultimately, this dynamic synergy between state support and grassroots cultural engagement reinforces the foundational principles of social cohesion, transforming diversity into a vital strategic asset for sustainable national development and enduring regional stability.

In addition to socio-cultural dimensions, contemporary cooperation extends to advanced technological sectors, such as joint healthcare initiatives utilizing cutting-edge digital diagnostic platforms like “Serebra” for stroke detection, exemplifying a comprehensive, forward-looking bilateral partnership [7]. By pooling scientific expertise and leveraging modern digital health infrastructures, both countries are streamlining clinical workflows, accelerating early intervention protocols, and modernizing healthcare delivery systems across borders.

By merging medical innovation with digital infrastructure and robust socio-cultural dialogue, both nations are actively pioneering solutions that enhance the quality of life and health security for citizens across the entire region. This multidimensional synergy not only addresses contemporary public health and technological challenges but also establishes a replicable model of cross-border

collaboration, proving that modern interstate integration thrives at the intersection of technological advancement and deep-rooted human connectivity.

Conclusion

The comprehensive, multilayered analysis of contemporary bilateral relations between Uzbekistan and Kazakhstan demonstrates unequivocally that their strategic partnership is firmly rooted in a robust convergence of mutual political will, deepening economic synergy, and deep-seated historical kinship. The institutionalization of these bilateral ties—marked by high-level political dialogues, active inter-parliamentary exchanges, and major cross-border industrial and infrastructural initiatives—has successfully fostered a dynamic, self-sustaining ecosystem that effectively minimizes external vulnerabilities while significantly enhancing mutual global competitiveness. Crucially, the enduring durability of this alliance is continuously reinforced and spiritually anchored by a vibrant shared heritage, perpetuated through state-level commemorations of legendary literary icons like Alisher Navoi and Abai Qunanbaiuly, extensive cross-border educational cooperation, joint academic research, and steadfast institutional support for regional interethnic harmony. These cultural bridges ensure that geopolitical integration is mirrored by genuine societal resonance and mutual affection. By seamlessly merging institutional policy alignment with grassroots cultural diplomacy, technological innovation, and comprehensive societal integration, Uzbekistan and Kazakhstan have established a pioneering, exemplary model of modern interstate cooperation. Ultimately, this multifaceted alliance serves not only the national interests of both states but also functions as an indispensable anchor for long-term geopolitical stability, sustainable economic development, and profound civilizational progress across the entire Central Asian macro-region.

REFERENCES

1. Sh.M.Mirziyoyev, Development Strategy of New Uzbekistan. – Tashkent: “Uzbekistan”, 2021.
2. A.A.Abduxalilov, Cultural Diplomacy in Central Asian States: Stages of Development and Prospects. – Tashkent: “Fan”, 2023.
3. A.A.Azizov, “Uzbekistan – Kazakhstan: New Facets of Strategic Cooperation,” Social Sciences in Uzbekistan journal, 2024, no. 2.
4. N.R.Karimov, Regional Integration Processes in Central Asia. – Tashkent: “Academia”, 2020.
5. Nosir Fozilov, Fraternal Literatures: Problems of Translation and Communication. – Tashkent: “Gafur Gulom Publishing and Printing Creative House”, 2018. – 240 p.
6. O.K.Tursunov, Uzbek-Kazakh Cultural and Humanitarian Cooperation: Tradition and Modernity. – Tashkent: “Mumtoz So‘z”, 2022.
7. Data of the Agency of Statistics of the Republic of Uzbekistan. Analysis of foreign trade turnover based on 2023 results. – [Electronic resource: www.stat.uz], 2024.

https://doi.org/10.47526/3007-6366.6536

Г. ЖОРАЕВА
тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: gulzhamal.zhoraeva@ayu.edu.kz

ТАРИХ ПӘНІН ОҚЫТУДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ЖӘНЕ ПЕДАГОГТІҢ КӘСІБИ ДАМУЫ

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты – тарих пәнін оқытуда қолданылатын инновациялық технологиялардың дидактикалық мүмкіндіктерін жүйелеу және олардың педагогтің кәсіби дамуына ықпалын талдау. Зерттеу теориялық-әдістемелік сипатта жүргізіліп, педагогикалық технологияларға арналған ғылыми еңбектерге мазмұндық талдау жасалды. Сын тұрғысынан ойлау, дебат, жобалық оқыту, интерактивті карталар, цифрлық платформалар, виртуалды шындық, цифрлық кітапханалар мен архивтерді пайдалану тәсілдері оқу мақсаты, мұғалім әрекеті және күтілетін нәтиже тұрғысынан салыстырылды.

Зерттеу барысында цифрлық ортада тарихи ақпарат көлемінің артуы оқушылардың дереккөздерге сыни көзқарасын, шынайы және жалған ақпаратты ажырату, мәліметтерді салыстыру мен дәлелді қорытынды жасау дағдыларын қалыптастыруды талап ететіні анықталды. Инновациялық технологияның тиімділігі оның жаңалығына емес, сабақ мақсатына сәйкестігіне, тарихи деректермен жүйелі жұмысты ұйымдастыруына, рефлексия мен кері байланысты қамтамасыз етуіне тәуелді.

Ұсынылған модель технологияны сабақ мақсаты, дерек түрі, оқушы әрекеті және бағалау өлшемдерімен байланыстырып таңдауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар мұғалімнің цифрлық ресурстарды педагогикалық тұрғыдан саралау, оқу үдерісіне орынды енгізу, тәжірибесін бағалау және әріптестік ортада жетілдіру қажеттілігі негізделеді. Бұл кәсіби дамудың үздіксіздігін қамтамасыз етеді. Мақаланың практикалық маңызы тарих сабағын жоспарлауға, оқушылардың медиасауаттылығын дамытуға және педагогтің цифрлық, зерттеушілік, әдістемелік құзыреттерін үздіксіз жетілдіруге бағытталған ұсыныстардың берілуімен айқындалады.

Кілт сөздер: тарихты оқыту әдістемесі; инновациялық технология; цифрлық ресурс; сын тұрғысынан ойлау; жобалық оқыту; тарихи дерек; педагогтің кәсіби дамуы.

G. Zhorayeva
Associate Professor, Candidate of Historical Sciences
International Kazakh-Turkish University named Khoja Ahmed Yasawi
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: gulzhamal.zhoraeva@ayu.edu.kz

Innovative technologies in history teaching and professional teacher development

Abstract. The purpose of this article is to systematize the didactic potential of innovative technologies used in history teaching and to analyze their impact on teachers' professional development. The study is theoretical and methodological in nature and is based on a content analysis of scholarly works devoted to pedagogical technologies. Critical thinking strategies, debates, project-based learning, interactive maps, digital platforms, virtual reality, digital libraries, and archives are compared in terms of learning objectives, teacher activities, and expected learning outcomes.

The study reveals that the increasing volume of historical information in the digital environment necessitates the development of students' critical approaches to sources, as well as their ability to distinguish reliable information from misinformation, compare evidence, and draw

well-reasoned conclusions. The effectiveness of an innovative technology depends not on its novelty but on its alignment with lesson objectives, its capacity to facilitate systematic work with historical sources, and its provision of reflection and feedback.

The proposed model enables teachers to select technologies by considering lesson objectives, source types, student activities, and assessment criteria. Furthermore, the article substantiates the need for teachers to evaluate digital resources from a pedagogical perspective, integrate them appropriately into the educational process, assess their accumulated experience, and improve their practices within professional communities. This contributes to teachers' continuous professional development. The practical significance of the article lies in its recommendations for planning history lessons, developing students' media literacy, and continuously enhancing teachers' digital, research, and methodological competencies.

Keywords: history teaching methodology; innovative technology; digital resource; critical thinking; project-based learning; historical source; teacher professional development.

Г. Жораева

ассоциированный профессор, кандидат исторических наук
Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г.Туркистан), e-mail: gulzhamal.zhoraeva@ayu.edu.kz

Инновационные технологии в преподавании истории и профессиональное развитие педагога

Аннотация. Цель статьи — систематизировать дидактические возможности инновационных технологий, применяемых в преподавании истории, и проанализировать их влияние на профессиональное развитие педагога. Исследование носит теоретико-методический характер и основано на содержательном анализе научных трудов, посвящённых педагогическим технологиям. Методы развития критического мышления, дебаты, проектное обучение, интерактивные карты, цифровые платформы, виртуальная реальность, цифровые библиотеки и архивы сопоставлены с точки зрения целей обучения, деятельности учителя и ожидаемых результатов.

В ходе исследования установлено, что увеличение объёма исторической информации в цифровой среде обусловливает необходимость формирования у учащихся критического отношения к источникам, умений различать достоверную и ложную информацию, сопоставлять сведения и делать аргументированные выводы. Эффективность инновационной технологии зависит не от её новизны, а от соответствия целям урока, организации системной работы с историческими источниками, обеспечения рефлексии и обратной связи.

Предложенная модель позволяет выбирать технологии с учётом цели урока, вида источника, деятельности учащихся и критериев оценивания. Кроме того, обоснована необходимость педагогического анализа цифровых ресурсов, их целесообразного включения в образовательный процесс, оценки накопленного опыта и его совершенствования в профессиональном сообществе. Это обеспечивает непрерывность профессионального развития учителя. Практическая значимость статьи заключается в представлении рекомендаций, направленных на планирование уроков истории, развитие медиаграмотности учащихся и постоянное совершенствование цифровых, исследовательских и методических компетенций педагога.

Ключевые слова: методика преподавания истории; инновационная технология; цифровой ресурс; критическое мышление; проектное обучение; исторический источник; профессиональное развитие педагога.

G. Jorayeva
Associate Professor, doçent,
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: gulzhamal.zhoraeva@ayu.edu.kz

Tarih öğretiminde yenilikçi teknolojiler ve öğretmenin mesleki gelişimi

Özet. Makalenin amacı, tarih öğretiminde kullanılan yenilikçi teknolojilerin didaktik olanaklarını sistemleştirmek ve bu teknolojilerin öğretmenin mesleki gelişimi üzerindeki etkisini incelemektir. Araştırma, kuramsal ve yöntemsel bir nitelik taşımakta olup pedagojik teknolojilere ilişkin bilimsel çalışmaların içerik analizine dayanmaktadır. Eleştirel düşünme yöntemleri, münazara, proje tabanlı öğrenme, etkileşimli haritalar, dijital platformlar, sanal gerçeklik, dijital kütüphaneler ve arşivler; öğrenme hedefleri, öğretmen etkinlikleri ve beklenen öğrenme çıktıları açısından karşılaştırılmıştır.

Araştırma sonucunda, dijital ortamda tarihî bilgi miktarının artmasının öğrencilerde kaynaklara eleştirel yaklaşma, güvenilir bilgi ile yanlış bilgiyi ayırt etme, bilgileri karşılaştırma ve gerekçeli sonuçlara ulaşma becerilerinin geliştirilmesini gerekli kıldığı belirlenmiştir. Yenilikçi bir teknolojinin etkililiği, onun yeni olmasından ziyade ders hedeflerine uygunluğuna, tarihî kaynaklarla sistemli çalışmayı düzenlemesine, yansıtma ve geri bildirim süreçlerini sağlamasına bağlıdır.

Önerilen model, teknolojilerin dersin amacı, kaynak türü, öğrenci etkinlikleri ve değerlendirme ölçütleri dikkate alınarak seçilmesine olanak tanımaktadır. Ayrıca dijital kaynakların pedagojik açıdan değerlendirilmesi, eğitim sürecine uygun biçimde dâhil edilmesi, edinilen deneyimin analiz edilmesi ve mesleki topluluk içinde geliştirilmesi gerekliliği temellendirilmiştir. Bu yaklaşım, öğretmenin mesleki gelişiminin sürekliliğini sağlamaktadır. Makalenin uygulamaya yönelik önemi; tarih derslerinin planlanmasına, öğrencilerin medya okuryazarlığının geliştirilmesine ve öğretmenin dijital, araştırma ve yöntemsel yeterliklerinin sürekli iyileştirilmesine yönelik öneriler sunmasından kaynaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: tarih öğretimi metodolojisi; yenilikçi teknoloji; dijital kaynak; eleştirel düşünme; proje tabanlı öğrenme; tarihî kaynak; öğretmenin mesleki gelişimi.

Кіріспе

Қазіргі таңда қоғамның түрлі салаларына цифрлық технологиялардың элементтері бірінен соң екіншісі біртіндеп дамып келе жатыр. Сол салалардың бірі, әрі маңыздысы-білім беру саласы. Ондаған жылдар бойы тарих сабағын оқытудың дәстүрлі әдістері мен тәсілдері табысты түрде өзінің оң нәтижелерін беріп келген. **Тарих сабағындағы инновациялық технологиялар** – білімгерлердің тарихи білімді дайын күйінде қабылдауымен шектелмей, тарихи деректерді өздігінен іздеуіне, салыстыруына, талдауына және дәлелді қорытынды жасауына мүмкіндік беретін заманауи оқыту әдістері мен цифрлық құралдар жиынтығы.

Білім беру үдерісінде тарих пәнін оқытудың тиімділігін арттыру үшін инновациялық технологияларды жүйелі әрі мақсатты қолдану маңызды. Интерактивті карталар мен тарихи уақыт сызықтары тарихи оқиғалардың кеңістіктік және хронологиялық байланыстарын көрнекі түрде түсіндіруге мүмкіндік береді. Цифрлық архивтер мен кітапханалар оқушылардың түпнұсқа құжаттармен, жазба деректермен және ғылыми еңбектермен жұмыс істеу аясын кеңейтеді. Ал мультимедиалық презентациялар мен бейнематериалдар тарихи құбылыстардың мазмұнын бейнелік және дыбыстық ақпарат арқылы тереңірек меңгеруге жағдай жасайды. Виртуалды музейлер мен 3D экскурсиялар тарихи-мәдени мұра нысандарымен қашықтан танысуға және оқушылардың пәнге деген танымдық қызығушылығын арттыруға ықпал етеді.

Жобалық және проблемалық оқыту технологиялары білім алушыларды тарихи мәселелерді өздігінен зерттеуге, болжам ұсынуға, дәлелдер жинауға және негізделген

қорытынды жасауға бағыттайды. Дебат, пікірталас және рөлдік ойындар барысында оқушылар әртүрлі тарихи көзқарастарды қарастырып, өз ұстанымдарын дәйектер арқылы қорғауға үйренеді. Тарихи деректерді салыстырмалы талдау жазбаша, ауызша және визуалды дереккөздердің мазмұнын, авторлық ұстанымын, пайда болу жағдайын және шынайылық деңгейін анықтауға мүмкіндік береді. Онлайн тестілер, викториналар және білім беру платформалары оқушылардың білімін жедел бағалауға, жеке ілгерілеуін бақылауға және уақтылы кері байланыс беруге жағдай жасайды.

Виртуалды және толықтырылған шындық құралдары тарихи кеңістікті модельдеу арқылы оқушылардың өткен дәуірлер туралы түсінігін кеңейтіп, оқу материалын тәжірибелік тұрғыдан қабылдауына ықпал етеді. Сонымен қатар жасанды интеллект мүмкіндіктерін пайдалану тарихи ақпаратты іздеу, жүйелеу, мәтіндерді салыстыру және зерттеу тапсырмаларын әзірлеу үдерістерін жетілдіреді. Алайда жасанды интеллект ұсынған ақпарат міндетті түрде тарихи деректермен салыстырылып, оның дәлдігі мен сенімділігі мұғалімнің жетекшілігімен тексерілуі тиіс. Осы технологияларды өзара сабақтастықта және оқу мақсатына сәйкес қолдану оқушылардың тарихи ойлауын, цифрлық сауаттылығын, зерттеушілік қабілетін және сыни талдау дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Цифрлық технологиялар тарих ғылымының өзіндік ішкі құрылымдық ерекшеліктеріне сәйкес келе отырып, білімгердің тарихи процестерді ұғынуына және тарихи білімінің артуына бірқатар оң нәтиже беретін тұстары басым екендігін соңғы жылдардағы әдіскер-тарихшы зерттеушілердің ғылыми ізденістері дәлелдеп беріп отыр. Атап айтар болсақ, Қазақстан тарихындағы кейбір тарихи оқиғаларды бейнелер арқылы, суреттердің көмегімен сол ғасырда және сол дәуірдің материалдық және рухани мәдениет деңгейі мен халқының әлеуметтік-күнделікті тұрмыс тіршілігін өз көзімен көре алу мүмкіндіктерін бейнедәрістерді дидактикалық құрал ретінде қамтамасыз ете алса, подкаст сол отандық тарихтың жарқын бейнелерін сезіне білуге, эмоциялар мен тарихи эмпатияны нығайтуға дидактикалық тұрғыдан жағдай жасайды. Сол үшін де зерттеу мәселесі болып табылатын тарих пәнін оқытудағы инновациялық технологиялар мен бейнедәрістерді қолдану әдістемесін жан-жақты талдау арқылы, осы бағыттағы ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізу өзінің өзектілігін анықтай түседі.

Қоғам трансформацияланды және бірте-бірте өзгерістерге ұшырады. қоғамдағы адамзат қауымы өзіне қажетті мағлұматтарды цифрлық технологиялардың көмегімен алуға дағдыланып бітті. Міне, осындай өзгерістер мен құбылулар ғасырында оқу үдерісіндегі білім іздену процестерін оқушылардың мәліметтерді тұтынуда үйренген ортасына сәйкес келетін білім беру кеңістігін құрудың сұранысы шыға бастады. Аталмыш қоғамдық талаптар мен сұраныстардың шығуына байланысты қазақстандық білім беру кеңістігіндегі шынайылылықты ескере отырып, тарих пәнін оқытуда инновациялық технологиядарды қолдану әдістемесі мәселесі төңірегінде көп қырлы іздену жұмыстарын жүргізудің көкейтестілігін айқындай түседі.

Қазақстан Республикасының соңғы жылдардағы мемлекетті дамытудың тұжырымдамалары мен білім беру саласындағы саясаты-өз Отанының тағдырына бей-жай қарамайтын және сыни ойлау құзыреттіліктері қалыптасқан болашақ ұрпақты өсіріп, қалыптастырып шығаруды мақсат тұтатындығын аңғартады. Осы бағытта ҚР Жаңартылған мазмұндағы білім беру бағдарламасы [1] мен «Рухани жаңғыру» жобалары [2] тынбай өз мақсатындағы іс-әрекеттерді жүзеге асырумен келеді. Мемлекеттік осы бағыттағы саяси бағдарламалары мен идеологиясын жүзеге асыруда Тарих сабағының алар орны өте ерекше. Атап айтар болсақ, сабақта сапалы медиаконтентті пайдалану және подкасттармен жұмыс жасауда оқушылардың Отан тарихының түрлі кезеңдеріндегі тарихи оқиғаларды тарихи деректермен сәйкестендіруге үйрету, білімгерлердің ұлттық санасы мен ұлттық кодын жаңғыру сияқты мүмкіндіктері зерттеу мәселесі болып табылатын Қазақстан тарихын оқытуда подкаст пен бейнедәрістерді қолдану әдістемесі тақырыбын қазір де өзекті ете түседі және осы бағытта іздену жұмыстарын ұйымдастыруды қажет етеді.

Қазіргі білім беру жүйесінде тарих сабағы оқушыға оқиғалар мен даталарды меңгертумен шектелмейді. Пәннің мазмұны тарихи деректі түсіндіруді, себеп пен салдарды ажыратуды, түрлі көзқарастарды салыстыруды және дәлелді қорытынды жасауды талап етеді. Сондықтан сабақта қолданылатын технология оқушыны дайын ақпаратты қабылдаушы емес, тарихи мәселені зерттеуші тұлға ретінде әрекет етуге бағыттауы қажет.

Педагогикалық технологияны оқыту мақсатына жеткізетін өзара байланысты әрекеттер жүйесі ретінде қарастырған жөн. В. П. Беспалько технологияның нәтижені алдын ала жобалау және оқу үдерісін жүйелі ұйымдастыру қызметіне назар аударады [3]. М. М. Жанпейісова модульдік оқытуда оқушының белсенді әрекеті мен кезеңдік жұмысын алдыңғы орынға қояды [4]. Ал технологиялық, педагогикалық және пәндік білімнің бірлігі туралы тұжырымдамасы цифрлық құралды пән мазмұны мен оқыту әдісінен бөлек қарастыруға болмайтынын көрсетеді. Бұл ұстанымдар тарих сабағында инновацияны құралдар тізімі ретінде емес, мақсат, мазмұн, әрекет және бағалау бірлігі ретінде қолданудың маңызын айқындайды.

Зерттеу мәселесі инновациялық әдістерді қолданудың өзі автоматты түрде сапалы нәтиже бермейтіндігімен байланысты. Цифрлық платформа немесе виртуалды көрініс оқушы назарын аударуы мүмкін, бірақ тарихи деректі талдау тапсырмасы, түсіндіру сұрағы және бағалау өлшемі болмаса, оқу әрекеті үстірт деңгейде қалады. Осыған байланысты мақаланың мақсаты — тарих пәнінде қолданылатын инновациялық технологиялардың дидактикалық мүмкіндіктерін жүйелеу және оларды педагогтің кәсіби даму міндеттерімен байланыстыру.

Мақсатқа жету үшін мына міндеттер белгіленді: инновациялық технологияларды тарих сабағының оқу мақсаттары бойынша топтастыру; әр технологияны қолданудағы мұғалім мен оқушы әрекетін анықтау; цифрлық оқытудың шектеулері мен тәуекелдерін көрсету; сабақ жоспарлауға арналған практикалық ұсыныстар ұсыну.

Зерттеу әдістері

Зерттеу материалы ретінде тарихты оқыту әдістемесіне, инновациялық педагогикалық технологияларға, цифрлық білім беру ресурстарына және педагогтің кәсіби дамуына арналған отандық және шетелдік ғылыми еңбектер пайдаланылды. Сонымен қатар тарих сабақтарында қолданылатын интерактивті карталар, тарихи уақыт сызықтары, цифрлық архивтер мен кітапханалар, мультимедиалық материалдар, виртуалды музейлер, 3D экскурсиялар, онлайн тестілер, білім беру платформалары, виртуалды және толықтырылған шындық құралдары зерттеу нысаны ретінде қарастырылды. Жобалық және проблемалық оқыту, дебат, пікірталас, рөлдік ойындар, тарихи деректерді салыстырмалы талдау және жасанды интеллект [5] мүмкіндіктерін пайдалану тәжірибелеріне де назар аударылды.

Зерттеу теориялық-әдістемелік сипатта жүргізілді. Негізгі әдіс ретінде ғылыми әдебиеттерге мазмұндық талдау қолданылып, инновациялық технологиялардың тарихты оқытудағы дидактикалық мүмкіндіктері анықталды. Салыстырмалы талдау әдісі арқылы дәстүрлі және инновациялық оқыту тәсілдерінің ерекшеліктері, артықшылықтары мен шектеулері сараланды. Жүйелеу және жіктеу әдістері инновациялық технологияларды атқаратын қызметіне қарай ақпараттық, интерактивті, зерттеушілік, жобалық және иммерсивті құралдар топтарына бөлуге мүмкіндік берді. Сондай-ақ жинақтау, сипаттау, түсіндіру және педагогикалық модельдеу әдістері пайдаланылды.

Инновациялық технологиялардың тиімділігі бірнеше өлшем бойынша бағаланды: оқу мақсатына сәйкестігі, тарихи деректермен жұмысты ұйымдастыру мүмкіндігі, оқушылардың танымдық белсенділігіне ықпалы, сыни және тарихи ойлауды дамытуы, кері байланыс пен бағалауды қамтамасыз етуі және мұғалімнің кәсіби құзыреттерін жетілдіруге әсері. Цифрлық ресурстарды талдау кезінде олардың ғылыми сенімділігі, мазмұн сапасы, қолжетімділігі, интерактивтілігі және білім беру үдерісінде [6] қолдану қауіпсіздігі ескерілді.

Зерттеу үш кезең бойынша жүзеге асырылды. Бірінші кезеңде тақырыпқа қатысты ғылыми әдебиеттер мен цифрлық білім беру ресурстары іріктелді. Екінші кезеңде инновациялық технологиялардың тарих сабағында қолданылу бағыттары белгіленіп,

олардың дидактикалық мүмкіндіктері салыстырылды. Үшінші кезеңде алынған нәтижелер жинақталып, технологияны сабақ мақсаты, тарихи дерек түрі, оқушы әрекеті және бағалау өлшемдері негізінде таңдауға арналған әдістемелік ұсыныстар әзірленді.

Мақалада келтірілген тұжырымдар эксперименттік статистикаға емес, теориялық еңбектерді талдауға және мектептегі тарих сабағын жоспарлау логикасына негізделеді. Сондықтан ұсыныстарды нақты сыныптың жас ерекшелігіне, оқу бағдарламасына, техникалық жағдайына және білім алушылардың дайындық деңгейіне бейімдеу қажет.

Талдау мен нәтижелер

Талдау тарих сабағындағы инновациялық технологияларды олардың негізгі дидактикалық қызметі бойынша бес топқа біріктіруге болатынын көрсетті: тарихи мәселені талдау; пікірді дәлелдеу; кеңістік пен уақытты түсіндіру; зерттеу өнімін әзірлеу; оқу нәтижесін жедел тексеру. Бір құрал бірнеше қызмет атқаруы мүмкін, алайда мұғалім сабақ жоспарын жасағанда оның басым қызметін нақтылауы тиіс.

1-кесте – Тарих сабағындағы технологияларды оқу мақсатына сәйкестендіру

Технология	Оқу мақсаты	Оқушы әрекеті	Бағалау тәсілі
Сын тұрғысынан ойлау	Себеп-салдарды және көзқарастарды талдау	Деректі салыстырады, сұрақ қояды, қорытынды жасайды	Дәлел сапасы мен дерекке сүйену
Дебат және пікірталас	Тарихи ұстанымды дәлелдеу	Аргумент құрады, қарсы пікірге жауап береді	Аргумент, дәлел және сөйлеу мәдениеті
Интерактивті карта мен уақыт сызығы	Оқиғаның кеңістік-уақыт байланысын түсіндіру	Нысандарды белгілейді, өзгерісті кезеңдер бойынша түсіндіреді	Дәлдік және байланыстарды түсіндіру
Жобалық оқыту	Зерттеу сұрағына жауап беретін өнім әзірлеу	Ақпарат іздейді, деректі іріктейді, нәтижені ұсынады	Үдеріс, дереккөз және дайын өнім
Онлайн викторина мен жаттығу	Білімді жедел тексеру және бекіту	Жауап береді, қатесін түзетеді	Жедел кері байланыс және қате талдауы
AR және VR құралдары	Тарихи орта туралы кеңістіктік түсінік қалыптастыру	Виртуалды нысанды бақылайды, дерекпен салыстырады	Бақылау жазбасы және дәлелді түсіндіру

Сын тұрғысынан ойлау және тарихи деректі талдау

Тарих пәнін оқытудағы маңызды міндеттердің бірі – білім алушылардың сын тұрғысынан ойлау және тарихи деректерді ғылыми негізде талдау дағдыларын қалыптастыру. Сын тұрғысынан ойлау тарихи ақпаратты дайын күйінде қабылдауды емес, оның мазмұнын зерделеуді, дәлелдердің сенімділігін бағалауды, әртүрлі көзқарастарды салыстыруды және деректер негізінде қорытынды жасауды көздейді. Сондықтан тарих сабағында оқушы белгілі бір оқиғаның мазмұнын меңгерумен қатар, тарихи білімнің қалай қалыптасатынын және өткен кезең туралы тұжырымдардың қандай деректерге сүйенетінін түсінуі қажет. С. Уайнбург тарихи ойлауды деректің авторын анықтау, оның пайда болу жағдайын түсіну және әртүрлі деректердегі ақпаратты өзара салыстыру әрекеттерімен байланыстырады [7].

Тарихи деректі талдау бірнеше өзара сабақтас кезеңнен тұрады. Бірінші кезеңде деректің түрі, авторы, жасалған уақыты мен орны анықталады. Екінші кезеңде деректің пайда болу мақсаты, тарихи жағдайы, кімге арналғаны және автордың қоғамдық-саяси ұстанымы қарастырылады. Үшінші кезеңде деректің негізгі мазмұны, ондағы басты идеялар, ұғымдар, фактілер мен дәлелдер ажыратылады. Одан кейін алынған мәліметтер басқа

жазбаша, ауызша, статистикалық немесе визуалды деректермен салыстырылады. Соңғы кезеңде деректің сенімділігі, ақпараттық мүмкіндігі мен шектеулері бағаланып, зерттеу сұрағына сәйкес дәлелді қорытынды жасалады. Мұндай жұмыс тарихи маңыздылықты, себеп пен салдарды, өзгеріс пен сабақтастықты және тарихи көзқарастардың ерекшеліктерін анықтауға [5] мүмкіндік береді.

Тарих сабағында бір оқиғаға қатысты мазмұны мен авторлық ұстанымы әртүрлі бірнеше деректі қатар қолдану тиімді. Мысалы, ресми құжат, мерзімді баспасөз материалы, қатысушының естелігі, фотосурет және кейінгі ғылыми зерттеу бір оқиға туралы әртүрлі мәлімет беруі мүмкін. Оқушылар осы материалдарды салыстыру барысында авторлардың мақсаттарын, пікірлеріндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды, сондай-ақ келтірілген дәлелдердің негізділігін анықтайды. Бұл әдіс тарихи оқиғалардың бір ғана түсіндірмемен шектелмейтінін ұғындырып, білім алушыны өз тұжырымын деректер арқылы дәлелдеуге үйретеді. Құжаттарға негізделген оқыту оқушылардың тарихи ойлауымен бірге оқу сауаттылығын, дәлел құрастыру және қарама-қайшы ақпараттарды үйлестіру [6] қабілетін дамытады.

Цифрлық ортада тарихи деректерді сын тұрғысынан талдаудың маңызы одан әрі арта түседі. Өйткені интернет ресурстарында ғылыми мәліметтермен қатар авторы белгісіз, мазмұны бұрмаланған немесе жалған ақпараттар да кездеседі. Осыған байланысты оқушылар цифрлық материалдың авторын, жарияланған уақытын, платформаның беделін, пайдаланылған сілтемелерді және ақпараттың басқа дереккөздермен сәйкестігін тексеруі тиіс. Фотосуреттер мен бейнематериалдарды талдау кезінде олардың түпнұсқалығы, түсірілген уақыты, өңделу ықтималдығы және қандай контексте ұсынылғаны ескеріледі. Жасанды интеллект жасаған мәтіндер де ғылыми әдебиеттермен және түпнұсқа тарихи құжаттармен міндетті түрде салыстырылуы қажет.

Сын тұрғысынан ойлау стратегиялары оқушының тарихи ақпаратты тек қайталауына емес, деректің авторын, жасалу мақсатын, контекстін және сенімділік дәрежесін талдауына жағдай жасайды. Бұл үдерісте мұғалім дайын ақпаратты жеткізуші ғана емес, тарихи зерттеуді ұйымдастырушы және оқушының талдау әрекетіне бағыт беруші қызметін атқарады. Мұғалім проблемалық сұрақтар ұсынып, әртүрлі деректерді іріктейді, оларды бағалау өлшемдерін түсіндіреді және оқушылардың пікірлерін дәлелдеуіне жағдай жасайды. Сабақ барысында «Деректің авторы кім?», «Ол қандай мақсатпен жасалған?», «Автордың көзқарасына қандай жағдайлар әсер етті?», «Ақпаратты басқа деректер растай ма?», «Деректің қандай мүмкіндігі мен шектеуі бар?» [8] деген сұрақтарды жүйелі пайдалану маңызды. Нәтижесінде білім алушылар тарихи ақпаратты саналы қабылдауға, деректердің сенімділігін анықтауға, балама пікірлерді құрметтеуге және ғылыми негізделген қорытынды жасауға дағдыланады.

Бұл технологияның нәтижесі оқушы пікірінің көптігімен емес, пікірдің дәлелмен байланысуымен өлшенеді. Сондықтан бағалау өлшемдерінде тарихи ұғымды орынды қолдану, дерекке сілтеме жасау, себеп пен салдарды ажырату және қорытындының тарихи жақтары қамтылуы тиіс.

Дебат және пікірталас

Дебат тарихи тұлғалар мен оқиғаларға берілген қарама-қайшы бағаларды түсіндіруге көмектеседі. Ол үшін тақырып пікірталас тудыратын, бірақ оқу бағдарламасының мазмұнына сай зерттеу сұрағы түрінде қойылады. Оқушылар ұстанымын алдын ала берілген деректермен негіздеп, қарсы тараптың дәлеліне жауап береді. Бұл жұмыс тарихи эмпатияны қазіргі өлшемдерді өткен кезеңге тікелей көшірумен шатастырмауға үйретеді.

Мұғалім пікірталасты ұйымдастырғанда дереккөздердің теңгерімді берілуін, уақыттың бөлінуін және академиялық әдепті қадағалайды. Бағалау жеңген тарапты анықтауға емес, дәлелдің сапасына, қарсы пікірді түсінуіне және деректі дұрыс қолдануына негізделеді.

Интерактивті карталар және цифрлық ресурстар

Қазіргі тарих сабағында интерактивті карталар мен цифрлық ресурстарды қолдану тарихи оқиғаларды кеңістік және уақыт тұрғысынан кешенді қарастыруға мүмкіндік береді.

Интерактивті карталар арқылы мемлекеттер аумағының өзгеруін, халықтардың қоныс аудару бағыттарын, әскери жорықтарды, сауда жолдарын және саяси үдерістердің географиялық ерекшеліктерін көрсетуге болады. Картадағы нысандарды тарихи уақыт сызығымен байланыстыру білім алушылардың оқиғалардың кезеңдерін, өзара сабақтастығын, себептері мен салдарын терең түсінуіне жағдай жасайды [9]. Мұндай көрнекі құралдар тарихи кеңістік туралы түсінікті қалыптастырып қана қоймай, оқушылардың ақпаратты салыстыру, талдау және қорытындылау қабілеттерін де дамытады.

Цифрлық архивтер мен кітапханалар тарихты деректер негізінде оқыту мүмкіндігін кеңейтеді. Олардың қорларында ұсынылған ресми құжаттар, қолжазбалар, мерзімді баспасөз материалдары, фотосуреттер, карталар, статистикалық мәліметтер және ғылыми еңбектер оқушылардың зерттеушілік жұмысын ұйымдастыруға негіз болады. Мұғалім цифрлық архив материалдарын іріктеу кезінде олардың түпнұсқалығын, ғылыми сенімділігін, оқушының жас ерекшелігіне сәйкестігін және сабақ мақсатына қатыстылығын ескеруі тиіс. Білімгерлер деректің авторын, жасалған уақытын, пайда болу мақсатын және тарихи контексін анықтап, ондағы мәліметтерді өзге дереккөздермен салыстыру арқылы дәлелді тұжырым жасайды.

Мультимедиалық презентациялар мен бейнематериалдар мәтіндік, визуалды және дыбыстық ақпаратты өзара байланыстырып, күрделі тарихи құбылыстарды түсіндіруді жеңілдетеді [10]. Дегенмен олар сабақта ақпаратты жай көрсету құралы ретінде емес, проблемалық сұрақтар қоюға, деректерді талдауға және пікірталас ұйымдастыруға арналған дидактикалық ресурс ретінде қолданылуы қажет. Бейнематериалдарды қарау барысында оқушылар оның авторлық ұстанымын, ақпараттың берілу тәсілін, пайдаланылған дәлелдерді және тарихи шынайылығын бағалауы тиіс.

Виртуалды музейлер мен 3D экскурсиялар тарихи-мәдени мұра нысандарын қашықтан зерттеуге мүмкіндік береді. Білім алушылар музей экспонаттарын, археологиялық ескерткіштерді, сәулет нысандарын және тарихи орындарды виртуалды кеңістікте қарастырып, олардың ерекшеліктерін сипаттай алады. Виртуалды және толықтырылған шындық құралдары тарихи ортаны модельдеу арқылы өткен дәуірлер туралы кеңістіктік [11] түсінікті қалыптастырады. Алайда, мұндай технологиялар тарихи шындықты толық алмастырмайды, сондықтан виртуалды бейнелер түпнұсқа деректермен және ғылыми зерттеулермен бірге қарастырылуы керек.

Интерактивті карталар мен цифрлық ресурстар жобалық және проблемалық оқытуды ұйымдастыруда да маңызды орын алады. Оқушылар цифрлық материалдарға сүйене отырып тарихи мәселені зерттейді, болжам ұсынады, деректер жинайды, интерактивті карта немесе виртуалды көрме әзірлейді және зерттеу нәтижесін қорғайды. Дебат, пікірталас пен рөлдік ойындарда цифрлық архивтерден алынған материалдарды пайдалану білім алушылардың өз ұстанымдарын нақты дәлелдермен негіздеуіне мүмкіндік береді. Әртүрлі тарихи деректерді салыстырмалы талдау кезінде олардың мазмұны, авторлық көзқарасы, пайда болу жағдайы, сенімділігі мен ақпараттық шектеулері анықталады.

Онлайн тестілер, викториналар және білім беру платформалары оқу нәтижелерін жедел бағалауға, оқушының жеке ілгерілеуін бақылауға және дер кезінде кері байланыс беруге жағдай жасайды. Оларды тек фактілерді есте сақтау деңгейін анықтау үшін емес, карталарды оқу, тарихи деректерді салыстыру, себеп-салдарлық байланыстарды белгілеу және дәлелді жауап құрастыру дағдыларын бағалау мақсатында [12] қолдану маңызды. Цифрлық платформалар оқыту материалдарын жүйелеуге, бірлескен тапсырмаларды орындауға және мұғалім мен оқушы арасындағы байланысты қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект мүмкіндіктерін тарихи ақпаратты іздеу, тақырып бойынша материалдарды жүйелеу, мәтіндерді салыстыру, зерттеу сұрақтарын әзірлеу және жеке оқу тапсырмаларын құрастыру барысында пайдалануға болады. Сонымен бірге жасанды интеллект жасаған мазмұнда фактілік қателер, біржақты пікірлер немесе ойдан құрастырылған деректер кездесуі ықтимал. Сондықтан мұндай ақпараттың авторы мен бастапқы дереккөзі тексеріліп, ол ғылыми әдебиеттермен, архив құжаттарымен және сенімді цифрлық ресурстармен салыстырылуы тиіс.

Осылайша, интерактивті карталар мен цифрлық ресурстарды жүйелі және мақсатты қолдану тарих сабағының көрнекілігін арттырып қана қоймай, білім алушылардың тарихи ойлауын, цифрлық сауаттылығын [13], дерекпен жұмыс істеу мәдениетін және зерттеушілік қабілетін қалыптастырады. Олардың педагогикалық тиімділігі технологияның жаңалығына емес, оқу мақсатына сәйкестігіне, тарихи мазмұнның ғылыми дұрыстығына және оқушының белсенді танымдық әрекетін ұйымдастыру мүмкіндігіне байланысты.

М. Пренский цифрлық ортада өскен оқушылардың ақпаратпен әрекеттесу ерекшелігіне назар аударғанымен [14], жас ерекшелігі немесе цифрлық тәжірибе автоматты түрде ақпараттық сауаттылықты қамтамасыз етпейді. Мұғалім дереккөздің авторын, жарияланған уақытын, дәлел базасын және мазмұнның мақсатын тексеру алгоритмін жүйелі үйретуі қажет. Цифрлық ресурсты таңдауда дербес деректердің қорғалуы, жарнаманың болуы, тілдік қолжетімділік және интернет сапасы да ескеріледі.

Жобалық оқыту және зерттеу әрекеті

Жобалық оқыту оқушыға зерттеу сұрағын тұжырымдау, дерек жинау, ақпаратты іріктеу және нәтижені белгілі бір өнім түрінде ұсыну мүмкіндігін береді. Тарих сабағында жоба жергілікті тарихқа арналған цифрлық көрме, ауызша тарих сұхбаты, тақырыптық карта, шағын деректі бейне немесе тарихи ескерткіштің паспорты түрінде орындалуы мүмкін. Өнім түрі оқу мақсатына қызмет етуі және пайдаланылған дереккөздер көрсетілуі керек.

Жоба бірнеше кезеңге бөлінеді: мәселені анықтау, жоспарлау, дерек жинау, талдау, өнім әзірлеу, таныстыру және рефлексия [15]. Мұғалім әр кезеңде аралық кері байланыс береді. Қорытынды бағалау тек безендіруге емес, зерттеу сұрағына берілген жауапқа, дереккөздердің сапасына, талдау қисынына және авторлық үлестің айқындығына сүйенеді.

AR және VR құралдарын қолдану

Қосымша және виртуалды шындық құралдары тарихи ғимаратты, археологиялық нысанды немесе музей кеңістігін көлемді түрде қарауға мүмкіндік береді. Дегенмен виртуалды реконструкция тарихи шындықтың дәл көшірмесі емес, белгілі бір деректер мен авторлық шешімдерге негізделген модель екенін түсіндіру маңызды. Оқушы виртуалды көрініс жазба, археологиялық немесе бейнелік дерекпен салыстырып, қай элементтің дәлелге, қай элементтің болжамға негізделгенін анықтауы тиіс.

Мұндай құралдар қымбат жабдықты немесе тұрақты интернетті қажет етуі мүмкін. Сондықтан мұғалім балама тапсырманы алдын ала дайындап, технологияға қолжетімділігі шектеулі оқушының оқу нәтижесіне жетуіне тең мүмкіндік жасауы қажет.

Инновациялық технологиялар және педагогтің кәсіби дамуы

Инновациялық технологияны нәтижелі қолдану мұғалімнен үш білім саласын ұштастыруды талап етеді: тарих пәнінің мазмұнын, оқыту әдістемесін және технологиялық құралдың мүмкіндігін білу [16]. Бір құралды техникалық тұрғыдан меңгеру жеткіліксіз; мұғалім оның қандай оқу мақсатына сәйкес келетінін, қандай дерекпен жұмыс істеуге қолайлы екенін және нәтижені қалай бағалайтынын анықтай алуы керек.

Кәсіби даму қысқа мерзімді құрал үйренумен шектелмей, жоспарлау, сабақ өткізу, оқушы жұмысын талдау және тәсілді жетілдіру циклінде жүзеге асады. Әр сабақтан кейін мұғалім төрт сұраққа жауап бере алады: технология оқу мақсатына жетуге көмектесті ме; оқушы қандай тарихи әрекет орындады; қандай қиындық байқалды; келесі сабақта нені өзгерту қажет. Осындай рефлексия тәжірибені дәлелге негіздеп жетілдіруге мүмкіндік береді.

Мектеп деңгейінде әріптестермен бірлескен сабақ жоспарлау, өзара бақылау, дайын цифрлық материалды сараптау және шағын әдістемелік зерттеу жүргізу тиімді. Бұл жұмыс технологияны жеке мұғалімнің қызығушылығы деңгейінде қалдырмай, пән бірлестігінің ортақ тәжірибесіне айналдырады.

Практикалық ұсыныстар

• Технологияны таңдауды платформадан емес, оқу мақсатынан бастау. Алдымен оқушы сабақ соңында қандай тарихи әрекет орындайтыны анықталады.

• Цифрлық тапсырмаға кемінде бір тарихи дерек пен оны талдауға арналған нақты сұрақ енгізу.

• Бағалау өлшемдерін тапсырмадан бұрын белгілеу және оларды оқушыға түсінікті тілмен ұсыну.

• Онлайн викторинаны қорытынды баға қоюдың жалғыз құралы емес, білімдегі олқылықты анықтайтын жедел кері байланыс ретінде пайдалану.

• Интернет немесе құрылғы қолжетімсіз болған жағдайда мазмұны тең балама тапсырма әзірлеу.

• Оқушыға цифрлық дереккөздің авторын, уақытын, мақсатын және сенімділігін тексеру алгоритмін үйрету.

• Сабақтан кейін оқушы жұмыстары мен кері байланысқа сүйеніп, қолданылған тәсілдің нәтижесін талдау.

Қорытынды

Тарих пәнін оқытуда интерактивті карталар мен цифрлық ресурстарды жүйелі қолдану білім алушылардың тарихи оқиғаларды кеңістік және уақыт тұрғысынан кешенді түсінуіне мүмкіндік береді. Цифрлық архивтер мен кітапханалар, мультимедиалық материалдар, виртуалды музейлер, 3D экскурсиялар, онлайн платформалар, виртуалды және толықтырылған шындық құралдары тарихи ақпаратты көрнекі ұсынумен қатар, оқушылардың деректерді іздеу, салыстыру, талдау және бағалау әрекеттерін ұйымдастыруға жағдай жасайды. Бұл ресурстар тарих сабағын ақпаратты дайын күйінде меңгеруге негізделген дәстүрлі үлгіден зерттеушілік және шығармашылық әрекетке бағытталған оқыту үдерісіне айналдырады.

Инновациялық технологияларды жобалық және проблемалық оқыту, дебат, пікірталас, рөлдік ойындар және тарихи деректерді салыстырмалы талдау әдістерімен ұштастыру білімгерлердің танымдық белсенділігін арттырады. Осындай тапсырмалар барысында білім алушылар тарихи мәселені анықтауға, болжам ұсынуға, әртүрлі дереккөздерден дәлелдер жинауға және негізделген қорытынды жасауға үйренеді. Нәтижесінде олардың тарихи және сын тұрғысынан ойлау, цифрлық сауаттылық, коммуникация, ынтымақтастық пен зерттеушілік дағдылары қалыптасады.

Жасанды интеллект құралдары ақпаратты іздеу, жүйелеу, мәтіндерді салыстыру және жеке оқу тапсырмаларын әзірлеу мүмкіндіктерін кеңейтеді. Алайда олар ұсынған ақпараттың дәлдігі мен сенімділігі ғылыми әдебиеттер, архив құжаттары және басқа да түпнұсқа тарихи деректер арқылы міндетті түрде тексерілуі тиіс. Сондықтан цифрлық ортада мұғалімнің міндеті технологияны қолданумен ғана шектелмей, оқушыларға ақпарат көздерін бағалау, жалған мәліметтерді анықтау және академиялық адалдық қағидаларын сақтау жолдарын үйретуді де қамтиды.

Инновациялық құралдардың педагогикалық тиімділігі олардың санына немесе технологиялық жаңалығына емес, оқу мақсатына сәйкестігіне, тарихи мазмұнның ғылыми дұрыстығына және оқушының белсенді әрекетін ұйымдастыру мүмкіндігіне байланысты. Мұғалім цифрлық ресурсты таңдағанда білім алушылардың жас ерекшелігін, сабақтың мазмұнын, деректің сенімділігін, техникалық қолжетімділігін және күтілетін оқу нәтижелерін ескеруі қажет [17]. Бұл педагогтен цифрлық, әдістемелік және зерттеушілік құзыреттерін үздіксіз жетілдіруді талап етеді.

Осылайша, интерактивті карталар мен цифрлық ресурстарды ғылыми-әдістемелік негізде қолдану тарихты оқыту сапасын арттырудың маңызды шарты болып табылады. Оларды дәстүрлі оқыту әдістерімен үйлестіріп, мақсатқа сай пайдалану тарихи білімді терең меңгерген, ақпаратқа сыни көзқараспен қарайтын, дәлелді пікір білдіре алатын және цифрлық ортада жауапты әрекет ететін тұлғаны қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Тарих пәніндегі инновациялық технологияның құндылығы оның жаңалығымен емес, оқушыны тарихи дерекпен мақсатты жұмыс істеуге тартуымен анықталады. Сын тұрғысынан ойлау стратегиялары деректі талдауға, дебат дәлелді пікір айтуға, интерактивті карта кеңістік

пен уақыт байланысын түсіндіруге, жобалық оқыту зерттеу үдерісін ұйымдастыруға, ал цифрлық бағалау құралдары жедел кері байланыс беруге мүмкіндік береді.

Технологияны оқу мақсаты, дерек түрі, оқушы әрекеті және бағалау өлшемдерімен сәйкестендіру мұғалімнің әдістемелік шешімін негізді етеді. Сонымен бірге цифрлық теңсіздік, ақпараттың сенімділігі, дербес деректердің қорғалуы және мазмұнды үстірт қабылдау қаупі ескерілгенде ғана инновациялық тәсіл тұрақты оқу нәтижесіне қызмет етеді.

Педагогтің кәсіби дамуы жаңа платформаларды меңгерумен аяқталмайды. Ол сабақ нәтижесін жүйелі талдау, оқушы жұмысынан дәлел жинау, әріптестермен тәжірибе алмасу және әдістемелік шешімді қайта қарау арқылы жалғасады. Ұсынылған өлшемдер тарих мұғаліміне технологияны саналы таңдауға және оны пәннің зерттеушілік табиғатына сай қолдануға бағыт береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. ҚР Жаңартылған мазмұндағы білім беру бағдарламасы. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1700014873
2. ҚР «Рухани жаңғыру» жобасы. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000050
3. Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии. Москва: Педагогика, 1989. 192 с.
4. Жанпейісова М. М. Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде. Алматы, 2002.
5. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің міндетін атқарушы. «Педагог» кәсіптік стандартын бекіту туралы: 2022 жылғы 15 желтоқсандағы № 500 бұйрық.
6. Қазақстан Республикасының «Педагог мәртебесі туралы» Заңы: 2019 жылғы 27 желтоқсандағы № 293-VI ҚРЗ.
7. Уайнберг С. Историческое мышление и другие противоестественные действия: построение будущего обучения прошлому. – Филадельфия: Издательство Темпл Юниверсити Пресс, 2001.
8. Нұғыманова А. Н. Оқу үдерісіндегі инновациялық әдістер мен технологиялар. Ұстаздың кәсіби дамуы. 2021. № 2. 15–19 б.
9. Тұрлығұл Т.Т. Қазақстан тарихын оқытудың теориясы мен әдістемесі: оқу құралы. – Алматы: Қарасай, 2011. – 264 б.
10. Қырғызхан Г.А. Заманауи мектептің 5–7 сыныптарында Қазақстан тарихын оқытудағы цифрлық технологияларды қолданудың теориялық және практикалық мәселелері: философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы: Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2022. – 156 б.
11. Дузенова Л.М. Қазақстан тарихын оқытуда жаңа инновациялық технологияларды қолдану // Дулати Университеті Хабаршысы. – 2025. – № 1.
12. Ережепова Р.Г., Өтесова Г.Е., Табылдиева О.Д. Тарих пәнін оқытуда цифрлық технологиялар арқылы білім алушылардың тарихи ойлау дағдыларын дамыту // Есенов Научный журнал. – 2026. – № 2 (55).
13. Мустафина А.Х. Архивы Казахстана в условиях цифровой трансформации: тенденции и перспективы // Вестник КазНУ. Серия историческая. – 2026. – Т. 120. – № 1.
14. Prensky M. Digital Natives, Digital Immigrants. On the Horizon. 2001. Vol. 9, No. 5. P. 1–6.
15. Сапарбаев А. Тарихты оқыту әдістемесі. Алматы: Қазақ университеті, 2017.
16. Құрманалина Ш. Х., Мұқанова Б. Ж., Оспанова А. Т. Педагогтің кәсіби дамуы мен құзыреттілігі. Астана: Фолиант, 2014.
17. Әбенова З. Ә. Инновациялық технологиялар арқылы оқушылардың танымдық қызығушылығын дамыту. Білім — Образование. 2020. № 4. 23–26 б.

REFERENCES

1. Republic of Kazakhstan. Updated Curriculum of Education of the Republic of Kazakhstan. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1700014873

2. Government of the Republic of Kazakhstan. Roadmap for the Transition of the “Rukhani Zhangyru” Programme to the Stage of National Modernization for 2021. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000050

3. Bespalko, V.P. Slagaemye pedagogicheskoi tekhnologii. Moscow: Pedagogika, 1989. 192 p.

4. Zhanpeisova, M.M. Moduldik oqytu tekhnologiyasy oqushyny damytu quraly retinde. Almaty, 2002.

5. Acting Minister of Education of the Republic of Kazakhstan. On Approval of the Professional Standard “Teacher”. № 500 burik, 15 jeltoksan, 2022.

6. Republic of Kazakhstan. Law of the Republic of Kazakhstan “On the Status of a Teacher”. No. 293-VI LRK, dated December 27, 2019.

7. Wineburg, S. Historical Thinking and Other Unnatural Acts: Charting the Future of Teaching the Past. Philadelphia: Temple University Press. 2001.

8. Nugumanova, A.N. Oqu uderisindegi innovatsiyalyq adister men tekhnologiyalar. Ustazdyn kasibi damuy, 2. 2021. 15–19.

9. Turlygul, T.T. Qazaqstan tarikhyn oqytudyn teoriyasy men adistemesi. Almaty: Qarasai, 264 p. 2011.

10. Kyrgyzkhan, G.A. Zamanaui mekteptin 5–7 synyptarynda Qazaqstan tarikhyn oqytudagy tsifrlyq tekhnologiyalardy qoldanudyn teoriyalyq zhane praktikalyq maseleleri. PhD dissertation. Almaty: Abai Kazakh National Pedagogical University, 156 p. 2022.

11. Duzenova, L.M. Qazaqstan tarikhyn oqytuda zhana innovatsiyalyq tekhnologiyalardy qoldanu. Dulaty University Bulletin, 1. 2025.

12. Yerezhepova, R.G., Utesova, G.E., Tabyldiyeva, O.D. Tarikh panin oqytuda tsifrlyq tekhnologiyalar arqyly bilim alushylardyn tarikhi oilau dagdylaryn damytu. Yessenov Science Journal, 2(55). 2026.

13. Mustafina, A.Kh. Archives of Kazakhstan in the Context of Digital Transformation: Trends and Prospects. Journal of History, 120 (1). 2026.

14. Prensky, M. Digital Natives, Digital Immigrants. On the Horizon, 9(5), 1–6. 2001.

15. Saparbayev, A. Tarikhty oqytu adistemesi. Almaty: Qazaq Universiteti. 2017.

16. Kurmanalina, Sh.Kh., Mukanova, B.Zh., & Ospanova, A.T. Pedagogtin kasibi damuy men quzyrettiligi. Astana: Foliant. 2014.

17. Abenova, Z.A. Innovatsiyalyq tekhnologiyalar arqyly oqushylardyn tanymdyq qyzygushylygyn damytu. Bilim-Obrazovanie, 4, 23–26**.** 2020.

https://doi.org/10.47526/3007-6366.6537

A. IDIYEV
Junior Research, Al-Biruni Institute of Oriental Studies,
Academy of Sciences (Uzbekistan, Tashkent), e-mail: akbaridiyev515@gmail.com

AHMAD DANISH'S ASTRONOMICAL AND GEOGRAPHICAL HERITAGE IN WORLD COLLECTIONS: MANUSCRIPTS, CATALOGUE CONCORDANCES, AND THE HISTORIOGRAPHY OF ATTRIBUTION

Abstract. This article reconstructs the worldwide manuscript geography of Ahmad Danish's (1827–1897) astronomical and geographical works and reviews the principal scholarship devoted to their interpretation. The survey distinguishes three levels of evidence: currently verified manuscript records, legacy catalogue or bibliographic references that require reconciliation, and disputed attributions. For holdings of the Al-Biruni Institute of Oriental Studies in Tashkent, the Institute's current electronic catalogue is treated as the latest cataloguing authority whenever its component numbering conflicts with A. B. Vildanova's 1998 printed catalogue or older literature. This rule is especially important for Istiḥrāj-i ṭūl va ʿarż-i balad, now recorded electronically as 2247/5. Confirmed evidence outside Tashkent includes Manāẓir al-kawākib, MS 760, in Dushanbe, and the Bukhara topographical plan preserved in the P. I. Lerch archive in St Petersburg, although the latter's attribution to Danish remains disputed. Iranian repertories are treated as bibliographic evidence rather than proof of an Iranian holding, while no shelfmark-level Danish scientific manuscript was verified in the Turkish and major Western catalogues searched for this study. The article also reassesses the contested "Zīj of Ahmad Danish" and maps the main historiographical contributions from manuscript cataloguing, astronomy, geography, and cartographic studies.

Keywords: Ahmad Danish; astronomy; geography; manuscript collections; electronic catalogue; Bukhara; Dushanbe; St Petersburg; attribution; historiography

А. Идиев
Кіші ғылыми қызметкері
Ғылым академиясы, Беруни атындағы Әбу Райхан
(Өзбекстан, Ташкент қ.), e-mail: akbaridiyev515@gmail.com

Әлем қорларындағы ахмад доништің астрономиялық және географиялық мұрасы: қолжазбалар, каталогтық сәйкестендіру және атрибуция тарихнамасы

Аңдатпа. Мақалада Ахмад Доништің (1827–1897) астрономия және география саласындағы еңбектерінің әлемдік қолжазба қорларында сақталу географиясы қайта құрастырылып, оларды зерттеген негізгі ғылыми еңбектер талданады. Деректер үш деңгейге бөлінеді: қазіргі каталогпен расталған қолжазбалар, қайта салыстыруды қажет ететін бұрынғы каталогтық-библиографиялық мәліметтер және даулы атрибуциялар. Ташкенттегі Әбу Райхан Беруни атындағы Шығыстану институтының қолжазбалары үшін институттың қазіргі электрондық каталогы ең соңғы сипаттама ретінде басымдыққа ие. Сондықтан электрондық каталог пен А. Б. Вильдановаың 1998 жылғы баспа каталогы немесе ескі әдебиет арасында нөмірлеу қайшылығы болса, мақалада электрондық жазба негізгі нұсқа ретінде алынады. Бұл қағида әсіресе қазіргі каталогта 2247/5 ретінде берілген Istiḥrāj-i ṭūl va ʿarż-i balad үшін маңызды. Ташкенттен тыс нақты расталған материалдарға Душанбедегі Manāẓir al-kawākib, №760 қолжазбасы және Санкт-Петербургтегі П. И. Лерх қорындағы Бұхара жоспары жатады; соңғысының Донишке тиесілігі даулы. Иран деректері физикалық сақтау орны емес, библиографиялық репертуар ретінде бағаланады, ал Түркия мен Батыстың қаралған каталогтарынан Доништің ғылыми қолжазбасының сенімді шифры табылмады. Даулы «Зиж» мәселесі де жеке қарастырылады.

Кілт сөздер: Ахмад Дониш; астрономия; география; қолжазба қорлары; электрондық каталог; Бұхара; Душанбе; Санкт-Петербург; атрибуция; тарихнама

А. Идиев
младший научный сотрудник
Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни Академии наук
(Узбекистан, г.Ташкент), e-mail: akbaridiyev515@gmail.com

Астрономическое и географическое наследие ахмада дониша в мировых фондах: рукописи, каталожные соответствия и историография атрибуции

Аннотация. В статье реконструируется география хранения астрономических и географических произведений Ахмада Дониша (1827–1897) в мировых рукописных собраниях и анализируется основная научная литература, посвященная этим текстам. Материал разделен на три уровня достоверности: подтвержденные актуальными каталогами рукописи, старые каталожные и библиографические сведения, требующие сверки, и спорные атрибуции. Для фонда Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни в Ташкенте приоритет отдается действующему электронному каталогу как наиболее позднему описанию. Поэтому при расхождении нумерации электронного каталога с печатным каталогом А. Б. Вильдановой 1998 г. или более ранней литературой основным считается электронный шифр. Наиболее показателен трактат Istiḥrāj-i ṭūl va ʿarż-i balad, ныне зарегистрированный как 2247/5. За пределами Ташкента надежно подтверждается рукопись Manāẓir al-kawākib №760 в Душанбе; топографический план Бухары хранится в архиве П. И. Лерха в Санкт-Петербурге, однако авторство Дониша остается дискуссионным. Иранские указатели используются как библиографическое свидетельство, а не как доказательство конкретного хранения. В проверенных турецких и крупных западных каталогах шифр научной рукописи Дониша не установлен. Отдельно рассмотрена спорная атрибуция так называемого «Зиджа Ахмада Дониша».

Ключевые слова: Ахмад Дониш; астрономия; география; рукописные фонды; электронный каталог; Бухара; Душанбе; Санкт-Петербург; атрибуция; историография

A. Idiyev
Bilimler Akademisi Abu Rayhan Biruni Şarkiyat Enstitüsü genç araştırmacısı
(Özbekistan, Taşkent), e-posta: akbaridiyev515@gmail.com

Dünya koleksiyonlarinda ahmad dâniş'in astronomi ve coğrafya mirasi: yazmalar, katalog eşleştirmeleri ve nispet tarihyazimi

Özet. Bu makale Ahmad Dâniş'in (1827–1897) astronomi ve coğrafya alanındaki eserlerinin dünya yazma koleksiyonlarındaki dağılımını yeniden kurmakta ve bu metinleri inceleyen başlıca bilimsel çalışmaları değerlendirmektedir. Kaynaklar üç güven düzeyinde ele alınmıştır: güncel kataloglarla doğrulanmış yazmalar, yeniden karşılaştırılması gereken eski katalog veya bibliyografik kayıtlar ve tartışmalı nispetler. Taşkent'teki Abu Rayhan Biruni Şarkiyat Enstitüsü yazmaları için Enstitünün mevcut elektronik katalogu en yeni tanım olarak öncelikli kabul edilmiştir. Böylece elektronik kayıt ile A. B. Vildanova'nın 1998 tarihli basılı katalogu veya eski literatür arasında numaralandırma farkı bulunduğunda elektronik kayıt esas alınmaktadır. Bu durum özellikle bugün 2247/5 olarak kayıtlı Istiḥrāj-i ṭūl va ʿarż-i balad için önemlidir. Taşkent dışındaki kesin örnekler arasında Duşanbe'deki Manāẓir al-kawākib, nr. 760 bulunmaktadır. St Petersburg'daki P. I. Lerch arşivinde korunan Buhara topografik planı ise Dâniş'e atfedilmiş olmakla birlikte yazarlığı tartışmalıdır. İran repertuarları somut bir İran yazma nüshasını kanıtlamadığından bibliyografik delil olarak değerlendirilmiştir. İncelenen Türkiye ve başlıca Batı

kataloglarında Dâniş'in bilimsel eserlerine ait doğrulanabilir bir raf numarası tespit edilememiştir. Makalede ayrıca "Ahmad Dâniş Zîci" olarak yayımlanan metnin tartışmalı nispeti ele alınmaktadır.
Anahtar kelimeler: Ahmad Dâniş; astronomi; coğrafya; yazma koleksiyonları; elektronik katalog; Buhara; Duşanbe; St Petersburg; nispet; tarihyazımı

Introduction

Ahmad Danish (1827–1897) is normally approached as a Bukharan reformist thinker, historian, calligrapher, artist, and critic of Manghit political institutions. Yet manuscript evidence shows that astronomy, mathematical geography, calendrical computation, globe-making, and astrological practice formed a substantial and technically distinctive part of his intellectual activity. The problem is not the absence of references to these interests. On the contrary, the literature contains numerous titles and shelfmarks. The difficulty is that those references were produced at different moments in the history of cataloguing and do not always describe the same component of a composite codex. Consequently, a shelfmark repeated in a later article can preserve an obsolete subdivision, merge several works into one unit, or even transfer a neighbouring anonymous text into Danish's oeuvre.

The central methodological decision concerns the Al-Biruni Institute of Oriental Studies. The Institute's current electronic catalogue is a living finding aid that reflects later recataloguing of composite manuscripts. In the case of conflicting component numbers, the electronic description is therefore treated here as the latest institutional authority, while A. B. Vildanova's 1998 printed catalogue and earlier scholarly references are preserved as evidence for the history of description [1–3]. This is not a claim that electronic records are infallible. It is a reproducibility rule: readers should be able to request the manuscript by the identifier currently used by the holding institution.

The article establishes the verifiable corpus, separates current shelfmarks from legacy references, reviews the principal scholarship, and isolates disputed cases, especially the Bukhara plan and the so-called Zīj of Ahmad Danish.

Materials, Search Strategy, and Transliteration

The source base combines institutional catalogues, manuscript descriptions, academic publications, and catalogue repertories. For Tashkent, the principal authorities are the Electronic Catalogue of Manuscripts of the Main Fund of the Al-Biruni Institute of Oriental Studies and Vildanova's Sobranie vostochnykh rukopisei Akademii nauk Respubliki Uzbekistan: Tochnye i estestvennye nauki (1998) [1–2]. The electronic catalogue is used for current identifiers; the printed catalogue is indispensable for codicological detail and for reconstructing changes in component numbering. Earlier works by E. E. Bertel's, A. Kakhkhorov and I. Khodjiev, G. P. Matvievskaya, and later scholarship are used to trace the historiography of individual texts [4–7].

For Dushanbe, the survey uses the manuscript citation of Manāẓir al-kawākib, MS 760, in specialist metrological and historical literature and the publication activity of the Centre of Written Heritage of the National Academy of Sciences of Tajikistan [8–9]. For St Petersburg, it uses A. R. Muhammadzhonov's 1965 publication of the Bukhara plan together with later scholarship that questioned the attribution [3, 10–11]. Iranian evidence is evaluated through Aḥmad Monzavī's union catalogue tradition, which is explicitly designed to describe Persian manuscripts in collections across several countries and therefore cannot be equated automatically with a manuscript physically held in Iran [12]. Turkish manuscript literature and cataloguing infrastructure were searched for Danish's name and titles, with special attention to the danger of homonymous authors and similarly titled astronomical classics [13].

Evidence is assigned one of four statuses: Verified current holding; Verified holding with disputed authorship; Legacy/unreconciled catalogue reference; or Bibliographic reference without a verified physical shelfmark. This distinction is essential for a global survey. It prevents a bibliographic index in Tehran, for example, from being counted as an Iranian manuscript, and it prevents an old Tashkent component number from overriding a later institutional re-description.

Persian and Arabic titles follow an Oxford/IJMES-compatible scholarly romanization with macrons and ʿ for ʿayn; Persian izāfa is rendered -i. Familiar English place names are retained in running prose.

Tashkent: the Al-Biruni Institute as the Core Collection

The Al-Biruni Institute remains the principal repository for Danish's exact-science manuscripts. The current electronic catalogue identifies Manāẓir al-kawākib under inv. 2144. Older bibliographies and manuscript lists have associated the same title with additional numbers, including 2941, 459, and 5259. Those legacy numbers are valuable clues, but they cannot all be counted as independent current witnesses without item-by-item reconciliation. The problem is visible in inv. 459: Vildanova's description of 459/1 assigns the astronomical notes to Sayyid Mir Siddiq, pen-name Hishmat, a student of Danish in astrology, rather than to Danish himself [2]. Thus an older bare reference to "459" does not establish a Danish copy of Manāẓir al-kawākib.

The strongest geographical manuscript in the current electronic catalogue is Istiḫrāj-i ṭūl va ʿarż-i balad, 'The extraction/determination of the longitude and latitude of a locality'. It is now catalogued as 2247/5. The electronic description records a Persian autograph dated Shawwāl 1293/October–November 1876, occupying fols. 55a–74a, twenty folios in total, written in nastaʿlīq with twenty-five lines per page. The text is directly relevant to mathematical geography because ṭūl and ʿarż are geographical longitude and latitude, and the manuscript contains coordinate-oriented astronomical terminology. In older scholarship the same work was cited as 2247/IV. The shift is not a trivial typographical variation: it reflects re-segmentation or renumbering of the composite manuscript. For this study, 2247/5 is used throughout because it is the current electronic record [1, 3].

This re-cataloguing also explains a second apparent contradiction. In Vildanova's printed catalogue, 2247/5 is Tabaddul va taghyīr-i dawlat-hā, an autograph astrological text, and 2247/6 contains astronomical and astrological notes [2, pp. 115–116]. In the current electronic catalogue, the object identified as Istiḫrāj has become 2247/5, while the subsequent units are correspondingly recorded as 2247/6 and 2247/7. Rather than choosing between the catalogues as though one described a different physical manuscript, the article treats the electronic catalogue as the latest component map and the 1998 catalogue as the historical description that documents the earlier sequence.

The globe tradition is represented by Risāla dar ʿilm-i kura / Risāla fī aʿmāl al-kura. The current electronic catalogue confirms 2247/1 and 5867/1. Vildanova's printed catalogue describes 2247/1 as an autograph composed in 1287/1870–71, structured in forty-one chapters and devoted to the construction and use of celestial and terrestrial globes; it also records later copies under 5867/1, 465/2, and 466/2 [2]. Because the current electronic catalogue has been independently matched in this project only for 2247/1 and 5867/1, the latter two printed-catalogue witnesses are retained here as legacy verified descriptions rather than silently promoted to current electronic records.

Planetary calculation is represented securely by Taʿdīl-i khamsa-yi mutaḥayyira, current electronic inv. 2362/2. Vildanova likewise attributes 2362/2 to Danish and dates completion to Ramadan 1300/July–August 1883. In the same codex, 2362/3 is described as Danish's autograph Taʿdīl al-shams dar burūj, while 2362/1 is explicitly anonymous astronomical tables appended to Danish's autographs [2, pp. 115–116]. The distinction directly corrects secondary literature that has cited '2362/I' generically as Danish's astronomical tables. Where the electronic catalogue and the printed catalogue agree on 2362/2, the attribution is strong; where only an old whole-codex number survives in the literature, it must be treated cautiously.

The printed catalogue also records 5095/1, Jadval-i sāʿāt-i ṭulūʿ va ghurūb-i shams, and 5095/2, Jadval-i ikhtiyārāt-i qamar dar burūj, as Danish autographs [2, p. 114]. It further records the 1299–1300 AH calendar under 5095/3 [2, p. 154]. These entries remain part of the verified 1998 institutional corpus, although their current electronic subdivisions were not independently rechecked in this survey.

Table 1 – Al-Biruni Institute holdings and catalogue concordance

Work	Shelfmark	Evidence status	Comment
Manāẓir al-kawākib	2144	Current electronic record	Legacy literature also cites 2941, 459, 5259; not all reconciled
Istiḥrāj-i ṭūl va ʿarż-i balad	2247/5	Current electronic record; autograph, 1293/1876	Older literature: 2247/IV; printed 1998 sequence differs
Risāla dar ʿilm-i kura	2247/1; 5867/1	Current electronic records	Printed catalogue also describes 465/2 and 466/2
Taʿdīl-i khamsa-yi mutaḥayyira	2362/2	Electronic and printed catalogues agree	Autograph; Ramadan 1300/1883
Taʿdīl al-shams dar burūj	2362/3	Printed catalogue verified	Autograph; current subdivision not independently rechecked here
Jadval-i sāʿāt-i ṭulūʿ va ghurūb-i shams	5095/1	Printed catalogue verified	Autograph; 1296/1878–79
Jadval-i ikhtiyārāt-i qamar dar burūj	5095/2	Printed catalogue verified	Autograph; 1296–1299/1878–82
Tabaddul va taghyīr-i dawlat-hā	2247/6	Current electronic sequence	Printed catalogue had this as 2247/5
[Astronomical draft / notes]	2247/7	Current electronic sequence	Printed catalogue had notes as 2247/6
[Astronomical tables]	2362/1	Anonymous in printed catalogue	Must not be automatically attributed to Danish
[Astronomical notes by Hishmat]	459/1	Attributed to Hishmat	Evidence of Danish's teaching milieu, not his authorship

Dushanbe: Manāẓir al-kawākib and its Modern Publication

The most securely documented non-Tashkent astronomical manuscript is preserved in Dushanbe. Specialist literature cites Ahmad b. Mir Nasir b. Yusuf al-Hanafi al-Siddiqi al-Bukhari, Manāẓir al-kawākib, manuscript no. 760 of the Institute of Language, Literature, Oriental Studies and Written Heritage of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan [8]. This is an unusually strong identification because the shelfmark, title, author's expanded name, and repository are all stated together. The record has also entered scholarship on Tajik metrology, where the treatise is used as a source for historical measurement practice.

The institutional successor, the Centre of Written Heritage of the National Academy of Sciences of Tajikistan, publicly lists Ahmad Danish's Manāẓir al-kawākib among its publications and holdings-related scholarly output [9]. A modern edition was prepared in Dushanbe in 2017 with M. Kholov associated with its preparation and commentary. The Dushanbe tradition is consequently important in two senses: it preserves an identifiable manuscript witness, and it has generated a philological publication that made the astronomical text more accessible for modern scholarship.

St Petersburg: the Bukhara Topographical Plan and a Disputed Attribution

A second major branch of Danish-related geographical material is cartographic rather than textual. In 1965 A. R. Muhammadzhonov published a topographical plan of Bukhara discovered in the personal archive of the orientalist P. I. Lerch. The plan is executed in coloured inks and watercolour on polished Samarqand paper and measures approximately 52 × 44 cm. Muhammadzhonov's attribution to Ahmad Danish rested on historical context, Danish's known artistic and engineering skills, and comparison of the handwriting with authenticated Danish autographs [3, pp. 31–42].

A later source-critical treatment makes clear why that attribution should not be stated as a settled fact. I. Naimov's 2022 study gives the archival location as the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences, fond 36, inventory 1, file 17, fol. 1, and explicitly notes that neither the archival file nor the map contains a statement that Danish drew, sold, presented, or otherwise authored the object; the study therefore calls for further expert examination [14, p. 182]. Naimov also records the existence of competing positions in the literature, including

the 2021 contribution by Kh. Turaev and the earlier objection associated with O. A. Sukhareva [14, p. 182].

The case is methodologically valuable because it shows that ‘geographical heritage’ is broader than securely authored manuscripts. The plan belongs in a global survey of Danish scholarship because it has a documented history of attribution, but it must not be counted in the same evidentiary category as an autograph carrying a catalogue attribution. In this article the object is therefore described as a Bukhara plan attributed to Danish, with authorship remaining open to palaeographic, codicological, and archival testing.

Iran, Turkey, and Other Collections: What Has and Has Not Been Verified

Iranian bibliographic literature provides an important clue but not, at present, a secure Iranian shelfmark. Aḥmad Monzavī’s Fihrist-i nuskhahā-yi khaṭṭī-i Fārsī is a union catalogue designed to aggregate descriptions of Persian manuscripts in libraries across the world, with particular coverage of Iran, Turkey, and Pakistan [12]. The author index links ‘Bukhārāʾī, Aḥmad Kalla, son of Mīr Nāṣir’ with Manāẓir al-kawākib. This is strong bibliographic evidence that the title circulated in the Persian manuscript catalogue tradition, but the union-catalogue character of the work means that the index entry alone cannot be converted into the claim ‘a copy is held in Iran’. Until the underlying entry and its library siglum are identified, the responsible formulation is ‘Iranian bibliographic repertory reference; physical repository not yet verified’.

Turkey requires similar caution for a different reason. Turkish libraries preserve vast Persian astronomical collections, and modern surveys describe systematic catalogues for Topkapı, Süleymaniye-related collections, Istanbul University, Köprülü, Kandilli Observatory, and other institutions [13]. Nevertheless, in the catalogue searches carried out for this study no shelfmark-level record could be securely linked to Ahmad Makhdum Danish’s Manāẓir al-kawākib, Risāla dar ʿilm-i kura, or Istiḥrāj-i ṭūl va ʿarż-i balad. Name-searching is particularly hazardous because Ottoman bibliographic records contain other persons named Ahmed Dâniş, and searches for ‘kawākib’ retrieve classical works such as al-Sufi’s Ṣuwar al-kawākib rather than Danish’s Manāẓir. These false positives were excluded.

Major Western catalogue searches likewise produced many Persian astronomical texts but no shelfmark-level item securely attributable to Danish. This is not proof of absence; it only means those repositories cannot yet be added to the confirmed holding list. Iranica’s older synthesis—Dushanbe, St Petersburg, and especially Tashkent—thus remains broadly consistent with the presently verified evidence [15].

The Contested Zīj: Why Publication Does Not Equal Authorship

The text published or promoted as the Zīj of Ahmad Danish is the clearest example of the need to separate publication history from manuscript authorship. In a dedicated article spanning pp. 116–120 of Mu’arrikh no. 1 (13), 2018, M. Sh. Kholov first notes that the earlier specialist literature on Danish’s astronomy did not identify such a zīj, then compares the published text with the Dushanbe manuscript tradition of Zīj-i Muḥammad Shāhī associated with Sawai Jai Singh [16, pp. 116–120]. His comparison treats textual coincidence and manuscript evidence, rather than the title of a modern edition, as the decisive attribution criteria.

Accordingly, the present article does not place “Zīj-i Aḥmad-i Dāniš” in the secure corpus. It remains a disputed attribution until provenance, authorial statements, textual independence, and its relationship to the Jai Singh tradition are demonstrated through direct manuscript comparison [16, pp. 118–120].

Historiography: Studies of the Manuscripts, Astronomy, Geography, and Cartography

The historiography of Ahmad Danish’s exact-science heritage is uneven: early studies often worked with composite codices and legacy shelfmarks, while later thematic publications sometimes repeated those identifiers without reconciling them against newer cataloguing. For that reason, the present review uses only publications whose bibliographic identity and pagination can be

independently verified in an institutional catalogue, a journal or book facsimile, or an authoritative reference work. Unverified titles are not used as substantive evidence.

The first layer is manuscript identification and the historiography of Danish studies itself. E. E. Bertel's's 'Rukopisi proizvedenii Akhmada Kalle' (1936, pp. 9–28) is among the earliest specialized studies to treat surviving manuscripts as the basis for reconstructing Danish's oeuvre [4, pp. 9–28]. Jiří Bečka's 'Soviet Studies on Ahmad Donish' in Archív Orientální 31 (1963, pp. 483–487) is important for a different reason: it maps the development of Soviet-era research and thus provides an early historiographical overview rather than a shelfmark authority [17, pp. 483–487]. Vincent Fourniau's Encyclopaedia Iranica synthesis (1993, pp. 647–649) later summarized the international picture, explicitly noting manuscripts in Dushanbe, St Petersburg, and especially Tashkent and naming Manāẓir al-kawākib and the globe treatise among Danish's scientific writings [15, pp. 647–649]. Because it predates current electronic recataloguing, it is used here as a historiographical synthesis, not as the final authority for present-day component numbers.

A second layer consists of specialist work on exact-science manuscripts. G. P. Matvievskaya's study of the mathematical and astronomical manuscripts of the Tashkent Institute (1972, pp. 169–200) places Danish's materials within the wider manuscript history of exact sciences [6, pp. 169–200]. A. Kakhkhorov and I. Khodjiev then devoted a concise specialized article specifically to Danish's astronomical manuscripts (1976, pp. 91–93) [5, pp. 91–93]. G. S. Sobirov and I. Kh. Khodjiev extended the documentary field to Dushanbe collections (1984, pp. 415–420) [7, pp. 415–420]. The decisive catalogue-level consolidation for Tashkent is A. B. Vildanova's 1998 volume: Danish's relevant autograph entries are described on pp. 114–116, while the calendar 5095/3 is recorded on p. 154 [2, pp. 114–116, 154]. This catalogue is therefore more useful for codicological description and the 1998 component sequence than later general summaries.

A third layer concerns geography and cartography. A. R. Muhammadzhonov's 1965 article (pp. 31–42) introduced the Bukhara topographical plan into scholarship and argued for Danish's authorship through provenance, professional profile, and handwriting comparison [3, pp. 31–42]. The later discussion has become more source-critical. Naimov's 2022 study (pp. 178–182, especially p. 182) records the St Petersburg archival reference and stresses that the archival file and the object itself contain no explicit statement naming Danish as author [14, pp. 178–182]. The historiographical shift is significant: the plan is no longer methodologically equivalent to a catalogued autograph merely because a plausible attribution has a long publication history.

A fourth layer comprises thematic studies of Danish's scientific ideas. Z. A. Akhmedova's 'Astronomicheskie vzgliady Akhmada Donisha' (2018, pp. 44–46) is a short synthesis of his astronomical views [18, pp. 44–46]. N. Karieva's study of natural-science ideas (2019, pp. 110–117) is broader and useful for connecting astronomy, geography, cartography, and manuscript references, although its registration numbers must be checked against current cataloguing [19, pp. 110–117]. B. Y. Egamov's 'Ahmad Donish: Geograph and Traveller' (2021, pp. 533–543) foregrounds geography and travel and discusses the Bukhara plan; however, the author himself characterizes the article as general and preliminary, so it is used here for thematic framing rather than manuscript attribution or shelfmark control [20, pp. 533–543, esp. pp. 538–540].

The most consequential recent development is attribution criticism. M. Sh. Kholov's 2018 article, 'Zīji Aḥmadi Donish yā Savay Jay Singh?' (pp. 116–120), questions the modern attribution of the published zīj by confronting it with the earlier astronomy literature and the manuscript tradition of Zīj-i Muḥammad Shāhī [16, pp. 116–120]. This is methodologically important because it demonstrates that publication under Danish's name is not, by itself, evidence of authorship. Taken together, the historiography reveals three recurrent problems: obsolete component numbering, conflation of astronomy with astrology or mathematical geography, and attribution by proximity or publication history. The present study responds by separating current shelfmarks from legacy references, distinguishing genres, and assigning disputed objects an explicitly provisional status.

Table 2 – Verified scholarship and catalogues used in the historiographical analysis

Study (exact pages)	Focus	Historiographical value / limitation
Bertel's, 1936, 9–28	Manuscript corpus	Early specialized manuscript-based identification of Ahmad Kalla/Danish works; pagination follows the authoritative Iranica bibliography.
Bečka, 1963, 483–487	History of research	Early historiographical survey of Soviet studies on Ahmad Donish; useful for research history, not for current shelfmarks.
Muhammadzhonov, 1965, 31–42	Bukhara topographical plan	Introduced the plan and argued for Danish attribution through provenance/context and handwriting; attribution is inferential rather than explicit in the object.
Matvievskaya, 1972, 169–200	Exact-science manuscripts	Places Danish-related material within the broader Tashkent corpus of mathematical and astronomical manuscripts.
Kakhkhorov/Khodjiev, 1976: 91–93	Danish's astronomical manuscripts	Short specialized study; a key point of reference for later manuscript scholarship.
Sobirov & Khodjiev, 1984, 415–420	Dushanbe collections	Extends the documentary setting to astronomical and mathematical manuscripts preserved in Dushanbe.
Fourniau, 1993, 647–649	International synthesis	Summarizes Danish's life, scientific writings, and broad manuscript geography; predates current e-catalogue numbering.
Vildanova, 1998, 114–116, 154	Institutional catalogue	Primary printed catalogue authority for Danish's scientific autographs, codicological data, and the 1998 component sequence.
Akhmedova, 2018, 44–46	Astronomical ideas	Thematic synthesis of astronomical views; not a codicological or shelfmark-level study.
Kholov, 2018, 116–120	Zīj attribution	Direct attribution critique using prior scholarship and comparison with the Zīj-i Muḥammad Shāhī tradition.
Karieva, 2019, 110–117	Natural sciences	Broad synthesis connecting astronomy, geography and cartography; older registration numbers require catalogue concordance.
Egamov, 2021, 533–543	Geography and travel	Useful geographical framing and map discussion; author describes the treatment as general/preliminary, so it is not used as shelfmark authority.
Naimov, 2022, 178–182 (p. 182)	Map attribution and visual heritage	Records the St Petersburg archival reference and explicitly notes the absence of a direct authorship statement on the archival object.
Current Al-Biruni e-catalogue	Current manuscript identifiers	Latest institutional basis for present Tashkent shelfmarks; cited by inventory number rather than page.

Source-Critical Reliability Rules

This article applies a hierarchy of evidence. First priority is given to the manuscript itself and to the current catalogue of the holding institution; second priority to printed institutional catalogues and specialist manuscript studies; third priority to thematic syntheses. A later secondary article cannot override a current institutional shelfmark merely by repeating an older number. Likewise, a union-catalogue index entry without an identified repository siglum is treated as bibliographic evidence, not as proof of a physical holding.

Page-specific citations are supplied whenever a printed scholarly work is used for a substantive claim. Works without independently verifiable pagination or bibliographic identity are excluded from the argument. The current electronic catalogue is the necessary exception to page citation: it is cited by inventory/component number and date of access. This procedure is intended to prevent three common errors in the Danish literature—counting obsolete subdivisions as separate

manuscripts, converting bibliographic references into physical holdings, and treating modern publication titles as proof of authorship.

Conclusion

A source-critical global survey shows that the securely verifiable centre of Ahmad Danish's astronomical and geographical manuscript heritage remains Tashkent, with an important independent astronomical witness in Dushanbe and a disputed cartographic attribution in St Petersburg. Iranian manuscript repertories extend the bibliographic trace of the works but, without a library siglum and shelfmark, do not yet establish an Iranian holding. No Danish scientific manuscript could be verified at shelfmark level in the Turkish and major Western catalogues searched for this study; such repositories should therefore not be added to the holding list merely because they preserve large Persian astronomical collections.

For the Al-Biruni Institute, the current electronic catalogue should be cited as the primary authority for present component numbers. This resolves the most important practical discrepancy: Istiḥrāj-i ṭūl va ʿarż-i balad is cited here as 2247/5, while 2247/IV is retained only as a legacy reference. The same principle clarifies the shifted 2247 sequence and prevents 2362/1 or 459/1 from being absorbed into Danish's authorship on the basis of proximity or older shorthand citation.

The study also demonstrates that the boundaries of Danish's oeuvre remain open to textual criticism. The Bukhara plan must be discussed as a disputed attribution, not a secure autograph. The so-called Zīj of Ahmad Danish must remain outside the verified corpus until its relationship to Sawai Jai Singh's Zīj-i Muḥammad Shāhī is established through direct textual comparison. Conversely, Manāẓir al-kawākib, Risāla dar ʿilm-i kura, Taʿdīl-i khamsa-yi mutaḥayyira, the solar and lunar tables, and especially Istiḥrāj-i ṭūl va ʿarż-i balad provide a firm foundation for a more technical history of science in nineteenth-century Bukhara.

Future work should combine direct manuscript examination with digital catalogue concordance. The immediate priorities are to collate the Tashkent and Dushanbe witnesses of Manāẓir al-kawākib; produce a critical edition and annotated translation of Istiḥrāj-i ṭūl va ʿarż-i balad; compare all witnesses of the globe treatise; identify the underlying repository entry behind Monzavī's union-catalogue reference; and conduct palaeographic testing of the St Petersburg plan. Such work would transform Danish's scientific legacy from a list of celebrated titles into a documented history of texts, instruments, calculations, copying, and circulation across Central Asian and Eurasian manuscript collections.

REFERENCES

1. Electronic Catalogue of Manuscripts of the Main Fund of the Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan (SCAM). Records for Ahmad Danish: inv. 2144; 2247/1, 2247/5–7; 2362/2; 5867/1 and related records. Accessed 21 September 2026.

2. Вильданова А. Б. (сост.). Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекистан. Точные и естественные науки / отв. ред. А. Урунбаев. Ташкент: Фан, 1998. 248 с. ISBN 5-648-02552-1.

3. Мухамеджанов А. Р. Историко-топографический план Бухары Ахмада Дониша // Общественные науки в Узбекистане. 1965. № 5. С. 31–42.

4. Бертельс Е. Э. Рукописи произведений Ахмада Калле // Труды Таджикистанской базы АН СССР. 1936. Т. III. С. 9–28.

5. Каххоров А., Ходжиев И. Об астрономических рукописях Ахмада Дониша // Известия АН Таджикской ССР. Отделение физико-математических и геолого-химических наук. 1976. № 4 (62). С. 91–93.

6. Матвиевская Г. П. Математические и астрономические рукописи ИВ АН УзССР // Из истории точных наук в средневековом Ближнем и Среднем Востоке. Ташкент, 1972. С. 169–200.

7. Собиров Г. С., Ходжиев И. Х. Астрономические и математические рукописи, хранящиеся в библиотеках Душанбе // Историко-астрономические исследования. Москва, 1984. Вып. 17. С. 415–420.

8. Ahmad Donish. Manāẓir al-kawākib. Manuscript of the Institute of Language, Literature, Oriental Studies and Written Heritage, Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan, no. 760; cited in M. Sh. Kholov, studies on Tajik metrology.

9. Аҳмади Дониш. Манозир-ул-кавокиб / таҳия ва таҳқиқи М. Холов. Душанбе, 2017. 432 с.; Centre of Written Heritage, National Academy of Sciences of Tajikistan, online book catalogue.

10. Тураев Х. Две точки зрения по историко-топографическому плану Бухары Ахмада Дониша // Вопросы истории Центральной Азии в современной медиевистической интерпретации: сборник статей, посвящённый юбилею академика Д. Юсуповой. Ташкент, 2021. С. 185–188.

11. Сухарева О. А. Квартальная община позднефеодального города Бухары (в связи с историей кварталов). Москва: Наука, 1976. С. 64.

12. Monzavī A. Fihrist-i nuskhahā-yi khaṭṭī-i Fārsī [A Catalogue of Persian Manuscripts]. Tehran: Regional Cultural Institute, 1969–. Union catalogue, 6 vols. in 7 parts.

13. Encyclopaedia Iranica. Persian Manuscripts iii. In Ottoman and Modern Turkish Libraries. Survey of catalogues and Persian manuscript collections in Turkey. Online edition.

14. Наимов И. Аҳмад Донишнинг тасвирий санъатга оид илмий ижодида ислоҳотчилик ғояларининг акс этиши // Ўзбекистон тарихининг долзарб масалалари (XIX аср иккинчи ярми – XX аср охири): 1-умуммиллий илмий йиғини тўплами. Тошкент: Фан, 2022. Б. 178–182, айниқса Б. 182.

15. Fourniau V. Dāneš, Aḥmad Maḵdūm // Encyclopaedia Iranica. Vol. VI, Fasc. 6. 1993. P. 647–649. Updated online edition.

16. Холов М. Ш. Зиҷи Аҳмади Дониш ё Савай Ҷай Сингҳ? // Муаррих. Душанбе, 2018. № 1 (13). С. 116–120.

17. Bečka J. Soviet Studies on Ahmad Donish // Archív Orientální. 1963. Vol. 31, No. 3. P. 483–487.

18. Ахмедова З. А. Астрономические взгляды Ахмада Дониш // Вестник науки и образования. 2018. № 11 (47). С. 44–46.

19. Кариева Н. Взгляды на естествознание в трудах Ахмеда Дониша // Шарқ машъали / Восточный факел. 2019. С. 110–117.

20. Egamov B. Y. Ahmad Donish: Geograph and Traveller // International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding. 2021. Vol. 8, No. 3. P. 533–543. DOI: 10.18415/ijmmu.v8i3.2533.

REFERENCES

1. Electronic Catalogue of Manuscripts of the Main Fund of the Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan (SCAM). Ahmad Danish records. Accessed 21 September 2026.

2. Vil'danova A. B. (comp.). Sobranie vostochnykh rukopisei Akademii nauk Respubliki Uzbekistan. Tochnye i estestvennye nauki [Collection of Oriental Manuscripts of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan: Exact and Natural Sciences]. Tashkent: Fan, 1998. 248 p.

3. Mukhamedzhanov A. R. ‘Istoriko-topograficheskii plan Bukhary Akhmada Donisha’ [The Historical-Topographical Plan of Bukhara Attributed to Ahmad Danish]. Obshchestvennye nauki v Uzbekistane, no. 5 (1965): 31–42.

4. Bertel's E. E. ‘Rukopisi proizvedenii Akhmada Kalle’ [Manuscripts of the Works of Ahmad Kalla]. Trudy Tadzhikistanskoi bazy AN SSSR, III (1936): 9–28.

5. Kakhkhorov A., Khodzhiev I. ‘Ob astronomicheskikh rukopisiakh Akhmada Donisha’ [On the Astronomical Manuscripts of Ahmad Danish]. Izvestiia AN Tadzhikskoi SSR, no. 4 (62) (1976): 91–93.

6. Matvievskaia G. P. ‘Matematicheskie i astronomicheskie rukopisi IV AN UzSSR’ [Mathematical and Astronomical Manuscripts of the Institute of Oriental Studies]. In Iz istorii tochnykh nauk v srednevekovom Blizhnem i Srednem Vostoke. Tashkent, 1972, 169–200.

7. Sobirov G. S., Khodzhiev I. Kh. ‘Astronomicheskie i matematicheskie rukopisi, khraniashchiesia v bibliotekakh Dushanbe.’ Istoriko-astronomicheskie issledovaniia 17 (1984): 415–420.

8. Ahmad Donish. Manāẓir al-kawākib. Dushanbe manuscript no. 760, Academy of Sciences of Tajikistan.

9. Ahmad Donish. Manāẓir al-kawākib. Prepared/studied by M. Kholov. Dushanbe, 2017. 432 p.

10. Turaev Kh. “Dve tochki zreniia po istoriko-topograficheskomu planu Bukhary Akhmada Donisha” [Two Views on the Historical-Topographical Plan of Bukhara Attributed to Ahmad Danish]. In Voprosy istorii Tsentralnoi Azii v sovremennoi medievisticheskoi interpretatsii. Tashkent, 2021, 185–188.

11. Sukhareva O. A. Kvartal'naia obshchina pozdnefeodal'nogo goroda Bukhary. Moscow: Nauka, 1976.

12. Monzavī A. Fihrist-i nuskhahā-yi khaṭṭī-i Fārsī [A Catalogue of Persian Manuscripts]. Tehran, 1969–.

13. Encyclopaedia Iranica. ‘Persian Manuscripts iii. In Ottoman and Modern Turkish Libraries.’ Online survey of Turkish Persian manuscript catalogues.

14. Naimov I. “Ahmad Donishning tasviriy san’atga oid ilmiy ijodida islohotchilik g‘oyalarining aks etishi” [Reformist Ideas in Ahmad Danish’s Scholarly-Artistic Work]. In O‘zbekiston tarixining dolzarb masalalari (XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr oxiri), 178–182, esp. 182. Tashkent: Fan, 2022.

15. Fourniau V. ‘Dāneš, Aḥmad Maḵdūm.’ Encyclopaedia Iranica, VI/6 (1993): 647–649. Updated online edition.

16. Kholov M. Sh. “Ziji Ahmadi Donish yo Savay Jay Singh?” [The Zīj of Ahmad Danish or Sawai Jai Singh?]. Mu’arrikh, 2018, no. 1 (13): 116–120.

17. Bečka J. “Soviet Studies on Ahmad Donish.” Archív Orientální 31, no. 3 (1963): 483–487.

18. Akhmedova Z. A. ‘Astronomicheskie vzgliady Akhmada Donisha’ [Astronomical Views of Ahmad Danish]. Vestnik nauki i obrazovaniia, no. 11 (47) (2018): 44–46.

19. Karieva N. ‘Vzgliady na estestvoznanie v trudakh Akhmeda Donisha’ [Views on Natural Science in the Works of Ahmad Danish]. Sharq Mash'ali, 2019: 110–117.

20. Egamov B. Y. “Ahmad Donish: Geograph and Traveller.” International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding 8, no. 3 (2021): 533–543. DOI: 10.18415/ijmmu.v8i3.2533.

https://doi.org/10.47526/3007-6366.6544

F. KAMOLIDDINOV
Abu Rayhan Beruni Institute
(Uzbekistan, Tashkent),
e-mail: kamoliddinov9494@gmail.com

FEATURES OF THE SOCIOECONOMIC AND POLITICAL DEVELOPMENT OF SAUDI ARABIA AFTER THE GULF WAR

Abstract. This article examines Saudi Arabia's domestic political and socioeconomic development from the 1990–1991 Gulf War to 2025. It asks how wartime security pressures, institutional measures adopted in 1992, changing social relations, and economic diversification interacted over time. The research combines historical periodization, comparative reading of legal instruments, critical engagement with scholarship, and comparison of official economic and labor market data. Particular attention is paid to the fiscal deficit of 1991, the Basic Law of Governance, the Consultative Council, women's participation in public life, and the outcomes reported under Vision 2030. The findings identify the war as an important context for subsequent political adaptation rather than a sufficient explanation for every later reform. Growth in non-oil activity demonstrates a changing composition of output, but does not by itself establish that fiscal reliance on hydrocarbons has ended. Institutional change cannot automatically be equated with broader political participation, while social reform should be assessed through both legal provisions and their implementation. The article proposes three analytical phases: postwar adaptation, gradual reform, and accelerated transformation under Vision 2030. It thereby connects historical developments with measurable contemporary outcomes without treating the official reform agenda as evidence of its own success.

Keywords: Gulf War; Saudi Arabia; political institutions; Consultative Council; social reform; women's participation; economic diversification; Vision 2030

Ф. Камолиддинов
Әбу Райхан Беруни атындағы Шығыстану институты
(Өзбекстан, Ташкент қ.), e-mail: kamoliddinov9494@gmail.com

Сауд арабиясының парсы шығанағы соғысынан кейінгі кезеңдегі әлеуметтік экономикалық және саяси дамуының ерекшеліктері

Аңдатпа. Мақалада Сауд Арабиясының 1990–1991 жылдардағы Парсы шығанағы соғысынан кейінгі ішкі саяси және әлеуметтік экономикалық дамуы 2025 жылға дейінгі кезеңде зерттеледі. Негізгі мақсат – соғыс жағдайында күшейген қауіпсіздік мәселелері, 1992 жылғы институционалдық өзгерістер, әлеуметтік қатынастардың эволюциясы және экономиканы әртараптандыру арасындағы байланысты анықтау. Зерттеуде тарихи кезеңдеу, нормативтік құжаттарды салыстырмалы талдау, ғылыми әдебиеттерді сыни оқу және ресми статистикалық деректерді салыстыру әдістері қолданылды. 1991 жылғы бюджет тапшылығы, Мемлекеттік басқарудың негізгі заңы, Шура кеңесінің қызметі, әйелдердің қоғамдық өмірге қатысуы және Vision 2030 бағдарламасының нәтижелері жеке талданады. Нәтижелер соғыстың кейінгі реформаларға ықпал еткен маңызды алғышарт екенін, бірақ олардың бірден бір себебі болмағанын көрсетеді. Экономиканың мұнайдан тыс бөлігінің өсуі елеулі болғанымен, мұнай кірістеріне қатысты фискалдық тәуелділік мәселесі сақталады. Саяси институттардағы өзгерістерді қоғамдық еркіндіктердің кеңеюімен теңестіруге болмайды; әлеуметтік реформалардың мазмұны да еңбек нарығы мен құқықтық тәжірибе арқылы бағалануы керек. Мақала дамуды үш кезеңде түсіндіреді: соғыстан кейінгі бейімделу,

біртіндеп өзгеру және Vision 2030 шеңберіндегі жедел жаңару. Бұл қорытынды бірнеше дерек түрін өзара салыстыруға негізделген. Бұл тәсіл тарихи сабақтастықты нақтылайды.

Кілт сөздер: Парсы шығанағы соғысы; Сауд Арабиясы; саяси институттар; Шура кеңесі; әлеуметтік реформалар; әйелдер қатысуы; экономикалық әртараптандыру; Vision 2030

Ф. Камолиддинов
Институт востоковедения имени Абу Райхана Беруни Академии наук (Узбекистан, г. Ташкент), e-mail: kamoliddinov9494@gmail.com

Особенности социально экономического и политического развития саудовской аравии после войны в персидском заливе

Аннотация. В статье исследуется внутреннее политическое и социально-экономическое развитие Саудовской Аравии после войны в Персидском заливе 1990–1991 годов до 2025 года. Цель исследования состоит в выявлении связи между проблемами безопасности, институциональными изменениями 1992 года, эволюцией социальных отношений и диверсификацией экономики. Применяются историческая периодизация, сравнительный анализ нормативных актов, критическое изучение научной литературы и сопоставление официальной статистики. Отдельное внимание уделено дефициту бюджета 1991 года, Основному закону о правлении, Консультативному совету, участию женщин в общественной жизни и результатам программы Vision 2030. Установлено, что война стала существенным контекстом последующих преобразований, но не была их единственной причиной. Рост ненефтяного сектора свидетельствует об изменении структуры производства, однако сам по себе не подтверждает устранение зависимости государственных доходов от нефти. Институциональные перемены также не следует автоматически отождествлять с расширением политических свобод. Социальные реформы целесообразно оценивать с учетом различий между изменением законодательства и практикой его применения. Предложена трехэтапная интерпретация: послевоенная адаптация, постепенные преобразования и ускоренная модернизация в рамках Vision 2030. Такой подход позволяет точнее разграничить официальные цели и достигнутые результаты.

Ключевые слова: война в Персидском заливе; Саудовская Аравия; политические институты; Консультативный совет; социальные реформы; участие женщин; экономическая диверсификация; Vision 2030

F. Kamoliddinov
Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Biruni Doğu Araştırmaları Enstitüsü (Özbekistan, Taşkent), e-posta: kamoliddinov9494@gmail.com

Körfez savaşi sonrasi suudi arabistan’in sosyoekonomik ve siyasi gelişiminin özellikleri

Özet. Bu makale, Suudi Arabistan’ın 1990–1991 Körfez Savaşı sonrasındaki iç siyasi ve sosyoekonomik gelişimini 2025 yılına kadar incelemektedir. Çalışmanın amacı, savaş döneminde belirginleşen güvenlik baskıları, 1992 yılında kabul edilen kurumsal düzenlemeler, toplumsal ilişkilerin değişimi ve ekonomik çeşitlendirme arasındaki bağlantıyı açıklamaktır. Araştırmada tarihsel dönemlendirme, hukuk belgelerinin karşılaştırmalı incelenmesi, akademik çalışmaların eleştirel değerlendirilmesi ve resmî istatistiklerin karşılaştırılması yöntemleri kullanılmıştır. 1991 yılı bütçe açığı, Yönetimin Temel Kanunu, Şura Meclisi, kadınların kamusal yaşama katılımı ve Vision 2030 sonuçları ayrı ayrı ele alınmıştır. Bulgular, savaşın sonraki dönüşümlerin önemli bir bağlamı olduğunu, ancak bütün reformların tek nedeni sayılamayacağını göstermektedir. Petrol dışı üretimdeki büyüme ekonomik yapının değiştiğine işaret etmekle birlikte kamu gelirlerinin petrolden bağımsızlaştığını tek başına kanıtlamaz. Kurumsal değişim ile siyasi katılımın genişlemesi de aynı

olgu değildir. Toplumsal reformların etkisi hukuki değişiklikler ve uygulama sonuçları birlikte incelenerek değerlendirilmelidir. Makale, savaş sonrası uyum, kademeli reform ve Vision 2030 çerçevesinde hızlanan dönüşüm olmak üzere üç analitik dönem önermektedir. Bu sonuç farklı kaynak türlerinin karşılaştırılmasına dayanmaktadır. Bu yaklaşım tarihsel sürekliliği belirginleştirir.
Anahtar kelimeler: Körfez Savaşı; Suudi Arabistan; siyasi kurumlar; Şura Meclisi; sosyal reformlar; kadınların katılımı; ekonomik çeşitlendirme; Vision 2030

Introduction

The Gulf War marked a turning point at which the connection between external security and domestic governance became particularly visible in Saudi Arabia. Iraq's occupation of Kuwait in August 1990 created an immediate threat near the kingdom's borders. The decision to host foreign forces helped defend the country, while prompting debate about political decisions, religious authority, and the state's responsibilities to its population. This article examines Saudi Arabia's domestic development after the war, rather than the military operations or diplomatic history of the conflict [1].

The purpose of the article is to identify changes in the political system, social relations, and economic policy between 1991 and 2025, and to explain how these areas interacted. Its central question is how postwar security and fiscal pressures affected institutional adaptation and how subsequent reforms differed from that initial response. The working hypothesis is that the war did not cause every later reform. Instead, it sharpened existing problems of legitimacy, economic dependence, and population growth, making their management more urgent.

The analysis distinguishes three phases: security-driven political adaptation in 1991–2000; gradual institutional and social change in 2001–2015; and accelerated transformation associated with Vision 2030 in 2016–2025. These divisions do not imply that a historical process began on the first day of a period. Economic diversification was discussed long before 2016, and women's roles in public life had been contested and changing before the adoption of Vision 2030 [2]. The phases serve as analytical tools for comparing the objectives, instruments, and measurable outcomes of reform.

This approach also addresses a problem in the scholarship. Studies of the war commonly concentrate on security and opposition; studies of political institutions assess legal structures; and analyses of Vision 2030 often focus on macroeconomic targets. Considering these areas together makes it possible to ask whether institutional adjustment, social change, and economic growth followed the same pattern. The article argues that they did not necessarily do so and that evidence about one dimension should not be presented as proof of progress in another.

Materials and Methods

The primary materials are the Basic Law of Governance and the Shura Council Law adopted in 1992; the International Monetary Fund's assessment of postwar fiscal developments; the original Vision 2030 text and its 2024 and 2025 annual reports; and the IMF's 2025 Article IV assessment. Published research on the Sahwa movement, political reform, women's participation, and diversification provides interpretation and historical context. These materials answer different questions: legislation establishes formal powers, a national strategy states intended goals, and statistical reports describe measured outcomes.

Historical periodization is used to reconstruct the sequence of decisions and debates after 1990–1991. Comparative document analysis distinguishes changes in formal powers from changes in participation. A critical reading of scholarship separates authors' interpretations from the provisions of legal documents and the contents of official statistical reports. For economic outcomes, the study compares non-oil real GDP growth, the non-oil share of total output, fiscal indicators, and female labor-force participation without treating them as interchangeable measures.

The article does not claim to present newly discovered archival records, original interviews, or an independently compiled longitudinal dataset. Government reports may emphasize progress

toward their own targets, so their figures are read alongside IMF assessments and critical academic studies. Where direct causation cannot be established, the analysis describes a plausible historical relationship rather than asserting that one event inevitably produced another. This qualification is particularly relevant to attributing all 1992 decisions to the war and to interpreting non-oil output growth as complete independence from oil.

Analysis and Results

Security and Fiscal Consequences of the Gulf War

The occupation of Kuwait tested established assumptions about Saudi security. The advance of a heavily armed neighboring state created a need for rapid external military assistance. Clive Jones describes the ensuing situation as a dilemma between internal and external security: the means chosen to counter a threat from outside also generated questions inside the kingdom [1]. The presence of foreign forces was therefore more than a military matter. It became a subject of discussion about authority, the relationship between the state and religious scholars, and the legitimacy of government decisions.

The war imposed an economic burden as well. An IMF assessment estimates that Saudi Arabia's budget deficit reached 17 percent of GDP in 1991 [3]. This is a figure for that particular year and must not be generalized to the entire decade. Exceptional security spending, regional instability, and oil-market uncertainty highlighted the difficulty of financing defense, public services, and longer-term investment from a revenue base strongly affected by hydrocarbons. One can trace a long-term connection between this experience and later concern with fiscal resilience, but it would be unsound to call every diversification measure a direct consequence of the 1991 deficit.

The debate over the military decision intensified discussions within religious and intellectual circles. Figures associated with the Sahwa movement articulated demands relating to accountability, consultation, and religious principles. The Letter of Demands of 1991 and the Memorandum of Advice of 1992 are important documents in histories of this movement [4]. Yet the Sahwa did not speak for every Saudi citizen or represent the sole form of opposition. Other intellectual groups put forward different demands. The political environment after the war is better understood as an intersection of varied concerns than as a dispute involving only two uniform camps [5].

Religious authority itself was not monolithic. Some scholars supported the state's response to the security threat; others criticized elements of its political or moral implications. Accordingly, treating the government and the religious establishment as two permanently opposed actors would obscure differences within each. The wartime controversy made questions of consultation and public responsibility more prominent, but the formal reforms of 1992 also emerged within a longer history of Saudi state-building [4, 5].

The fiscal experience showed that an oil-dependent budget could confront two simultaneous pressures: exceptional security expenditure and uncertain revenue. Nevertheless, later policy must also be understood in relation to population change, shifting oil prices, administrative priorities, and the world economy. Chronological proximity between the deficit, petitions, and legal decisions is significant historical evidence; it is not, by itself, a complete demonstration of causality [3]. The Gulf War is therefore treated here as a catalyst that sharpened a political agenda, rather than as the single origin of all subsequent reforms.

Political Institutions after 1992

The Basic Law of Governance, promulgated on 1 March 1992, formally articulated the principles of Saudi monarchical government. It set out the state's religious and legal foundations, principles of rule, the functions of governing bodies, and aspects of the relationship between the authorities and citizens [6]. Its adoption was an important act of legal institutionalization, but it did not replace the kingdom's fundamental distribution of political power. It is more precise to examine it as a document organizing governance within a monarchy than to assume that it created the powers of an elected parliamentary constitution.

The Shura Council Law was also adopted in 1992. The Council considers draft regulations, development plans, and other governmental matters and submits views and recommendations [7]. This provides an institutional channel for consultation. Consultation, the procedure for appointing members, and the authority exercised by an elected legislature, however, are different political arrangements. The distinctions matter when assessing whether a formal institution increased participation, administrative coordination, or both.

Michel Nehme interpreted the measures of the early 1990s as reforms from above with limited implications for political liberty [8]. This is a critical scholarly interpretation of the political context in which he wrote, rather than an unchanging verdict on every subsequent decade. His argument is nonetheless useful because it draws attention to the distance that can exist between institutional form and practical participation. The Saudi state specified bodies and procedures more explicitly while retaining major features of centralized decision-making.

Municipal elections in 2005 expanded a limited form of local participation. In the 2015 municipal elections, Saudi women participated as voters and candidates for the first time [9]. These developments deserve recognition in their own right, but the powers of municipal bodies should not be equated with authority over the national political system. Neither the creation of a consultative body nor participation in local elections alone settles questions of accountability, appointment, and the distribution of decision-making powers.

These examples identify two dimensions of institutional change. The first concerns the legal definition of government functions; the second concerns channels through which citizens may contribute to decisions. More formalized procedures may support administrative stability. Yet their effects on representation require separate examination of the applicable powers and of institutional practice [6, 7]. Since 2016, centrally coordinated programs, target-setting, and the direction of public resources have also become prominent features of governance. Greater capacity to implement economic projects cannot in itself establish a wider distribution of political authority. Administrative modernization and centralized political control have coexisted in the Saudi case.

The term reform must therefore be used with precision. Improving public services, clarifying the legal status of an institution, permitting a local vote, and transferring national decision-making authority are four different changes. Treating each as the same movement toward political liberalization would conceal the particular character of Saudi institutional development. The evidence supports a history of selective adjustment to new pressures within a continuing monarchical framework.

Changing Social Relations

The social history of postwar Saudi Arabia did not begin with Vision 2030. Education, urban growth, the needs of a relatively young population, and women's roles in paid employment had been under discussion for decades. Research on women's participation in public spaces connects debates in the 1990s with security events in the following decade and later policy decisions [10]. Legal reform thus took place against an existing background of social change, rather than generating all change from a standing start.

In June 2018, the prohibition on women driving was lifted. Legal amendments in 2019 expanded the ability of adult women to obtain passports and travel abroad independently. They also changed certain rules for registering births, marriages, and divorces and for obtaining family documents [11]. These measures removed specific legal barriers. They do not, however, demonstrate that services, employment opportunities, and household decisions changed at the same rate in all parts of the country. Legal provisions and the outcomes of their implementation must be assessed separately.

The labor market shows why economic and social objectives overlap. Increasing employment among educated women can expand the available workforce, create household income, and support private-sector activity. Topal argues that the policy language of women's empowerment also relates to the state's competitiveness and economic integration objectives [12]. This interpretation does not negate gains in women's opportunities; it draws attention to the economic purposes of reform. A

rise in participation should therefore not be presented as proof that every issue concerning women's autonomy has been resolved.

Legal access is a necessary but insufficient condition for equal access to employment. Transport, qualifications, childcare provision, suitable vacancies, wages, and employers' demand can all influence the outcome. The lifting of a driving prohibition describes a legal and practical mobility change; revised passport rules concern individual movement; labor statistics describe economic participation. These developments are connected, but each provides evidence for a different claim [11, 12].

The Vision 2030 report records Saudi women's labor-force participation at 35 percent in 2023 and 36 percent in 2024 [13]. These percentages refer to Saudi women rather than to all women resident in the country. Furthermore, labor-force participation includes people who are employed and those actively seeking work; it is not identical to the employment rate. The distinction is essential when evaluating the social and economic effect of reform. A national average also cannot establish that employment opportunities are distributed evenly between major cities and other areas or between different age groups.

Social development extends beyond employment to housing, health care, education, culture, and access to public services. Vision 2030 includes goals for improving several such areas [14]. A stated initiative is a policy commitment, not conclusive evidence of a delivered result. A study published in 2026 on social equity identifies expanded opportunities alongside persistent disparities in access and implementation [15]. Its publication date lies beyond the article's historical endpoint, but its analysis may be used to evaluate developments through 2025. More detailed regional and household-level evidence would be needed to measure distributional effects reliably.

The Continuing Problem of Economic Diversification

Oil exports have long supplied Saudi Arabia with substantial revenue, leaving public finances and external trade sensitive to market fluctuations. Proposals to expand the private sector, industry, education, and domestic employment therefore predate Vision 2030. IMF commentary from the 1990s identifies diversification and adjustment to lower oil income as major concerns across the Gulf [16]. Treating diversification as an idea invented in 2016 would overlook this earlier policy history.

Diversification itself has several meanings. It can refer to growth in non-oil output, a wider range of export products, a larger share of non-oil budget revenue, or durable private-sector employment. These outcomes need not advance at the same speed. A study of Saudi and Gulf trends stresses investment in education, a knowledge-based economy, and non-oil activities such as tourism while observing that oil continues to play an important role [2]. Analytical clarity requires specifying which of these dimensions a particular policy or statistic measures.

In the 2000s, Saudi policy pursued deeper participation in global trade, private investment, and the development of a national workforce. The fall in oil prices from 2014 renewed the urgency of widening revenue sources. This later situation cannot be reduced to a delayed result of the Gulf War, although both episodes exposed the limits of a growth model dependent on hydrocarbons. Long-term demographic needs and changes in international markets were also relevant. The sequence illustrates continuity in the problem being addressed, together with considerable variation in the instruments selected to address it.

The relationship between state investment and independently sustained private growth deserves particular attention. Large public contracts can quickly raise construction and services output, but this does not establish how much activity would continue without the same level of government spending. A credible assessment must examine productivity, financing, the durability of jobs, and the degree to which new firms can operate beyond domestic public contracts. For the same reason, output diversification should not automatically be equated with diversification of exports or of the fiscal revenue base.

Vision 2030: Objectives and Observed Outcomes

Vision 2030, announced on 25 April 2016, brought together economic diversification, changes in public administration, and expanded social opportunities in a broad national program

[14]. The strategy presents the country's role in the Islamic world, investment capacity, and geographical position as key assets. The Public Investment Fund acquired a prominent role in financing new sectors. The strategy describes intended objectives; the extent of implementation must be established by evidence distinct from the original policy document.

Compared with earlier diversification proposals, the program gives greater emphasis to the coordination of initiatives and the monitoring of quantified targets. Tourism, logistics, industrial activities, digital services, and culture are among the proposed sources of non-oil growth. Listing these sectors does not show that each achieved the same return or the same degree of independence from public finance. Major construction projects, service businesses, and internationally competitive producers have different investment horizons and different implications for productivity. The historical importance of Vision 2030 consists partly in its scale and its coordinated approach, not in the claim that diversification had never been considered before [14, 16].

According to the IMF's 2025 Article IV assessment, non-oil real GDP expanded by 4.5 percent in 2024. Oil real GDP contracted by 4.4 percent that year, while total real GDP growth was 2.0 percent [17]. These figures demonstrate that sectors of a single economy can move in different directions. Non-oil growth indicates a change in productive activity, but fluctuations in oil production still influence the total growth rate. The distinction between the composition of activity and the drivers of annual aggregate growth is important to any assessment of economic transformation.

The official Vision 2030 report gives the non-oil economy a share of approximately 55 percent of GDP in 2025 and reports non-oil growth of 4.9 percent [18]. The reported GDP share is not the same as the non-oil share of government revenue, nor does it describe the composition of exports. The IMF also emphasizes continued structural reform for sustained non-oil growth and diversification [17]. Both observations can be true: the productive structure may change substantially while fiscal dependence and exposure to external oil shocks remain significant.

Moreau and Aligishiev analyze the potential macroeconomic effects of investment and diversification through a modeling approach [19]. Models are valuable for comparing plausible scenarios but their projections must not be treated as outcomes already achieved. This article accordingly distinguishes three types of evidence: announced policy objectives, observed historical indicators, and conditional estimates of future effects. Confusing them would make the assessment of Vision 2030 appear more certain than the evidence permits.

Social and economic policies interact within this program. A larger female labor force can increase available skills, while emerging services create additional demand for labor. Yet growth supported by public investment leaves questions about the sources of finance, regional distribution, the quality of jobs, and the durability of private-sector demand. A one-year growth figure cannot answer those questions. Longer series on non-oil exports, productivity, private employment, and the fiscal response to oil-price changes are necessary for a more complete judgment.

Care is also needed with the units and populations behind headline figures. Real growth is different from an increase in current-price output. A share of GDP describes production rather than the origin of budget funds. The value of an announced investment program differs from the value of completed projects. Similarly, participation in the labor force is different from employment. Maintaining these distinctions allows the article to identify meaningful gains without turning one indicator into a general verdict on all dimensions of reform [18, 13, 17].

Discussion

The evidence points to three related, but distinct, mechanisms of postwar development. First, security pressure encouraged political adaptation: the 1990–1991 threat and subsequent public demands sharpened the need to articulate governing powers and channels of consultation. Second, social and demographic pressures required responses in education, public participation, and employment. Third, persistent exposure to oil-market shifts made diversification and fiscal resilience long-term priorities. These mechanisms intersected, but their timing and outcomes varied.

Each type of evidence speaks to a particular mechanism. The Shura Council Law is primarily evidence of institutional organization, not a measure of economic growth. The changes affecting women's mobility in 2018–2019 document legal reform; their economic implications require labor-market evidence. Non-oil GDP growth, for its part, does not demonstrate a corresponding redistribution of political power. Keeping those claims separate is an important methodological result of this study.

The three-phase periodization follows these differences. The 1990s were not a period without change: the state formalized legal arrangements and adjusted to exceptional fiscal pressures. The years 2001–2015 should not be described solely as preparation for Vision 2030: local political participation and social debate had significance of their own. The period after 2016 brought a change in the scale and pace of coordinated reform, but did not eliminate previously identified problems. This combination of continuity and change helps characterize Saudi Arabia's particular trajectory.

The first substantive finding is therefore conditional causation. The war intensified security and fiscal problems, but population change, education, government choices, and global economic conditions also shaped later policy. The second finding concerns the diversity of political change: establishing an institution, allowing a municipal vote, and distributing national authority are different acts. The third concerns the multiple dimensions of diversification. Together they caution against reducing Saudi history either to an uninterrupted account of progress or to an equally simple account of failure.

Official documents make it possible to identify stated priorities and monitor the indicators selected by the state. Scholarship provides alternative interpretations and calls attention to limits in those indicators. Reading both types of sources together avoids turning the response to the Gulf War into an inevitable path toward the reforms of the 2010s. It also avoids treating a national strategy as evidence of its own success. This source-sensitive reading is especially important for research that spans more than three decades.

Conclusion

The 1990–1991 Gulf War intensified questions of security and legitimacy in Saudi Arabia, placed exceptional pressure on public finances, and encouraged public political demands. It does not adequately explain all legal, social, and economic developments over the following decades. The political system combined more explicit formal institutions with continued centralized rule. Its institutional history is consequently best evaluated through specific powers and practices rather than through a general label of reform.

Social change is visible in new opportunities for participation in municipal elections, the legal measures concerning women's mobility and civil documentation, and changing labor-force figures. Each indicates a different dimension of development. The implementation and distribution of those changes remain subjects for further research. It would be inaccurate to infer identical outcomes across the whole society from a legal change or a national average alone.

In the economy, Vision 2030 accelerated non-oil activity and organized older diversification ambitions within a more extensive policy framework. The 2024–2025 figures provide evidence of growth outside the oil sector, but they do not establish that oil no longer matters to public finance or external trade. Saudi Arabia's distinctive postwar path is the interaction of security adaptation, selective political institutionalization, gradual social change, and state-led diversification. Future research should use longer and more disaggregated series on regional employment, non-oil exports, fiscal dependence, and private-sector productivity to test the durability of these outcomes.

REFERENCES

1. Jones C. Saudi Arabia After the Gulf War: the Internal-External Security Dilemma // International Relations. 1995. Vol. 12, no. 6. DOI: 10.1177/004711789501200602.

2. Economic Diversification Trends in the Gulf: the Case of Saudi Arabia // Circular Economy and Sustainability. 2022. Vol. 2, no. 1. P. 221–230. DOI: 10.1007/s43615-021-00106-0.

3. International Monetary Fund. Policy Challenges in the Gulf Cooperation Council Countries: Overview of Economic Developments and Policies, 1981–95. Washington, DC: IMF, 1996. URL: https://www.imf.org/external/pubs/ft/policy/2overvw.htm.

4. Hegghammer T. Jihad in Saudi Arabia: Violence and Pan-Islamism since 1979. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. URL: https: //assets.cambridge.org/97805215/18581/ excerpt/9780521518581_excerpt.htm.

5. Kostiner J. State, Islam and Opposition in Saudi Arabia: The Post Desert-Storm Phase // Middle East Review of International Affairs. 1997. URL: https://ciaotest.cc.columbia.edu/olj/meria/meria797_kostiner.html.

6. Kingdom of Saudi Arabia. Basic Law of Governance. Royal Decree No. A/90, 1 March 1992. URL:https://laws.boe.gov.sa/BoeLaws/Laws/LawDetails/16b97fcb-4833-4f66-8531-a9a700f161b6/1.

7. Kingdom of Saudi Arabia. Law of the Shura Council. Royal Decree No. A/91, 1 March 1992. URL: https://laws.boe.gov.sa/BoeLaws/Laws/LawDetails/b5cf540a-e6ac-426a-b348-a9a700f163de/1.

8. Nehme M. G. Political Development in Saudi Arabia: Empty Reforms from Above // International Sociology. 1995. Vol. 10, no. 2. DOI: 10.1177/026858095010002004.

9. Quamar M. M. Municipal Elections in Saudi Arabia, 2015. 2016. DOI: 10.1177/2347798916664623.

10. Separate or together? Women-only public spaces and participation of Saudi women in the public domain in Saudi Arabia // Contemporary Islam. 2016. DOI: 10.1007/s11562-015-0350-2.

11. Kingdom of Saudi Arabia, Ministry of Foreign Affairs. Saudi Arabia Announces Reforms to its Labour and Civil Laws. 2019. URL: https://embassies.mofa.gov.sa/sites/uk/EN/AboutDiplomaticMission/MissionNews/Pages/THE-KINGDOMS-LABOUR-AND-CIVIL-LAWS.aspx.

12. Topal A. Economic reforms and women's empowerment in Saudi Arabia // Women's Studies International Forum. 2019. Vol. 76. URL: https://open.metu.edu.tr/handle/11511/44101.

13. Kingdom of Saudi Arabia. Vision 2030 Annual Report 2024. Riyadh, 2025. URL: https://www.vision2030.gov.sa/media/r3ij40wu/en-annual-report-vision2030-2024.pdf.

14. Kingdom of Saudi Arabia. Saudi Vision 2030. Riyadh, 2016. URL: https://www.mofa.gov.sa/en/ksa/Pages/vision.aspx.

15. Advancing social equity and inclusion: how social work and Vision 2030 are shaping Saudi Arabia's evolving social framework // Humanities and Social Sciences Communications. 2026. Vol. 13. DOI: 10.1057/s41599-026-06550-3.

16. International Monetary Fund. Policy Challenges in the Gulf Cooperation Council Countries. Washington, DC: IMF, 1996. URL: https://www.elibrary.imf.org/display/book/9781557755827/ch01.xml.

17. International Monetary Fund. Saudi Arabia: 2025 Article IV Consultation. IMF Country Report No. 25/223. Washington, DC: IMF, 2025. DOI: 10.5089/9798229019989.002.

18. Kingdom of Saudi Arabia. Vision 2030 Annual Report 2025. Riyadh, 2026. URL: https://www.vision2030.gov.sa/media/ecdjfopq/vision2030_annual_report_2025_en.pdf.

19. Moreau F., Aligishiev Z. Diversification in sight? A macroeconomic assessment of Saudi Arabia's Vision 2030 // International Economics. 2024. Vol. 180. DOI: 10.1016/j.inteco.2024.100538.

All cited titles above are given in the Latin script in their original language or official English translation; the numbered list therefore also serves as References.

Turkic historical studies. № 3 (10) 2026 шілде – тамыз – қыркүйек
https://doi.org/10.47526/3007-6366.6538

Н. НАСИРИЛЛАЕВА
Докторант, Института востоковеденияимени Абу Райхана Беруни Академии наук (Узбекистан, г.Ташкент), e-mail: nodirabegim0506@gmail.com

ЗНАЧЕНИЕ ЗАПИСНЫХ ТЕТРАДЕЙ (ДАФТАРОВ) АБДУЛЛЫ НОСИРОВА В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ УЗБЕКСКОЙ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ

Аннотация. Статья посвящена анализу записных тетрадей (дафтаров) известного узбекского библиографа и востоковеда Абдуллы Носирова (1989–1987), содержащих материалы по истории узбекской периодической печати конца XIX – XX века. На основе фонда Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни АН Республики Узбекистан рассматриваются четыре дафтара автора –двухтомный «Указатель материалов из газет» и двухтомный «Список газет и журналов», а также впервые вводится в научный оборот собрание «Газеталар тўплами» («Собрание газетных материалов»), ранее не учтённое в официальном инвентарном перечне фонда. Установлено, что собрание насчитывает не десять, а семнадцать переплетённых томов общим объёмом около 17 000 страниц, содержащих свыше 2500 систематизированных статей из пяти центральных газет Узбекистана 1950–1980-х годов. Показано, что методика А. Носирова, сочетала два направления систематизации: составление указателей по конкретным изданиям и тематическую группировку публикаций независимо от источника. Установлено, что материалы дафтаров охватывают как раннюю туркестанскую печать («Туркистон вилоятининг газети», «Вақт»), так и издания более позднего советского периода, а также включают библиографический свод А. Игиева. Делается вывод, что дафтары и собрание «Газеталар тўплами» представляют собой не просто библиографические указатели, а целостную источниковедческую систему, значимую для изучения истории узбекской периодики, библиографии и востоковедения.

Ключевые слова: Абдулла Носиров; дафтар; узбекская периодическая печать; библиография; Институт востоковедения; Э.К. Бетгер; архивный фонд.

Н. Насирилаева
Ғылым академиясы Әбу Райхан Беруни атындағы Шығыстану институты докторанты (Өзбекстан, Ташкент қ,)
e-mail: nodirabegim0506@gmail.com

Әбдулла носировтың дәптерлерінің өзбек мерзімді баспасөзі тарихын зерттеудегі маңызы

Аңдатпа. Мақала белгілі өзбек библиографы және шығыстанушы Әбдулла Носировтың (1989–1987) XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдағы өзбек мерзімді баспасөзінің тарихына қатысты материалдары бар дәптерлерін талдауға арналған. Әбу Райхан Беруни атындағы Шығыстану институтының қорына сүйене отырып, автордың төрт дәптері –екі томдық «Газеталардағы материалдар көрсеткіші» және екі томдық «Газета мен журналдар тізімі» қаралады, сондай-ақ қордың ресми тізіміне бұрын енгізілмеген «Газеталар тўплами» («Газета материалдарының жинағы») жинағы алғаш рет ғылыми айналымға енгізіледі. Жинақ он емес, жалпы көлемі шамамен 17 000 бетті құрайтын он жеті түптелген томнан тұратыны, олардың құрамында 1950–1980 жылдардағы бес орталық өзбек газетінен алынған 2500-ден астам жүйеленген мақала бар екені анықталды. А. Носировтың әдістемесі жүйелеудің екі бағытын ұштастырғаны көрсетілген: нақты басылымдар бойынша көрсеткіштер құру және дереккөзге қарамастан жарияланымдарды тақырыптық топтастыру. Дәптер материалдары жергілікті түркістандық баспасөзді («Туркистон вилоятининг газети», «Вақт») және кеңестік

дәуірдің кейінгі басылымдарын, сондай-ақ А. Игиевтің библиографиялық сипаттамасын қамтитыны анықталды. А. Носировтың дәптерлері мен «Газеталар тұплами» жинағы жай ғана библиографиялық көрсеткіш емес, өзбек баспасөзі, библиография және шығыстану тарихын зерттеу үшін маңызды тұтас деректанулық жүйе екені тұжырымдалады.

Түйін сөздер: Әбдулла Носиров; дәптер; өзбек мерзімді баспасөзі; библиография; Шығыстану институты; Э.К. Бетгер; мұрағат қоры.

N. Nasirillayeva
Doctoral student, Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies, Academy of Sciences (Uzbekistan, Tashkent), e-mail: nodirabegim0506@gmail.com

The significance of abdulla nosirov's notebooks (daftars) in the study of the history of uzbek periodical press

Abstract. This article examines the notebooks (daftars) of the noted Uzbek bibliographer and orientalist Abdulla Nosirov (1989–1987), which contain materials on the history of the Uzbek periodical press of the late 19th–20th centuries. Drawing on the holdings of the Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, the article analyzes four of the author's notebooks –the two-volume 'Index of Newspaper Materials' and the two-volume 'List of Newspapers and Journals' –and, for the first time, introduces into scholarly use the collection 'Gazetalar to'plami' ('Collection of Newspaper Materials'), previously absent from the fund's official inventory. The collection is shown to comprise not ten but seventeen bound volumes totaling roughly 17,000 pages and containing more than 2,500 systematized articles selected from five central Uzbek newspapers of the 1950s–1980s. It is shown that Nosirov's methodology combined two lines of systematization: compiling indexes for specific publications and thematically grouping materials regardless of source. The notebooks are found to cover both the early Turkestan press ('Turkiston viloyatining gazeti', 'Vaqt') and later Soviet-era periodicals, as well as A. Igiev's bibliographic survey. The article concludes that Nosirov's notebooks and the 'Gazetalar to'plami' collection constitute not merely bibliographic indexes but an integral source-studies system significant for research into the history of Uzbek periodicals, bibliography, and oriental studies.

Keywords: Abdulla Nosirov; daftar (notebook); Uzbek periodical press; bibliography; Institute of Oriental Studies; E.K. Betger; archival fund.

N. Nasirillayeva
Bilimler Akademisi Abu Reyhan Beruni Şarkiyat Enstitüsü temel doktora öğrencisi (Özbekistan, Taşkent), e-posta: nodirabegim0506@gmail.com

Abdulla nosirov'un defterlerinin özbek süreli yayinlari tarihinin incelenmesindeki önemi

Özet. Makale, ünlü Özbek bibliyografı ve şarkiyatçı Abdulla Nosirov'un (1989–1987) XIX. yüzyıl sonu – XX. yüzyıl Özbek süreli yayınları tarihine ilişkin materyaller içeren defterlerinin (dafterlerinin) incelenmesine ayrılmıştır. Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Abu Reyhan Beruni Şarkiyat Enstitüsü fonuna dayanılarak, yazarın dört defteri — iki ciltlik «Gazete Materyalleri Göstergesi» ve iki ciltlik «Gazete ve Dergiler Listesi» — ele alınmakta, ayrıca fonun resmi envanter listesinde daha önce yer almamış olan «Gazetalar to'plami» («Gazete Materyalleri Koleksiyonu») koleksiyonu ilk kez bilimsel dolaşıma sokulmaktadır. Koleksiyonun on değil, toplam yaklaşık 17.000 sayfalık on yedi ciltten oluştuğu ve 1950–1980'li yıllara ait beş merkezi Özbek gazetesinden derlenmiş 2500'den fazla sistemleştirilmiş makale içerdiği tespit edilmiştir. A. Nosirov'un yönteminin iki sistemleştirme yönünü birleştirdiği gösterilmiştir: belirli yayınlara göre gösterge hazırlama ve kaynaktan bağımsız olarak yayınların konu bazında gruplandırılması. Defterlerdeki materyallerin hem erken dönem Türkistan basınını («Türkiston viloyatining gazeti»,

«Vaqt») hem de Sovyet döneminin daha geç yayınlarını kapsadığı, ayrıca A. İgiyev'in bibliyografik dökümünü de içerdiği belirlenmiştir. Sonuç olarak, A. Nosirov'un defterleri ve «Gazetalar to'plami» koleksiyonunun yalnızca bibliyografik göstergeler değil, Özbek süreli yayın tarihinin, bibliyografyasının ve şarkiyat biliminin incelenmesi için önem taşıyan bütünsel bir kaynak bilimi sistemi oluşturduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar kelimeler: Abdulla Nosirov; defter (dafter); Özbek süreli yayınları; bibliyografya; Şarkiyat Enstitüsü; E.K. Betger; arşiv fonu.

Введение

Изучение истории узбекской периодической печати конца XIX – первой половины XX века остаётся одной из актуальных задач современного источниковедения и книговедения. Значительная часть материалов туркестанской и узбекской прессы этого периода до сих пор рассеяна по страницам отдельных газет и журналов; многие издания выходили арабским шрифтом и не имеют исчерпывающих библиографических указателей, что существенно затрудняет их введение в научный оборот. В этой связи особую ценность приобретают библиографические работы, созданные в советский период отечественными учёными, среди которых заметное место занимает деятельность научного сотрудника Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни АН Узбекистана Абдуллы Носирова (1989–1987).

А. Носиров получил традиционное старометодное образование, что впоследствии во многом определило его свободное владение восточным (арабографичным) книжным наследием. Свою профессиональную деятельность он начал в библиотеке «Турон», затем работал в Публичной библиотеке Узбекской ССР, где на протяжении ряда лет занимался описанием фонда восточных рукописей и старопечатных изданий [1]. Именно в этот период сформировались его тесные профессиональные связи с библиографом Э.К. Бетгером, оказавшим значительное влияние на становление его научной методики. В дальнейшем А. Носиров перешёл на работу в Институт востоковедения им. Абу Райхана Беруни АН УзССР, где на протяжении нескольких десятилетий занимался выявлением, описанием и систематизацией восточных рукописей, старопечатных книг и материалов периодической печати. За долгие годы этой работы им было составлено свыше ста рабочих дафтаров, охватывающих самые разные направления –от книговедения, биобиблиографии востоковедов и истории каллиграфии до истории узбекской периодической печати, что позволяет характеризовать А. Носирова как одного из наиболее плодовитых и разносторонних узбекских библиографов советского периода.

Актуальность настоящего исследования обусловлена тем, что дафтары (рабочие записные тетради) А. Носирова, посвящённые газетно-журнальным материалам, до последнего времени оставались вне поля зрения специалистов и не подвергались отдельному источниковедческому анализу, несмотря на то что содержат систематизированные сведения о десятках наименований периодических изданий Туркестана и Узбекистана.

Цель статьи – определить научное значение дафтаров А. Носирова, посвящённых периодической печати, как источника для изучения истории узбекской журналистики, библиографии и книжной культуры.

Задачи исследования: 1) охарактеризовать формирование библиографической методики А. Носирова; 2) выявить и описать состав дафтаров автора, посвящённых газетам и журналам, хранящихся в фонде Института востоковедения; 3) выявить и охарактеризовать собрание «Газеталар тўплами», ранее не отражённое в официальном инвентарном перечне фонда, и определить его подлинный состав и объём; 4) оценить источниковедческую значимость выявленных материалов для современной историографии узбекской печати.

Объектом исследования являются рукописные дафтары А. Носирова, посвящённые периодической печати; предметом –их структура, содержание и научно-практическое значение как биобиблиографического источника.

Материалы и методы исследования

Источниковой базой исследования послужили четыре дафтара А. Носирова, хранящиеся в фонде Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни АН РУз: двухтомный «Указатель материалов из газет» [2; 3] и двухтомный «Список газет и журналов» [4; 5], дафтар «Рўйхат» («Список») [6], а также семнадцатитомное собрание «Газеталар тўплами», выявленное в литографическом фонде института [7]. Дополнительно привлечены архивная характеристика и данная А. Носирову Э.К. Бетгером в 1948 г. [6]. В работе применены методы источниковедческого анализа, историко-сравнительного сопоставления, а также элементы количественной обработки данных при определении числа учтённых изданий и материалов.

Анализ и результаты

Формирование библиографической методики А. Носирова

К концу XIX века приход в Туркестан литографии –техники плоской печати с камня ускорил переход от рукописной культуры к книгопечатанию и создал условия для более широкого распространения книг, брошюр, байазов, календарей, а затем и периодической печати [8; 9; 10]. В результате в общественно-культурной жизни Туркестана сформировалось новое информационное пространство: газеты и журналы стали не только средством оповещения, но и важным источником, отражающим просветительскую мысль, литературный процесс, историческую память и общественные отношения.

В изучении деятельности периодической печати особое значение имеют библиографические работы: подобные указатели позволяют исследователю определить круг уже проведённых изысканий, объём доступных источников и недостаточно изученные вопросы. Поскольку материалы туркестанской прессы конца XIX – начала XX века рассредоточены по страницам разных изданий, значительная их часть напечатана арабским письмом, а исчерпывающих указателей по всем изданиям не существует, необходимость библиографической работы в этой области особенно велика [11]. В 1920–1940-е годы заметный вклад в создание библиографии периодической печати Туркестана внёс библиограф Э.К. Бетгер, подготовивший указатели по газете «Туркестанские ведомости» [12].

Именно эта библиографическая традиция была впоследствии своеобразно продолжена в деятельности Абдуллы Носирова. Примечательно, что в 1940–1943 гг. А. Носиров и Э.К. Бетгер работали в одном коллективе Государственной публичной библиотеке, что подтверждается и характеристикой, данной Э.К. Бетгером А. Носирову в 1948 г. [6:92; 13]. В этом документе, адресованном «младшему научному сотруднику Абдулле Носирову», Э.К. Бетгер отмечает более чем десятилетнее знакомство с ним, его работу в отделе восточных рукописей Государственной публичной библиотеки УзССР, добросовестность и увлечённость восточной книгой в особенности литографией, а также хорошее знание книги по внешним признакам и авторству. Бетгер характеризует А. Носирова как последователя и ученика известного знатока восточной книги Ибадулла Одилова[1] и особо подчёркивает, что его деятельность не ограничивалась простой библиографией: А. Носиров скрупулёзно изучал имена причастных к узбекской книжной культуре каллиграфов, издателей, корректоров, художников и переплётчиков [6].

Опыт, накопленный в Государственной публичной библиотеке, а позднее в фондах Института востоковедения, ярко проявился и в манере работы А. Носирова с периодической печатью. Он не ограничивался простой фиксацией исторических, литературных и научных сведений из газет и журналов, а систематизировал их по названию издания, теме, году и номеру, в результате чего разрозненные материалы прессы конца XIX – начала XX века приобрели вид удобного для исследователей библиографического указателя.

В 1940–1960-е годы А. Носировым была проделана значительная работа по составлению перечней периодических изданий [9:11]. Характерная особенность его дафтаров, посвящённых газетам и журналам, состоит в том, что материалы прессы упорядочиваются одновременно по двум направлениям. Первое –составление указателя по конкретному изданию: название, год, номер, место хранения, инвентарный номер и в отдельных случаях страница, что позволяет исследователю выйти непосредственно на первоисточник. Второе –тематическая группировка литературных, исторических, научных, просветительских и общественно-политических материалов, рассредоточенных по страницам прессы, вокруг темы, персоны или проблемы.

А. Носиров рассматривал периодические издания не как временное средство информации, а как документ, который впоследствии понадобится историку, литературоведу, востоковеду, библиографу и исследователю печати. Этот подход отчётливо прослеживается в его дафтарах: фиксируются названия изданий, их годы и номера, названия статей распределяются по темам, в ряде случаев указывается точное место материала в источнике, а необходимые газетные вырезки наклеиваются непосредственно на страницы тетрадей.

«Указатель материалов из газет» (тт. 1–2)

В настоящее время в фонде Института востоковедения хранятся четыре дафтара А. Носирова, посвящённых узбекской прессе:

1. «Указатель материалов из газет» (т. 1, 120 листов, материалы за 1957–1966 гг.) [2];
2. «Указатель материалов из газет» (т. 2, материалы за 1957–1966 гг.) [3];
3. «Список газет и журналов» (составлен в 1960 г.) [4];
4. «Список газет и журналов» (материалы за 1951–1964 гг.) [5].

Первый том «Указателя материалов из газет» состоит из двух разделов. Первый включает около 700 научных, литературных и исторических материалов, отобранных из газеты «Туркистон вилоятининг газети» («Туркестанская туземная газета», 1870–1917) за 1883–1910 гг., и занимает 66 листов [2]. Почти все номера этой газеты хранятся в отделе редких изданий и рукописей Национальной библиотеки им. Алишера Навои, однако в ходе исследования установлено, что два её номера (за 28 апреля и 16 июня 1884 г.) сохранились и в фонде Института востоковедения, будучи переплетены и пронумерованы самим А. Носировым в 1984 г. [4].

Второй раздел первого тома содержит научные и литературные материалы из газеты «Вақт» («Время»), выходившей в 1906–1915 гг., и составляет 57 страниц [2]. «Вақт» освещала не только местные, но и международные события –в частности, политические, социальные и экономические процессы в Иране, Афганистане, Турции, Англии, Японии, Китае и Индии, что позволяет рассматривать материалы этого указателя в более широком, транстюркском и трансрегиональном контексте. Часть номеров газеты «Вақт» (инв. № 10781–10790) хранится и в печатном фонде Института востоковедения [2]. Сведения об этой газете А. Носиров дополнительно отразил и в своём терминологическом указателе «Манбалар қомуси» («Свод источников») [18], хотя, по его собственному замечанию, он всё же счёл нужным составить для газетных статей отдельный указатель [2].

Второй том «Указателя материалов из газет» (145 страниц, около 1160 материалов) содержит библиографические указатели по 29 названиям газет из фонда библиотеки им. Алишера Навои –таких как «Садои Фарғона» (1914–1915), «Садои Туркистон» (1914–1915), «Эл байроғи» (1917), «Ҳуррият» (1917–1918) и другие издания 1914–1937 гг. на разных языках [3]. Материал в этом томе организован по названиям изданий: сначала указывается тема или заглавие статьи, затем в хронологическом порядке номера и годы соответствующих газет.

«Список газет и журналов» (тт. 1–2)

Вторая группа дафтаров А. Носирова, посвящённых прессе, направлена на выявление и учёт газет и журналов, находившихся в фонде Института востоковедения и библиотеки им. Алишера Навои, и на определение их места в структуре фонда. Первый том «Списка газет и журналов» охватывает материалы 1884–1961 гг. по различным изданиям, хранившимся в

Институте востоковедения [4]. В нём в алфавитном порядке приведены сведения о 132 газетах и журналах: название, объём, тип издания, город и язык публикации. Согласно этим данным, 7 из них являются газетами, остальные журналами. На последующих страницах издания дополнительно распределены по языку 90 журналов и 6 газет с указанием годов, инвентарных номеров, страниц и номеров выпусков в табличной форме [4].

Данный дафтар освещает вопрос фондоведения, нередко остающийся вне поля зрения исследователей истории печати, и представляет собой самостоятельный источник по этой проблематике. Систематизированные в нём сведения впоследствии использовались при формировании печатной картотеки института[2]: дафтар выполнял функцию первичной рабочей тетради для составления картотеки сначала формировался перечень карточек, а затем сведения о них в алфавитном порядке заносились непосредственно на карточки [4]. Тем самым дафтар показывает, как и когда в институте начал формироваться каталог периодической печати и кто принимал в этом участие, что важно не только для истории узбекской журналистики, но и для истории библиотечного дела и библиографии.

Второй том «Списка газет и журналов» посвящён общему учёту экземпляров газет и журналов 1870–1917 гг., хранящихся в библиотеке им. Алишера Навои [5]. В нём зафиксировано 27 названий газет и 48 названий журналов. Дафтар состоит из двух частей: в первой приводятся название, год, город, шифр и краткое описание издания, во второй материалы распределены по городам: Ташкенту, Коканду, Самарканду и Бухаре. Такой географический подход имеет самостоятельное значение для изучения истории периодической печати, поскольку в конце XIX – начале XX века тюркоязычные, персоязычные, татарские, азербайджанские, османские, русские и местные издания выходили в разных городах, а их проникновение в Туркестан отражает культурные связи и пути распространения книги.

В конце этого дафтара приведён также указатель научного сотрудника библиотеки им. Алишера Навои А. Игиева, составленный в двух частях (за 1870–1917 и 1917–1939 гг.) и содержащий сведения о 210 журналах и 411 газетах, хранящихся в фонде библиотеки .

Собрание «Газеталар тўплами»: от предполагаемого отсутствия к выявлению в фонде института

Отношение А. Носирова к периодической печати не ограничивалось только специальными дафтарами о газетах и журналах, оно ярко проявляется и во внутренней структуре его тематических тетрадей: почти в каждом дафтаре даются ссылки и библиографические указатели на соответствующие газетно-журнальные материалы. Одной из характерных черт его методики являлось вырезание опубликованных в прессе статей и наклеивание их на страницы тематических дафтаров [6].

В ходе анализа составленного самим А. Носировым дафтара-указателя «Рўйхат» («Список») [5] выяснилось, что его материалы о периодической печати не исчерпываются дошедшими до нас четырьмя тетрадями. В частности, в этом перечне значатся дафтары под № 75, 76, 77, 78, 79, 101, 107, 108 и 125, обозначенные как «Газеталар тўплами» («Собрание газетных материалов») [6;14;15]. При этом формальный инвентарный перечень фонда Института востоковедения не содержал сведений об этих томах как об отдельных единицах хранения, что, однако, не означает их фактического отсутствия в институте, а свидетельствует лишь об их официальном неучёте.

В процессе повторного изучения письменного наследия А. Носирова установлено, что все десять томов действительно хранятся в фонде Института востоковедения [19]. В отличие от остальных дафтаров А. Носирова, они оформлены не печатью фонда рукописей, а печатью литографического фонда института, поскольку по своей природе представляют собой не рукописи, а переплетённые подборки номеров газет, сгруппированных по темам [19]. Сотрудникам фонда было известно, что эти материалы принадлежат А. Носирову, однако в официальный инвентарный перечень они тем не менее включены не были вероятно, из-за

иного, нежели у остальных дафтаров, внешнего вида, объёма и оформления печатью иного (литографического, а не рукописного) фонда.

В результате исследования научно обоснована принадлежность всех выявленных томов письменному наследию А. Носирова. Вместе с тем установлено, что «Газеталар тўплами» не ограничивается десятью томами, отмеченными в более ранних исследованиях и в авторских перечнях, а насчитывает в общей сложности семнадцать томов [19]. Последние семь томов были сформированы А. Носировым в последние годы его жизни, в связи с чем не отражены ни в дипломной работе 1981 г., ни в первоначальных авторских перечнях [19; 20]; по-видимому, именно по этой причине они не были включены в состав инвентарного учёта и после смерти автора. В рамках настоящего исследования принадлежность этих томов А. Носирову подтверждена на основании авторских перечней и анализа их внутреннего содержания, после чего они в установленном порядке включены в состав печатного фонда Института востоковедения. Таким образом научно обосновано, что письменное наследие А. Носирова насчитывает не 131, а 148 единиц хранения.

Проведённое исследование позволило установить подлинный масштаб письменного наследия А. Носирова не только по количеству, но и по объёму. Общий объём 131 инвентаризированного дафтара составляет около 12 000 страниц; с учётом заново выявленного семнадцатитомного собрания «Газеталар тўплами» общий объём письменных материалов А. Носирова достигает примерно 17 000 страниц. Эти показатели свидетельствуют о том, что созданный А. Носировым библиографический и научно-справочный фонд значителен не только по составу, но и по объёму, что ещё более отчётливо демонстрирует его место в истории узбекистанской востоковедной библиографии.

Первые десять томов собрания были составлены из статей, опубликованных на кириллице в газетах «Қизил Ўзбекистон» (с 1922 г.), «Совет Ўзбекистони» (1964–1991), «Тошкент ҳақиқати» (с 1954 г.), «Тошкент оқшоми» (с 1965 г.) и «Ўзбекистон маданияти» (с 1956 г.); материалы для них собирались на протяжении пятнадцати лет начиная с 1964 г. [19]. При этом, если в тематические дафтары А. Носиров обычно наклеивал вырезки статей, то в данное собрание газеты подшивались целиком, в переплетённом виде [7]. Распределение десяти томов по темам и объёму (в страницах) представлено в таблице 1.

Таблица 1 – Состав томов I-X собрания «Газеталар тўплами»

Том	Тема	Объём (стр.)
I	Учёные Средней Азии и Ближнего Востока	380
II	Алишер Навои	428
III	Книги	450
IV	Географические сведения	268
V	Музыка и искусство	386
VI	Литература, история, памятники архитектуры	372
VII	Медицина и здравоохранение	402
VIII	Востоковедение	386
IX	Разные темы	316
X	Разные темы	386

Дополнительно выявленные в фонде института семь томов, в отличие от первых десяти, не были оформлены отдельным номером тома, инвентарным номером, указанием тематики статей и не снабжены оглавлением. Из них лишь первые три тома XI, XII и XIII имеют номер тома, тогда как оставшиеся четыре не имеют ни номера, ни названия. Тем не менее их содержание и структурные особенности совпадают с другими собранными А. Носировым материалами, что подтверждает их принадлежность к его письменному наследию [7]. В таблице 2 оставшиеся семь томов условно обозначены по тематике представленных в них статей; их формирование продолжалось в 1981–1986 гг. [6;19].

Таблица 2 –Дополнительно выявленные тома XI-XVII собрания «Газеталар тўплами»

Том	Тема (условно)	Объём (стр.)
XI	Разные темы	312
XII	Разные темы	96
XIII	Разные темы	248
—	Ташкент и Самарканд	252
—	Наставления и изречения	256
—	Статьи об учёных	318
—	Статьи об учёных	300

Уже сами приведённые цифры наглядно свидетельствуют о масштабе и значении проделанной А. Носировым работы: отбор, систематизация и снабжение указателями более двух тысяч статей представляли собой важный источниковедческий инструмент как для сотрудников института, так и для внешних исследователей. Для удобства пользования первые десять томов снабжались отдельными указателями, размещавшимися на внутренней стороне переплёта.

Собрание регулярно пополнялось новыми материалами, что нашло отражение в разновременных источниках. Так, в статье 1977 г. коллега А. Носирова по институту Л. Азизходжаева упоминает, что с 1964 г. им было собрано более 1500 литературных и научных статей, для которых составлены оглавления [16]. В более поздних сведениях объём собрания продолжал расти: в 1981 г. число статей достигло 2215 [19], а в 1982 г. –2500 [20], что свидетельствует о непрерывном пополнении фонда новыми материалами на протяжении почти двух десятилетий; аналогичным образом остальные семь томов пополнялись на протяжении 1981–1986 гг.

По оценке бывшей сотрудницы Института востоковедения У. Хаджаевой, эти дафтары, хотя и оставались долгое время вне поля зрения специалистов, представляют собой источник, обладающий самостоятельной научной ценностью для изучения ранних этапов узбекской периодической печати [11]. Следует подчеркнуть, что «Газеталар тўплами» имеет важное практическое значение не только для изучения деятельности самого А. Носирова, но и для исследования советской периодической печати, востоковедения, местной истории и культуры: систематизированные по темам статьи из различных газет заметно сокращают время поиска материала для исследователей. То, что собрание до сих пор не введено в полный научный оборот, связано не с его ценностью, а с организационно-техническими факторами. Прежде всего с отсутствием его в официальном инвентарном перечне. В этой связи оцифровка собрания и создание электронной поисковой системы на основе имеющихся тематических указателей представляются перспективным направлением дальнейшей работы.

А. Носиров как автор периодической печати

Интерес А. Носирова к периодической печати не ограничивался сбором и систематизацией чужих материалов. Он и сам регулярно выступал на страницах газет и журналов как автор –прежде всего со статьями по истории, литературе, книжной культуре, библиографии и жизни востоковедов. В 1920–1930-е годы им было опубликовано около десяти таких статей (эта часть его творчества пока изучена не полностью), а с 1958 по 1987 г. свыше сорока публикаций. Это позволяет характеризовать А. Носирова не только как знатока и библиографа материалов печати, но и как одного из активных авторов периодической печати своего времени: собирание, систематизация и введение источников в научный оборот сочетались в его деятельности с их непосредственным созданием и распространением.

Заключение

Проведённый анализ показывает, что дафтары Абдуллы Носирова, посвящённые узбекской периодической печати, представляют собой не отдельные разрозненные списки, а целостную, методически выстроенную систему источниковедческого учёта. Сформированная методика А. Носирова сочетала составление указателей по конкретным изданиям с тематической группировкой материалов независимо от источника, что делает его дафтары удобным инструментом для решения как узкобиблиографических, так и более широких историко-культурных исследовательских задач.

Особую научную значимость представляет впервые проведённое в настоящем исследовании выявление и научное описание собрания «Газеталар тўплами», ранее не отражённого в официальном инвентарном перечне фонда Института востоковедения вследствие его оформления печатью литографического, а не рукописного фонда. Установлено, что собрание насчитывает не десять, а семнадцать переплетённых томов общим объёмом около 17 000 страниц, а письменное наследие А. Носирова в целом включает не 131, а 148 единиц хранения. Это существенно уточняет представления о масштабе библиографической работы, проделанной А. Носировым на протяжении более двадцати лет.

Таким образом, дафтары А. Носирова и собрание «Газеталар тўплами» заслуживают признания в качестве важного источника не только для истории узбекской периодической печати, но и для истории узбекской библиографии, библиотечного дела и востоковедения в целом. Перспективным направлением дальнейших исследований представляются полная научная публикация состава дафтаров «Указатель материалов из газет» и «Список газет и журналов», а также оцифровка семнадцатитомного собрания «Газеталар тўплами» и создание электронной поисковой системы на основе его тематических указателей.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Nasirillayea N. The life and work of bibliographer Abdulla Nosirov (1899-1987) // « Turkic historical studies » scientific journal, №1 (5)-2025. – B.61-68.
2. Носиров А. Газетадаги материаллар кўрсаткичи. — Фонд рукописей Института востоковедения АН РУз, инв. № 13457.
3. Носиров А. Газетадаги материаллар кўрсаткичи. — Фонд рукописей Института востоковедения АН РУз, инв. № 13458.
4. Носиров А. Газета ва журналлар рўйхати. — Фонд рукописей Института востоковедения АН РУз, инв. № 13459.
5. Носиров А. Газета ва журналлар рўйхати. — Фонд рукописей Института востоковедения АН РУз, инв. № 13460.
6. Носиров А. Рўйхат (Список). — Фонд рукописей Института востоковедения АН РУз, инв. №13498.
7. Носиров А. Газеталар тўплами. — Фонд рукописей Института востоковедения АН РУз.
8. Носиров А. Указатель и материалы по истории периодической печати. — Фонд рукописей Института востоковедения АН РУз, инв. № 13461.
9. Шадманова С.Б. Даврий матбуотда Туркистоннинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий аҳволи масалалари (1870–1917 й.): Тарих фанлари доктори дисс. – Тошкент, 2011. – Б. 11.
10. Эрназаров Т. Туркистонда вақтли матбуот (1870–1924 йиллар)**.** – Тошкент: Ўзбекистон ССР Давлат нашриёти, 1959. – Б. 147.
11. Хўжаева У. «Абдулла Носиров дафтарлари» ўзбек матбуоти тарихини ўрганишда муҳим манба // Шарқшунослик. – Тошкент: Фан, 2002. – №11. – 141–152-бб.
12. Беттер Е.К. Указатель к газете «Туркестанские ведомости» за 1870–1892 гг. – Ташкент, 1926. – 194 с.

13. Бабаджанова А.Х. Евгений Карлович Бетгер – историк, библиограф, библиотековед (1917–1956 гг.): дис. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 1990. – с 123.
14. Ирисов А. Тошкентда арабшунослик: Қисқача очерк. — Тошкент: Фан, 1964. — Б. 39–41.
15. Салимова З. История библиотеки в лицах // INFOLIB. — 2020. — № 1.
16. Азиззода Л. Қўлёзмаларни эъзозлаб // Ўзбекистон маданияти. – 1972. – № 52. – 27 июнь.
17. Шмидт А.Э. Знатный библиограф // Красный Узбекистан. — 1935. — № 144.
18. Носиров А. Манбалар қомуси. В 6 т. — Фонд рукописей Института востоковедения АН РУз, инв. № 13462-13467.
19. Нуриддинов Т. Абдулла Носиров – йирик библиограф ва манбашунос олим: диплом иши. – Тошкент: Тошкент давлат университети, Тарих факультети, Ўзбекистон халқлари тарихи кафедраси, 1981. – 109 б.
20. Нуриддинова У., Нуриддинов Т. Фидойи // Фан ва турмуш. – 1985. – № 2.].

REFERENCES

1. Nasirillayeva N. The life and work of bibliographer Abdulla Nosirov (1899–1987). Turkic Historical Studies, 2025, no. 1 (5), pp. 61–68. (In Eng.)
2. Nosirov A. Gazetadagi materiallar ko'rsatkichi [Index of newspaper materials]. Fond rukopisey Instituta vostokovedeniya AN RUz, inv. no. 13457. (In Uzb.)
3. Nosirov A. Gazetadagi materiallar ko'rsatkichi [Index of newspaper materials]. Fond rukopisey Instituta vostokovedeniya AN RUz, inv. no. 13458. (In Uzb.)
4. Nosirov A. Gazeta va jurnallar ro'yxati [List of newspapers and journals]. Fond rukopisey Instituta vostokovedeniya AN RUz, inv. no. 13459. (In Uzb.)
5. Nosirov A. Gazeta va jurnallar ro'yxati [List of newspapers and journals]. Fond rukopisey Instituta vostokovedeniya AN RUz, inv. no. 13460. (In Uzb.)
6. Nosirov A. Ro'yxat [List]. Fond rukopisey Instituta vostokovedeniya AN RUz, inv. no. 13498. (In Uzb.)
7. Nosirov A. Gazetalar to'plami [Collection of newspaper materials]. Fond rukopisey Instituta vostokovedeniya AN RUz. (In Uzb.)
8. Nosirov A. Ukazatel' i materialy po istorii periodicheskoy pechati [Index and materials on the history of the periodical press]. Fond rukopisey Instituta vostokovedeniya AN RUz, inv. no. 13461. (In Russ.)
9. Shadmanova S.B. Davriy matbuotda Turkistonning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy ahvoli masalalari (1870–1917 y.) [Issues of the socio-economic and cultural condition of Turkestan in the periodical press, 1870–1917]. Doctor of Sciences (History) dissertation. Tashkent, 2011, p. 11. (In Uzb.)
10. Ernazarov T. Turkistonda vaqtli matbuot (1870–1924 yillar) [The periodical press in Turkestan, 1870–1924]. Tashkent, Uzbek SSR State Publishing House, 1959, p. 147. (In Uzb.)
11. Xo'jayeva U. "Abdulla Nosirov daftarlari" o'zbek matbuoti tarixini o'rganishda muhim manba ["Abdulla Nosirov's notebooks" as an important source for the study of the history of the Uzbek press]. Sharqshunoslik. Tashkent, Fan Publ., 2002, no. 11, pp. 141–152. (In Uzb.)
12. Betger E.K. Ukazatel' k gazete "Turkestanskie vedomosti" za 1870–1892 gg. [Index to the newspaper Turkestanskie Vedomosti, 1870–1892]. Tashkent, 1926, 194 p. (In Russ.)
13. Babadzhanova A.Kh. Evgeniy Karlovich Betger — istorik, bibliograf, bibliotekoved (1917–1956 gg.) [Evgeniy Karlovich Betger: historian, bibliographer, and library scholar (1917–1956)]. Cand. Sci. (History) dissertation. Tashkent, 1990, p. 123. (In Russ.)
14. Irisov A. Toshkentda arabshunoslik: Qisqacha ocherk [Arabic studies in Tashkent: A brief essay]. Tashkent, Fan Publ., 1964, pp. 39–41. (In Uzb.)
15. Salimova Z. Istoriya biblioteki v litsakh [History of the library through its people]. INFOLIB, 2020, no. 1. (In Russ.)

16. Azizoda L. Qo'lyozmalarni e'zozlab [Cherishing the manuscripts]. Uzbekiston madaniyati, 1972, no. 52, June 27. (In Uzb.)

17. Shmidt A.E. Znatnyy bibliograf [A distinguished bibliographer]. Krasnyy Uzbekistan, 1935, no. 144. (In Russ.)

18. Nosirov A. Manbalar qomusi [Encyclopedia of sources]. In 6 vols. Fond rukopisey Instituta vostokovedeniya AN RUz, inv. nos. 13462–13467. (In Uzb.)

19. Nuriddinov T. Abdulla Nosirov — yirik bibliograf va manbashunos olim [Abdulla Nosirov: a major bibliographer and source scholar]. Diploma thesis. Tashkent, Tashkent State University, Faculty of History, Department of History of the Peoples of Uzbekistan, 1981, 109 p. (In Uzb.)

20. Nuriddinova U., Nuriddinov T. Fidoyi [The devoted one]. Fan va turmush, 1985, no. 2. (In Uzb.)

https://doi.org/10.47526/3007-6366.6551

U. SULTONOV
Doctor of Historical Sciences, Professor Abu Rayhan Beruni Institute (Uzbekistan, Tashkent), e-mail: usultonov@mail.ru

ISSUES OF ATTRIBUTION OF LEGISLATIVE ACTS OF THE SHRINE OF KHOJA AHMAD YASAWI FROM THE A. L. KUN COLLECTION

Abstract. This article examines legislative acts (yarliq, farman, nishan, inayat-nama, buyruq) from the 16th to 19th centuries, which serve as crucial historical sources for illuminating the history of the Shrine of Khoja Ahmad Yasawi and his descendants in Turkestan. The primary objective of the research is to conduct a source-critical analysis of 61 legislative documents preserved in the personal archive of A.L. Kun within the Archives of Orientalists at the Institute of Oriental Manuscripts in St. Petersburg, as well as to determine their precise attribution.

The study employs internal textual criteria for document identification: the names, ranks, and titles of rulers, textual language and style, historical terminology, and explicit dates. The findings reveal that the earliest decree in the collection was issued by the Bukhara ruler Abu Sa'id (1530–1531), Khan of the Abulkhairid dynasty, while the latest dates back to the Khokand ruler Sultan Sa'id Khan (1863). Dynastic analysis indicates that 8 documents belong to the Abulkhairids, 5 to the Janids (Ashtarkhanids), 9 to Kazakh sultans, 6 to the rulers of Bukhara Emirate, 1 to the Tashkent Bekdom, 28 to the Khanate of Khokand, and 2 to Russian Imperial administrators, with 2 remaining unassigned. Furthermore, complex attribution issues were successfully resolved, such as identifying the 1576 decree of Abulkhair Sultan and the 1685–1686 document of Yesim Khan b. Semeke Khan.

The study concludes that these legislative acts were not merely administrative orders, but the product of a mutually beneficial dialogue between political authorities and sacred lineages. Rulers granted tax exemptions, land rights, and social privileges to the descendants of Khoja Ahmad Yasawi in exchange for political and spiritual support. These results contribute significantly to a deeper understanding of the history, socio-economic and demographic conditions, historical geography, and administrative system of the city of Turkestan based on new primary sources.

Keywords: Shrine of Khoja Ahmad Yasawi; Turkestan; A.L. Kun collection; legislative acts; yarlik; attribution.

У. Султонов
Тарих ғылымдарының докторы, профессор Әбу Райхан Беруни атындағы Шығыстану институты (Өзбекстан, Ташкент қ.), e-mail: usultonov@mail.ru

А. Л. Кун жинағындағы қожа ахмет ясауи кесенесінің заңнамалық актілерін атрибуциялау мәселелері

Аңдатпа. Осы мақалада Қожа Ахмет Ясауи кесенесі мен оның Түркістандағы ұрпақтарының (Алави қожаларының) тарихын ашып көрсетуде маңызды дереккөз болып табылатын XVI–XIX ғасырларға жататын заңнамалық құжаттар (жарлық, ферман, нишан және инабатнамалар) зерттелген. Зерттеудің негізгі мақсаты — Санкт-Петербургтегі Шығыс қолжазбалары институтының Шығыстанушылар архивінде сақталған А.Л. Кунның жеке қорындағы 61 заңнамалық актіге тарихи деректанулық және дипломатикалық талдау жасау, сондай-ақ олардың атрибуциясын (берілген уақыты мен авторын) анықтау болып табылады.

Зерттеу барысында аталған құжаттарды сәйкестендіруде билеушілердің есімдері, лауазымдары мен титулдары, мәтін тілі мен стилі, қолданылған тарихи терминдер мен даталар негізгі фактор ретінде ескерілді. Изденістер нәтижесінде жинақтағы ең ескі жарлық

Бухара ханы, Әбілқайыр әулетінен шыққан Әбу Сағид ханға (1530–1531 жж.), ал ең соңғысы Қоқан ханы Сұлтан Сағид ханға (1863 ж.) тиесілі екені анықталды. Құжаттардың әулеттік қатыстылығы талданғанда: 8-і Әбілқайырлар, 5-і Аштарханилер, 9-ы қазақ сұлтандары, 6-сы Бухара әмірлігі, 1-еуі Ташкент бектігі, 28-і Қоқан хандығы және 2-еуі Ресей империясы әкімшілігі атынан берілгені белгілі болды. Тағы екі құжаттың иесі әлі де белгісіз болып отыр. Зерттеуде 1576 жылғы Әбілқайыр сұлтан мен 1685–1686 жылдардағы Есім хан б. Семеке хан жарлықтары мысалында күрделі атрибуция мәселелері сәтті шешілді.

Қорытынды көрсеткендей, бұл заңнамалық актілер жай ғана әкімшілік құжат емес, орталық билік пен киелі әулеттер (сакралды отбасылар) арасындағы өзара тиімді диалогтың нәтижесі болып табылады. Билеушілер саяси және рухани қолдау алу орнына Ахмет Ясауи ұрпақтарына салықтық, жер-су және әлеуметтік жеңілдіктер ұсынған. Алынған нәтижелер жаңа дереккөздер негізінде Түркістан қаласының тарихын, әлеуметтік-экономикалық және демографиялық жағдайын, тарихи географиясы мен басқару жүйесін тереңірек зерттеуге қызмет етеді.

Кілт сөздер: Қожа Ахмет Ясауи кесенесі; Түркістан; А.Л. Кун жинағы; заңнамалық құжаттар; жарлық; атрибуцияны анықтау.

У. Султонов
Доктор исторических наук, профессор
Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни
(Узбекистан, г. Ташкент), e-mail: usultonov@mail.ru

Проблемы атрибуции законодательных актов мазара ходжа ахмада йассави из коллекции а. Л. Куна

Аннотация. В данной статье исследуются законодательные акты XVI–XIX веков (ярлыки, фарманы, нишаны и инайат-наме), являющиеся важнейшими источниками для освещения истории мазара Ходжа Ахмада Йассави и его потомков в Туркестане. Основная цель исследования заключается в проведении источниковедческого анализа 61 законодательного акта, хранящихся в личном архиве А.Л. Куна в Архиве востоковедов Института восточных рукописей в Санкт-Петербурге, а также в определении их атрибуции.

В ходе исследования при идентификации указанных документов в качестве основных факторов учитывались имена, звания и титулы правителей, язык и стиль текста, использованная историческая терминология, а также даты. В результате изысканий установлено, что самый ранний ярлык в коллекции был выдан бухарским ханом из династии Абулхайридов Абу Саид-ханом (1530–1531), а самый поздний — ханом Коканда Султан Саид-ханом (1863 г.). Анализ династийной принадлежности документов показал: 8 из них принадлежат Абулхайридам, 5 – Аштарханидам, 9 — казахским султанам, 6 — Бухарскому эмирату, 1 – Ташкентскому бекству, 28 – Кокандскому ханству и 2 – администрации Российской империи. Владельцы еще двух документов пока остаются неизвестными. В исследовании успешно решены сложные вопросы атрибуции на примере ярлыков Абулхайр-султана 1576 года и Есим-хана б. Семеке-хана 1685–1686 годов.

Сделан вывод о том, что эти законодательные акты являлись не просто административными документами, а результатом взаимовыгодного диалога между центральной властью и сакральными родами. Правители предоставляли потомкам Ходжа Ахмада Йассави налоговые, земельные и социальные привилегии в обмен на получение политической и духовной поддержки. Результаты исследования служат более глубокому изучению истории, социально-экономического и демографического состояния, исторической географии и системы управления города Туркестан на основе новых источников.

Ключевые слова: Мазар Ходжа Ахмада Йассави; Туркестан; коллекция А.Л. Куна; законодательные акты; йарлык; атрибуция.

U. Sultonov
Tarih Bilimleri Doktörü, Prof.
Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Biruni Doğu Bilimleri Enstitüsü
(Özbekistan, Taşkent), e-posta: usultonov@mail.ru

A. L. Kun koleksiyonundaki hoca ahmed yesevi türbesi hukuki belgelerinin aidiyet tespiti sorunlari

Özet. Bu makalede, Hoca Ahmed Yesevi Türbesi ve onun Türkistan'daki soyundan gelenlerin tarihini aydınlatmada önemli bir kaynak niteliği taşıyan XVI–XIX. yüzyıllara ait hukuki belgeler (yarlık, ferman, nişan ve inayetnâmeler) incelenmiştir. Araştırmanın temel amacı, St. Petersburg'daki Doğu Yazmaları Enstitüsü Doğu Bilimciler Arşivi'nde yer alan A.L. Kun kişisel arşivinde muhafaza edilen 61 hukuki belgenin tarihsel kaynak incelemesini ve diplomatik analizini gerçekleştirmek, ayrıca bu belgelerin aidiyetini (veriliş tarihi ve müellifini) tespit etmektir.

Araştırma sürecinde söz konusu belgelerin kimlik tespitinde hükümdarların isimleri, unvan ve lakapları, metin dili ve üslubu, kullanılan tarihsel terimler ile tarihler temel ölçüt olarak dikkate alınmıştır. İncelemeler sonucunda koleksiyondaki en eski yarlığın Buhara Hanı Abülhayrlı Ebu Sa'id Han (1530–1531) tarafından, en sonuncusunun ise Hokand Hanı Sultan Sa'id Han (1863) tarafından verildiği tespit edilmiştir. Belgelerin hanedan aidiyetleri analiz edildiğinde: 8'inin Abülhayrlılar, 5'inin Aştarhânîler, 9'unun Kazak sultanları, 6'sının Buhara Emirliği, 1'inin Taşkent Beyliği, 28'inin Hokand Hanlığı ve 2'sinin Rus İmparatorluğu makamları adına verildiği anlaşılmıştır. İki belgenin aidiyeti ise henüz belirsizliğini korumaktadır. Araştırmada 1576 tarihli Abülhayr Sultan ve 1685–1686 tarihli Yesim Han b. Semeke Han yarlıkları örneğinde karmaşık aidiyet meseleleri başarıyla çözüme kavuşturulmuştur.

Sonuç olarak, bu hukuki belgelerin sıradan birer idari belge olmayıp, merkezi iktidar ile kutsal hanedanlar (sakral aileler) arasında karşılıklı faydaya dayalı bir diyaloğun ürünü olduğu ortaya konmuştur. Hükümdarlar, siyasi ve manevi destek alma karşılığında Ahmed Yesevi nesline vergi, toprak-su ve sosyal imtiyazlar bahşetmişlerdir. Elde edilen bulgular, yeni kaynaklar ışığında Türkistan şehrinin tarihi, sosyoekonomik ve demografik durumu, tarihsel coğrafyası ve yönetim sisteminin daha derinlemesine incelenmesine hizmet etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hoca Ahmed Yesevi Türbesi; Türkistan; A. L. Kun koleksiyonu; hükümdar yarlık ve fermanları; yarlık; aidiyet tespiti.

Introduction

Khoja Ahmad Yasawi's place in the shared spiritual heritage of Central Asia and the Turkic world has been studied extensively. Substantial scholarship has focused in particular on his hikmats and the history of the Yasawiyya. Yet important historical documents illuminating the role of his shrine in the history of the region, especially the city of Turkestan, have received less attention. A considerable portion of these materials consists of acts issued to the Turkestan shrine by the rulers of states that governed the region and by their local deputies. The surviving documents are not the originals but copies made in 1872. Local officials in Turkestan at the time certified the copies as faithful to the originals. However, documents that had deteriorated and become difficult to read could not always be reproduced accurately. Consequently, the names of some issuing rulers and the inscriptions on their seals were not copied in full. This presents a problem of attribution when the documents are used in historical research. The present article addresses that problem.

By legislative acts, this study means documents issued by a supreme ruler or a local deputy with the force to establish binding rules or privileges. They are commonly designated yarlik, nishan, farman, hukm, and inayatnama [1]. Such documents, issued between the sixteenth and nineteenth centuries, were not merely ad hoc responses by rulers. They also record a centuries-long, reciprocal dialogue between their recipients, the sacred lineages, and political authority. Both sides participated actively and obtained benefits. Representatives of a sacred lineage could serve as

religious leaders and influential social figures in the area containing an ancestor's shrine. Rulers, in turn, had an interest in granting them charters in exchange for political and spiritual support. As official legal instruments of their time, the acts gave their holders considerable political and economic leverage: rights to use land and water, exemptions from taxes and obligations, and an elevated social standing. Many shrines in the region received documents of various kinds. The following sacred lineages, however, stand out for receiving a continuing series of acts from local dynastic rulers during the sixteenth through nineteenth centuries:

- the descendants of Ahmad Yasawi, the Alawi khojas of the city of Turkestan;
- the descendants of Shaykh Zayniddin Baba, the Siddiqi khojas of Tashkent;
- the descendants of Babakhan Ata, the Alawi khojas of the Tashkent region;
- the descendants of Sultan Sayyid, the Husayni (Karaskan) sayyids of the village of Karaskan in the Fergana Valley [2].

Materials and Research Methods

Two collections of legislative documents issued to the shrine of Ahmad Yasawi are currently known. The first is held in St Petersburg in the personal archive of Alexander Ludwigovich Kun (1840–1888), Fund 33 of the Archives of Orientalists at the Institute of Oriental Manuscripts [3]. It was assembled on Kun's initiative in 1872 by making copies of original documents then held by the khojas of Turkestan. The copies were authenticated with the seals of local officials.

The second collection was discovered in Turkestan in 1974. It contains more than 1,000 documents of various kinds and, according to the cited accounts, remains in the possession of V. K. Shukhovtsov in Alma-Ata [4, 5]. Unfortunately, the documents in this collection have not yet been published either as a catalogue or in facsimile. We have therefore been unable to examine them closely. It is known, however, that this collection includes thirty legislative documents relating to the shrine of Khoja Ahmad Yasawi. We hope that a detailed investigation of its contents will become possible in the future.

The group of materials relating to the shrine of Khoja Ahmad Yasawi in the A. L. Kun Collection comprises 97 folios of various historical documents. The originals belonged to three descendants of Ahmad Yasawi: Rahmatullah Khoja, the naqib and son of Aliakbar Khoja; Sharif Khoja Azizlar, son of Behbud Khoja Azizlar; and Nasrullah Khoja, the shaykh al-Islam and son of Ishaq Khoja. The record states that 21 charters were copied from Nasrullah Khoja's documents, 18 from those of Rahmatullah Khoja, and 13 from those of Sharif Khoja Azizlar, making 52 charters in all. They were written in Turkic and Persian. Their subject matter includes the appointment of khojas in Turkestan as mutawalli, shaykh, or naqib of the shrine and the exemption of its landholdings from various taxes and obligations.

Some documents were already old and badly damaged when they were copied in 1872, making them difficult to read. As a result, sentences, personal names, seal inscriptions, and dates were sometimes copied incorrectly. For this reason, it is not always clear who issued each of the 61 legislative documents identified in the collection, to whom it was issued, or when. Their attribution therefore requires closer investigation. The following criteria were used:

- the name of the issuer;
- the issuer’s rank and titles;
- the language and textual style of the document;
- the historical terms employed;
- the date of the document.

Results

Application of these criteria identified 61 legislative documents, including complete and partial copies written in Turkic and Persian, among the materials relating to the shrine of Khoja Ahmad Yasawi in A. L. Kun's personal archive. The earliest charter in the group was issued in Jumada I 937 AH (December 1530–January 1531) in the name of Abu Sa'id Khan, a representative

of the Shaybanid (Abulkhairid) dynasty who ruled in Samarkand; the source gives his regnal years as 1531–1533 [6]. The latest charters by date—two documents—were issued in Rabi' I 1280 AH (August–September 1863) in the name of the Kokand khan Sultan Sa'id Khan, whose regnal years are given as 1863–1865 [7]. The presentation of documents with a legislative character nevertheless continued after the Russian Empire conquered Turkestan. Our investigation has allowed us to identify some rulers and princes who issued other charters. Consider, for instance, a charter dated 5 Safar 984 AH (4 May 1576), whose intitulatio names “Muzaffar al-Din Sultan Abulkhair Bahadur Khan.” Many princes named Abulkhair lived between the sixteenth and eighteenth centuries. Examination of the document's date indicates that the issuer was Abulkhair Sultan ibn Javanmard Ali Khan ibn Abu Sa'id Khan ibn Kuchkunji Khan (1530–1578), a member of the Samarkand branch of the dynasty, the house of Kuchkunji Khan.

Some charters issued in the periods of the Bukhara Emirate and the Kokand Khanate can be assigned to their issuers without great difficulty. The attribution of documents issued by Abulkhairid princes, particularly those governing peripheral areas, and by Kazakh khans and sultans can be more challenging. Establishing the period and issuer of charters belonging to such princes and provincial governors requires separate study. For example, the intitulatio of a Turkic-language document dated to the year of the hare, 1197, rendered in the source as 1685–1686, was not copied. The document may already have been torn or too difficult to read when the copy was made. Two seal inscriptions beneath it, one round and one almond-shaped, read “Ishim Bahadur Khan ibn Shah Muhammad.” This suggests that the document was issued by a Kazakh sultan. Yet several khans and sultans of the Kazakh Khanate bore the name Ishim Khan, or Esim Khan in Kazakh. Notable examples include Esim ibn Shighay (ruled 1598–1628; died in 1628 or 1645), Esim ibn Semeke Khan (khan of the Middle Zhuz in 1756–1798), and Esim ibn Nuraly (1739–1797; ruled 1796–1797). The source identifies “Shah Muhammad” as the full Islamic form of the name Semeke Khan, which was common in spoken Kazakh. On this basis it attributes the document to Esim Khan ibn Semeke Khan and states that its date corresponds to his period of political activity.

Conclusion

To date, 61 legislative acts in the Kun Collection have been examined. Eight originated in the chancelleries of Shaybanid rulers, five with the Ashtarkhanids, nine with Kazakh sultans, six with the Bukhara Emirate, one with the independent Tashkent beklik, and twenty-eight with rulers or local deputies of the Kokand Khanate. The origin of the issuers of another two documents cannot yet be established. Two further documents were issued in the names of Russian imperial officials installed in Turkestan, General A. G. Chernyaev and the governor of Turkestan. The attribution of the acts relating to the shrine of Ahmad Yasawi in the Kun Collection illuminates a two-way relationship between the shrine administration and political authority during the sixteenth through nineteenth centuries. The relationship was initiated not by one side alone, but by the needs of both parties to exercise, consolidate, and legitimize authority. A future comparative examination of the legislative documents in the Alma-Ata and Kun collections could bring further evidence to bear on this question. It would clarify the history of the Alawi khojas in Turkestan, the shrine's finances, the city's administration and the participation of Yasawi's descendants in it, Turkestan's economy and agriculture, local toponymy and historical geography, and the city's demographic history. It is also desirable to identify and study the full range of historical documents concerning the shrine, including charters, in institutional and private collections.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Казаков Б. А. Документальное источниковедение Узбекистана XVI–XIX веков (дипломатика актов Мавераннахра): к проблеме компьютеризации документальной базы данных / отв. ред. Х. Тураев. — Ташкент, 2026. — С. 169–170.

2. Султонов Ў. А. Тошкент вақф мулкчилиги тарихи: тарихий ҳужжатлар тадқиқи ва талқини (1507–1917). — Тошкент: Фан, 2021. — Б. 71.

3. [Султонов У. А. Русский востоковед А. Л. Кун и его коллекция исторических документов мазара Ахмад Йасави // Восточный архив. — Москва, 2014. — № 1. — С. 76–83.

4. Кумеков Б. Е., Настич В. Н., Шуховцов В. К. Письменные документы из Южного Казахстана (предварительное сообщение) // Вестник АН КазССР. — 1977. — № 8. — С. 70–73.

5. Исторические документы мавзолея Ходжа Ахмада Йасави / А. К. Муминов, Б. Е. Кумеков, У. А. Султонов, В. К. Шуховцов, Д. Т. Кенжетаев, А. С. Кабылова, У. А. Утепбергенова, А. Айбасов. — Астана, 2017.

6. Личный архив А. Л. Куна // Институт восточных рукописей РАН (Санкт-Петербург), Архив востоковедов. — Ф. 33, ед. хр. 175. — Л. 93–94.

7. Личный архив А. Л. Куна // Институт восточных рукописей РАН (Санкт-Петербург), Архив востоковедов. — Ф. 33, ед. хр. 175. — Л. 56, 77.

REFERENCES

1. Kazakov B. A. Dokumentalnoye istochnikovedeniye Uzbekistana XVI–XIX vekov (diplomatika aktov Maverannakhra): k probleme kompyuterizatsii dokumentalnoy bazy dannykh / otv. red. Kh. Turayev. — Tashkent, 2026. — S. 169–170.

2. Sultonov O‘. A. Toshkent vaqf mulkchiligi tarixi: tarixiy hujjatlar tadqiqi va talqini (1507–1917). — Toshkent: Fan, 2021. — B. 71.

3. Sultonov U. A. Russkiy vostokoved A. L. Kun i yego kollektsiya istoricheskikh dokumentov mazara Akhmad Yasavi // Vostochnyy arkhiv. — Moskva, 2014. — № 1. — S. 76–83.

4. Kumekov B. Ye., Nastich V. N., Shukhovtsov V. K. Pismennyye dokumenty iz Yuzhnogo Kazakhstana (predvaritelnoye soobshcheniye) // Vestnik AN KazSSR. — 1977. — № 8. — S. 70–73.

5. Istoricheskiye dokumenty mavzoleya Khodzha Akhmada Yasavi / A. K. Muminov, B. Ye. Kumekov, U. A. Sultonov, V. K. Shukhovtsov, D. T. Kenzhetayev, A. S. Kabylova, U. A. Utepbergenova, A. Aybasov. — Astana, 2017.

6. Lichnyy arkhiv A. L. Kuna // Institut vostochnykh rukopisey RAN (Sankt-Peterburg), Arkhiv vostokovedov. — F. 33, yed. khr. 175. — L. 93–94.

7. Lichnyy arkhiv A. L. Kuna // Institut vostochnykh rukopisey RAN (Sankt-Peterburg), Arkhiv vostokovedov. — F. 33, yed. khr. 175. — L. 56, 77.

https://doi.org/10.47526/3007-6366.6545

SH. TASHKULOVA
Doctoral Student, Tashkent State Technical University named after Islam Karimov
(Uzbekistan, Tashkent), e-mail: shahnoza.toshqulova@gmail.com

THE SIGNIFICANCE OF ACADEMICIAN VAKHOB RAKHIMOV'S SCIENTIFIC SCHOOL IN THE FIELDS OF MINE SURVEYING AND MINING

Annotation. This study provides a comprehensive academic analysis of the multifaceted scholarly, pedagogical, organizational, and engineering career of Academician Vakhob Rakhimovich Rakhimov – Doctor of Technical Sciences, Professor, and Full Member of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan – as well as the fundamental significance of the mining and mine surveying school he pioneered. Over the course of his distinguished career, the scholar established a groundbreaking scientific paradigm focused on investigating the dynamics of geomechanical processes within rock masses, substantiating optimal deposit opening and extraction schemes under tectonic stress fields, and calculating the structural parameters of room-and-pillar mining systems.

The paper demonstrates that the methodological frameworks and innovative technologies engineered by Academician V.R. Rakhimov were successfully integrated across major ore deposits in Uzbekistan, Kazakhstan, Belarus, and other nations (notably Ingichka, Qoytosh, Mirgalimsay, Zhezkazgan, Soligorsk, and Muruntov), significantly reducing mineral losses and ore dilution within retaining pillars. Furthermore, the study highlights his pioneering practical solutions, including bench slope profiling via slot (contour) blasting, preliminary slope reinforcement, and the real-time online monitoring of liquid mine tailings utilizing electro-optical instrumentation and satellite navigation (GPS) technologies.

The research illuminates V. Rakhimov's invaluable contribution to bridging specialized higher education and industrial production at Tashkent State Technical University, where he served for more than 40 years as Head of the Department of Mine Surveying and Geodesy, 18 years as Dean of the Faculty, and 7 years as First Vice-Rector. Under his scientific supervision, 3 Doctors of Sciences and more than 50 Candidates of Sciences were mentored, shaping a premier constellation of industry specialists. In conclusion, it is scientifically synthesized that Academician V.R. Rakhimov's legacy of over 300 scholarly publications and his enduring academic school continue to serve as a bedrock for the safe, rational, and sustainable advancement of the national mining industry.

Key words: Academician Vakhob Rakhimov; mine surveying; mining geomechanics; scientific school; room-and-pillar system; rock mass; rock pressure dynamics; slot blasting; human capital and education; industrial integration.

Ш. Тошқұлова
Докторант
Ислам Кәрімов атындағы Ташкент мемлекеттік техникалық университеті
(Өзбекстан, Ташкент қ.), e-mail. shahnoza.toshqulova@gmail.com

Академик вахоб рахимовтың маркшейдерия және тау-кен ісі саласындағы ғылыми мектебінің маңызы

Аңдатпа. Бұл зерттеу жұмысында Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының академигі, техника ғылымдарының докторы, профессор Вахоб Рахимович Рахимовтың сан қырлы ғылыми-педагогикалық, ұйымдастырушылық және инженерлік қызметі, сондай-ақ ол негізін қалаған тау-кен және маркшейдерлік ғылыми мектебінің іргелі мәні жан-жақты талданады. Ғалым өзінің еңбек жолында тау жыныстары массивіндегі геомеханикалық

процестер динамикасын зерттеу, тектоникалық кернеу өрістерін ескере отырып кен орындарын ашу мен қазып алудың оңтайлы сызбаларын негіздеу және камералық-бағаналы жүйелердің құрылымдық параметрлерін есептеу бойынша жаңа ғылыми бағыттың іргетасын қалады.

Мақалада академик В.Р. Рахимов жасақтаған әдістемелік әзірлемелер мен инновациялық технологиялардың Өзбекстан, Қазақстан, Беларусь және басқа да шет мемлекеттердің ірі кен орындарында (атап айтқанда, Ингичка, Қойтас, Мырғалымсай, Жезқазған, Солигорск, Мұрынтау) сәтті енгізіліп, тіреуіш блоктарда (целиктерде) кен шығыны мен құнсыздануын айтарлықтай азайтуға қызмет еткені ғылыми тұрғыдан дәйектелген. Сонымен қатар, ғалымның саңылаулы жару әдісі арқылы карьер кертпештерін құламалау (заоткоска), оларды алдын ала бекіту және электронды-оптикалық аспаптар мен жерсеріктік (GPS) жүйелер арқылы сұйық қалдықтарды онлайн режімінде мониторингілеу секілді озық қолданбалы шешімдері жария етілген.

Зерттеуде В.Р. Рахимовтың Ташкент мемлекеттік техникалық университетінде 40 жылдан астам уақыт бойы «Маркшейдерлік іс және геодезия» кафедрасының меңгерушісі, 18 жыл факультет деканы және 7 жыл бірінші проректор ретінде салалық білім мен өндірістің интеграциясын қамтамасыз етуге қосқан өлшеусіз үлесі көрсетілген. Оның ғылыми жетекшілігімен 3 ғылым докторы және 50-ден астам ғылым кандидаты даярланып, жетекші мамандар шоғыры қалыптасты. Қорытынды ретінде, академик В.Р. Рахимовтың 300-ден астам ғылыми еңбегі мен ғылыми мектебі бүгінгі таңда да ұлттық тау-кен өнеркәсібін қауіпсіз әрі тұрақты дамытудың, қойнау байлығын ұтымды пайдаланудың басты іргетасы болып табылатыны тұжырымдалған.

Кілт сөздер: Академик Вахоб Рахимов; маркшейдерлік іс; тау-кен геомеханикасы; ғылыми мектеп; камералық-бағаналы жүйе; тау жыныстары массиві; тау қысымының динамикасы; саңылаулы жару; адами капитал және білім беру; өндірістік интеграция.

Ш. Тошкулова
Докторант
Ташкентского государственного технического университета имени Ислама Каримова (Узбекистан, г. Ташкент), e-mail. shahnoza.toshqulova@gmail.com

Значение научной школы академика вахоба рахимова в области маркшейдерского дела и горного дела

Аннотация. В данном исследовании представлен всесторонний научный анализ многогранной научно-педагогической, организаторской и инженерной деятельности академика Академии наук Республики Узбекистан, доктора технических наук, профессора Вахоба Рахимовича Рахимова, а также фундаментального значения созданной им научной школы в области горного дела и маркшейдерии. На протяжении своей трудовой деятельности ученый заложил основы нового научного направления, ориентированного на исследование динамики геомеханических процессов в массиве горных пород, обоснование рациональных схем вскрытия, подготовки и отработки месторождений с учетом полей тектонических напряжений, а также расчет конструктивных параметров камерно-столбовой системы разработки.

В статье обосновано, что разработанные академиком В.Р. Рахимовым методические рекомендации и инновационные технологии были успешно внедрены на крупных рудных месторождениях Узбекистана, Казахстана, Беларуси и других стран (в частности, Ингичка, Койташ, Миргалимсай, Жезказган, Солигорск, Мурунтау), что способствовало существенному снижению потерь и разубоживания руды в целиках. Кроме того, освещены такие передовые инженерные решения ученого, как заоткоска уступов карьеров с применением щелевого взрывания, их предварительное упрочнение, а также организация

оперативного онлайн-мониторинга хвостохранилищ жидких отходов с использованием электронно-оптических приборов и систем спутниковой навигации (GPS).

В исследовании показан неоценимый вклад В.Р. Рахимова в обеспечение интеграции отраслевого образования и производства в Ташкентском государственном техническом университете, где он на протяжении более 40 лет заведовал кафедрой «Маркшейдерское дело и геодезия», 18 лет являлся деканом факультета и 7 лет работал первым проректором. Под его непосредственным научным руководством были подготовлены 3 доктора наук и свыше 50 кандидатов наук, составивших плеяду ведущих специалистов отрасли. В заключении научно обобщено, что созданная научная школа и более 300 научных трудов академика В.Р. Рахимова и сегодня служат прочным теоретическим и прикладным фундаментом для безопасного и устойчивого развития горнодобывающей промышленности республики.

Ключевые слова: Академик Вахоб Рахимов; маркшейдерское дело; горная геомеханика; научная школа; камерно-столбовая система; массив горных пород; динамика горного давления; щелевое взрывание; человеческий капитал и образование; промышленная интеграция.

Sh. Tashkulova
Doktora Öğrencisi
İslam Kerimov adındaki Taşkent Devlet Teknik Üniversitesi
(Özbekistan, Taşkent), e-posta: shahnoza.toshqulova@gmail.com

Akademisyen vahob rahimov'un markşeyderlik ve madencilik alanindaki bilimsel ekolünün önemi

Özet. Bu araştırmada, Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Asli Üyesi (Akademisyen), Teknik Bilimler Doktoru, Profesör Vahob Rahimoviç Rahimov'un çok yönlü bilimsel, pedagojik, idari ve mühendislik faaliyetleri ile kurucusu olduğu madencilik ve maden ölçme (markşeyderi) bilim ekolünün temel önemi ayrıntılı biçimde incelenmektedir. Bilim insanı, mesleki kariyeri boyunca kaya kütlesindeki jeomekanik süreçlerin dinamiklerini araştırmak, tektonik gerilme alanlarını dikkate alarak maden yataklarının açılması ve işletilmesine yönelik rasyonel planları gerekçelendirmek ve oda-topuk madencilik yönteminin yapısal parametrelerini hesaplamak üzerine yeni bir bilimsel disiplinin temellerini atmıştır.

Makalede, Akademisyen V.R. Rahimov tarafından geliştirilen metodolojik yönergelerin ve yenilikçi teknolojilerin Özbekistan, Kazakistan, Belarus ve diğer ülkelerdeki büyük maden yataklarında (özellikle İngiçka, Koytaş, Mirgalimsay, Jezkazgan, Soligorsk, Muruntav) başarıyla uygulandığı, koruyucu topuklarda cevher kaybını ve seyrelmesini belirgin ölçüde azalttığı ortaya konmuştur. Ayrıca bilim insanının açık ocak basamaklarının yarık (kontur) patlatma yöntemiyle şevlendirilmesi, basamakların önceden tahkim edilmesi ve sıvı maden atık depolama tesislerinin elektro-optik aletler ile uydu (GPS) sistemleri vasıtasıyla gerçek zamanlı (çevrim içi) izlenmesi gibi öncü mühendislik çözümleri ele alınmıştır.

Araştırmada, V.R. Rahimov'un Taşkent Devlet Teknik Üniversitesi bünyesinde 40 yılı aşkın bir süre «Maden Ölçme ve Jeodezi» Bölüm Başkanlığı, 18 yıl Fakülte Dekanlığı ve 7 yıl Birinci Rektör Yardımcılığı görevlerinde bulunarak sektörel yükseköğretim ve sanayi entegrasyonunu sağlamadaki benzersiz katkısı gösterilmiştir. Kendisinin bilimsel danışmanlığında 3 bilim doktoru ve 50'den fazla bilim adayı yetiştirilerek sektörün öncü uzmanlar topluluğu teşekkül ettirilmiştir. Sonuç olarak, Akademisyen V.R. Rahimov'un 300'ü aşkın bilimsel yayını ve bilimsel okulunun, bugün de milli madencilik sanayisinin güvenli, rasyonel ve sürdürülebilir gelişiminde vazgeçilmez bir temel oluşturduğu bilimsel olarak özetlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Akademisyen Vahob Rahimov; maden ölçme (markşeyderi); maden jeomekaniği; bilim okulu; oda-topuk sistemi; kaya kütlesi; kaya basıncı dinamikleri; yarık patlatma; beşerî sermaye ve eğitim; sanayi entegrasyonu.

Introduction

Uzbekistan is an endowment-rich country where the mining sector has historically served as a critical driver of socio-economic and cultural advancement. Particularly during the post-independence era, scientific research has played a decisive role in establishing contemporary, evidence-based foundations for the modernization and sustainable growth of the mining industry. In this process, the profound contribution of Academician Vakhob Rakhimov and the scientific school established around him warrants particular scholarly attention. This section examines the theoretical and applied contributions of Academician Vakhob Rakhimov to mining engineering and mine surveying, analyzing the enduring impact of his school's research on the sector.

The mining industry has consistently constituted one of the foundational pillars of Uzbekistan's economic architecture. Today, the sector has attained an advanced level of technological maturity through the strategic synthesis of rich mineral reserves, centuries-old mining traditions, and cutting-edge scientific methodology. The academic school founded by Academician Vakhob Rakhimov has made an exceptional contribution to this progress. The school he established has not only advanced fundamental research, but has also systematically enhanced the operational efficiency of practical mining operations – a legacy that continues to exert a vital influence today.

Within the wider scientific community, Academician Vakhob Rakhimovich Rakhimov is widely recognized as a distinguished geologist, geochemist, eminent specialist in mine surveying, and preeminent authority in mining geomechanics. His scholarly endeavors were predominantly devoted to the geological exploration, evaluation, and scientifically grounded exploitation of mineral deposits. Specifically, his research centered on mineral extraction technologies, advanced mine surveying, and rock mass geomechanics. Under his supervision, methodological guidelines for ensuring mining operational safety and calculating the structural parameters of room-and-pillar mining systems were widely adopted in the technological design of numerous ore deposits across Uzbekistan, Kazakhstan, and Belarus, where they remain successfully utilized today. The scientific school pioneered by Vakhob Rakhimov has played a pivotal role in formulating modern scientific methodologies and integrating them into industrial practice across the mining and geological sectors [1.51].

Vakhob Rakhimov is recognized as an eminent scholar in mining engineering, the principal organizer of professional training for mine surveying engineers across Uzbekistan and Central Asia at Tashkent State Technical University, and one of the founders of the academic school in mining and mine surveying. His multifaceted scientific work was centered on formulating both the theoretical framework and engineering practice of geomechanical processes occurring within rock masses during open-pit, underground, and borehole mining operations.

Doctor of Technical Sciences, Professor, and Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Vakhob Rakhimovich Rakhimov was born on December 26, 1934, in the city of Samarkand. In 1952, having graduated from secondary school with a gold medal, he matriculated into the Faculty of Mining at the Central Asian Polytechnic Institute (currently the Tashkent State Technical University named after Islam Karimov). In 1957, he graduated from the institute with honors in the specialization of "Exploitation of Mineral Deposits", earning the professional qualification of Mining Engineer [2.131].

In 1957, Vakhob Rakhimov commenced his professional career as a research fellow in the Mining Division of the Academy of Sciences of Uzbekistan, where the young engineer continued his investigations into rock pressure phenomena in Central Asian mines-research he had initially embarked upon during his student years [3.114]. Thus began his distinguished, nearly six-decade-long academic career, which saw him advance from an entry-level researcher to Full Professor, Head of Department, Dean of the Faculty, and First Vice-Rector of the University [4.303-304].

Methodology

The mine surveying service plays a vital role and holds profound strategic significance in governing geotechnological processes to ensure the sustainable advancement of the mining industry in the Republic of Uzbekistan. Elucidating the foundational historical contributions of Academician

Vakhob Rakhimov - who played an instrumental role in shaping mine surveying as a distinct scientific discipline – together with the enduring relevance of his academic school to sovereign Uzbekistan, constitutes a highly pertinent scholarly inquiry today. Furthermore, there is an imperative to systematically characterize the broader contributions of the Uzbek mining engineering school, particularly the legacy of prominent scholars such as Academician Vakhob Rakhimov, in advancing theoretical science, cultivating national engineering cadres, and generating pivotal empirical discoveries.

Within the national mining community, Academician Vakhob Rakhimov has always been revered as a monumental mining scholar whose prolific endeavors propelled the mining sciences forward. Throughout his career, he spearheaded vital research trajectories in geomechanics, extraction technologies, and the integrated, sustainable exploitation of subsurface mineral and fuel-energy resources [5.4].

In 1959, he was admitted to postgraduate studies (aspirantura) at the Academician A.A. Skochinsky Institute of Mining in Moscow. Under the academic supervision of Professor K.V. Ruppeneyt [6], he advanced his investigations into rock pressure dynamics and strata displacement, methodically developing and successfully defending in 1962 his candidate dissertation entitled “Investigation of Load Distribution Between Solid Pillars in Room-and-Pillar Mining Systems” [7].

Following the successful defense of his dissertation in Moscow, Vakhob Rakhimov served as a Senior Research Fellow at the Central Asian Research and Design Institute of Non-Ferrous Metallurgy (“SredazNIIprotsvetmet”) between 1962 and 1963. During the Soviet period, SredazNIIprotsvetmet was one of the largest scientific and technological centers serving the regional mining and metallurgical industry. Established in the mid-twentieth century with primary facilities located in Tashkent and Almalyk (Tashkent Region), the institute spearheaded the development, exploitation, and infrastructure engineering design of non-ferrous and rare metal deposits not only across Uzbekistan, but throughout Central Asia, including Tajikistan and Kyrgyzstan. For many years, it was directly subordinated to the USSR Ministry of Non-Ferrous Metallurgy. Today, the foundational scientific legacy and engineering functions of this institution are continued in Uzbekistan by modern research entities such as “UzgeorangmetLITI” (Uzbek Research and Design Institute of Geology, Mining, and Non-Ferrous Metallurgy).

The design of complex industrial facilities consistently required exhaustive structural-geological analysis and comprehensive evaluation of ore reserves. Consequently, the institute’s engineers relied heavily on the regional geological mapping, fundamental discoveries, and theoretical paradigms established by eminent geoscientists – most notably Academicians Khabibulla Akbarov and Vakhob Rakhimov, who made monumental contributions to Uzbekistan’s mining geology, Boris Nasledov, the founder of the Uzbek school of ore geology, as well as distinguished specialists such as U.K. Akhmedov and Natalya Solomko. Their seminal research served as an indispensable foundation for assessing the industrial viability of mineral deposits and devising rigorous, tailored technological solutions for SredazNIIprotsvetmet [8].

Having defended his candidate dissertation in Moscow, the young scholar returned to the Mining Division of the Academy of Sciences. Following the merger of this division with the Central Asian Research and Design Institute of Non-Ferrous Metallurgy (SredazNIIprotsvetmet), he served there as a Senior Research Fellow.

In 1964, Vakhob Rakhimov joined the Tashkent Polytechnic Institute (currently the Tashkent State Technical University named after Islam Karimov) as a Senior Lecturer in the Department of Mine Surveying and Geodesy, marking the start of his distinguished academic career. Shortly thereafter, in 1965, he was appointed Associate Professor (Docent). In 1968, he was elected Head of the Department of Mine Surveying and Geodesy – a post he held with distinction for more than four decades [9]. In this leadership capacity, he guided generations of students toward professional excellence, remaining with the department until 2014, including service as Full Professor from 2010 to 2014 [3.114].

Concurrently, for eighteen years across two separate tenures (1968-1984 and 1995-1999), he served as Dean of the Faculty of Mining and Geology. During his deanship, systemic efforts were

undertaken to modernize the faculty's pedagogical and experimental infrastructure while institutionalizing robust research cooperation with industrial mining enterprises [10.138].

Specifically, within the administration of the Tashkent Polytechnic Institute, Associate Professor (Docent) U.A. Ikramov served as Vice-Rector for Evening and Extramural Education from 1968, while Associate Professor V.I. Sverdlin headed the Academic Affairs Department beginning in 1970. During this formative era, the systematic modernization of the pedagogical process and the optimization of academic departments were propelled by the dedicated leadership of the faculty deans.

Prominent scholars instrumental in this institutional advancement included Professors V.R. Rakhimov, T.R. Abdurashidov, K.K. Kazakbayev, and Z.S. Ibragimov, alongside Associate Professors Kh.M. Asimov, M.T. Balabekov, T.Z. Zokirov, A.U. Ubaydullaev, F.N. Nazrullaev, T.N. Rakhimov, A.G. Karakozova, R.A. Obidov, N.B. Utkelbaev, Kh.G. Sarimsakov, A.K. Qahhorov, A.A. Odilkhodjaev, Kh.M. Ubaydullaev, I.I. Inoghomov, A.A. Sadredinov, Kh.N. Nuratdinov, A.A. Askarov, A.A. Abirov, N.Kh. Bozorov, K.B. Usmonov, P.Kh. Mansurov, Kh.V. Abdullaev, R.A. Nazirova, A.G. Egamberdiev, A.A. Khashimov, Kh.G. Karimov, Sh.M. Ashurov, S.S. Boltaev, A.I. Inoghomov, A.A. Samikjanov, I.A. Liverko, N.A. Yakubov, and many others. Their collective dedication, administrative rigor, and scholarly contributions remain an enduring and foundational chapter in the university's institutional history [11.106].

Main content

During the early stages of his scholarly career, Vakhob Rakhimov focused predominantly on rock mass mechanics. Building on empirical research conducted across the mining operations of Uzbekistan, he defended his doctoral dissertation in 1972 at the Mining Institute of the USSR Academy of Sciences under the academic mentorship of Professor M.M. Protodyakonov (Jr.) [12] His dissertation, titled "Investigation of Mechanical Processes in Rock Masses Under Room-and-Pillar Mining Systems", was presented in the specialization of "Mine Surveying", earning him the prestigious degree of Doctor of Technical Sciences[13], followed in 1973 by the conferral of the academic rank of Full Professor [14]. Defending a higher doctorate (Doctor of Sciences) at the renowned Moscow mining research school at the youthful age of only 37 stands as compelling testament to his exceptional intellectual and scientific stature.

Vakhob Rakhimov's multi-decade academic and pedagogical trajectory was extraordinarily prolific and impactful. His theoretical research in the 1970s on geomechanical processes within rock masses made a landmark contribution to both the foundational theory and applied engineering practice of optimizing structural parameters for room-and-pillar mining systems in the development of both metallic (ore) and non-metallic mineral deposits.

During the same decade, under the scientific leadership of Academician G.A. Mavlyanov, researchers from the Tashkent Polytechnic Institute, in collaboration with inter-institutional research teams, examined the engineering-geological characteristics of various loess soil formations and illuminated the fundamental regularities governing the hydrogeology and formation of groundwater resources across Uzbekistan. Concurrently, broader strategic problems aimed at maximizing mineral extraction efficiency and strata control were spearheaded at the Institute's Faculty of Mining and Metallurgy under the direct leadership of Professor Vakhob Rakhimov, earning distinguished national recognition [11.114].

Under his scientific supervision, engineering methodologies formulated for mineral extraction technologies, geomechanics, and the structural parameter optimization of room-and-pillar mining were comprehensively adopted in the operational design of major deposits, such as Ingichka, Qoytosh, Mirgalimsay, Zhezkazgan, Gaurdak, and Soligorsk. The deployment of these frameworks markedly minimized ore loss and dilution within solid barrier pillars [2.131]. Through multi-year theoretical and experimental investigations, he elucidated the fundamental regularities governing the evolution of deformation processes within near-pit rock masses (slopes). Furthermore, he engineered and implemented an integrated method for open-pit bench slope profiling (zaotkoska) utilizing slot (pre-split/contour) blasting, alongside advanced techniques for the preliminary

reinforcement of bench slopes. These geomechanical and technological solutions subsequently achieved widespread operational adoption across mining enterprises [3.114-115].

Between 1980 and 1990, Academician Vakhob Rakhimov chaired the Educational and Methodological Council on Mine Surveying within the Mining Educational and Methodological Association under the USSR Ministry of Higher Education. Concurrently, for seven years from 1984 to 1991, he served with distinction as the First Vice-Rector of the Tashkent Polytechnic Institute [15].

In this administrative capacity, he contributed significantly to the institutional advancement of the institute, the strategic integration of pedagogical processes with industrial production, and the rigorous practical training of prospective engineers.

In 1995, an expanded plenary session of the Scientific Council and commemorative academic events were organized to mark the 60th anniversary of the birth of Vakhob Rakhimovich Rakhimov, then Corresponding Member of the Academy of Sciences of Uzbekistan [16.16].

Throughout his scholarly career, the Academician authored and published over 300 scientific works, including more than 20 monographs. Under his direct academic supervision and mentorship, 3 Doctors of Sciences (DSc) and over 50 Candidates of Sciences (PhD) were successfully trained and defended their dissertations [17].

By Decree of the President of the Republic of Uzbekistan in 2004, Academician Vakhob Rakhimov was decorated with the Order of “Mehnat Shuhrati” (Order of Labor Glory) in recognition of his monumental contributions to the advancement of science and higher education [18]. In 2012, he was conferred the Medal of Friendship by the Socialist Republic of Vietnam in recognition of his outstanding contributions to the education and professional training of scientific and technical personnel for that nation [19.69-70].

Across every station of his academic journey – from an aspiring student to First Vice-Rector, and through every scholarly milestone from Candidate of Sciences to Full Academician – Vakhob Rakhimov consistently remained a noble, generous, and sagacious mentor to his disciples. In this regard, it is apt to recall the classical aphorism: “Wise is not the one who knows many things, but the one whose knowledge bears genuine utility”.

Conclusion

The mine surveying service plays a pivotal role and holds strategic importance in governing geotechnological processes to ensure the sustainable development of the mining industry in the Republic of Uzbekistan. Elucidating the historical contribution of Academician Vakhob Rakhimov – who played an instrumental role in shaping mine surveying as a distinct discipline – along with the enduring relevance of his academic school to sovereign Uzbekistan, constitutes a matter of profound contemporary significance. Furthermore, it is essential to systematically characterize the broader contributions of the Uzbek mining engineering school, particularly the role of preeminent scholars such as Academician Vakhob Rakhimov in advancing science, cultivating national engineering cadres, and generating foundational research outcomes.

Academician Vakhob Rakhimov cultivated a formidable constellation of students and scientific successors, prominently including Q.Sanakulov, S.Sayidkasimov, Sh.Sadinov, A.Kazakov, and A.Nizomova, among others. In particular, Doctor of Technical Sciences, Professor Sayidjabbor Sayidkasimov stands as one of Academician Rakhimov’s most direct and distinguished successors. Leading the Department of Mine Surveying at Tashkent State Technical University (TSTU) for many years, Professor Sayidkasimov translated his mentor’s pioneering paradigms regarding digital mine surveying and electronic instrumentation into educational practice, authoring foundational textbooks for the discipline.

All those who collaborated with Academician Vakhob Rakhimov invariably admired his profound erudition, creative intellect, tireless work ethic, and total dedication to science, alongside his capacity to elucidate complex problems with rigorous theoretical depth, formulate decisive solutions, and methodically steer them toward industrial implementation. Beyond his intellectual stature, his generosity of spirit, personal integrity, and unwavering support for his colleagues and

pupils earned him immense moral authority, fostering a wide and enduring circle of devoted disciples, colleagues, and intellectual peers around him.

In conclusion, the scholarly and pedagogical legacy of Academician Vakhob Rakhimov constitutes a treasured cornerstone of Uzbekistan's mining sciences. The mine surveying frameworks, geomechanical models, and methodologies engineered by the Academician remain successfully integrated into the daily operations of the country's industrial giants – most notably the Almalyk and Navoi Mining and Metallurgical Combinats (AMMC and NMKC) – as well as within the pedagogical and research workflows of TSTU. The numerous Doctors and Candidates of Sciences trained under his scientific mentorship in the areas of low-waste geotechnologies, precision block extraction in decorative stone mining, and underground stability assurance today serve as leading experts throughout the sector. The scientific traditions and theoretical foundations established by Academician V.R. Rakhimov continue to serve as an indispensable scientific and practical foundation for ensuring the sustainable and safe development of the national mining industry, promoting rational subsoil stewardship, and educating future generations of elite mine surveying engineers.

REFERENCES

1. Vaxob Raximovich Raximov (k 80-letiyu so dnya rojdeniya). // Gorniy jurnal Kazaxstana. № 10, 2014. – S. 51.
2. Zaslujenniy deyatel nauki i texniki, akademik Akademii nauk Respubliki Uzbekistan Raximov Vaxob Raximovich. // Gorniy vestnik Uzbekistana. № 4 (59), 2014. – S. 131.
3. Vaxob Raximovich Raximov (k 75-letiyu so dnya rojdeniya). // Gorniy vestnik Uzbekistana. № 4 (39), 2009. – S. 114.
4. O‘zbekiston geologiya ilmiy maktablari. // Bosh muharrir A.K. Nurxodjayev. O‘zbekiston Respublikasi Davlat geologiya va mineral resurslar qo‘mitasi, Geologiya fanlari universiteti. Toshkent: “Lesson Press”, 2022. – B. 303–304.
5. Akademik AN RUz Raximov Vaxab Raximovich izbran deystvitelnim chlenom Akademii gornix nauk Rossii. // Gorniy vestnik Uzbekistana. № 3 (10), 2002. – S. 4.
6. Rossiya davlat ommaviy ilmiy-texnik kutubxonasi (GPNTB) elektron katalogi: NEB portali.
7. Raximov V.R. Opredeleniye davleniy na mejdukamerniye tseliki, obrazuyushiye periodicheskuyu posledovatelnost. V sb. «Fiziko-mexanicheskiye svoystva, davleniye i razrusheniye gornix porod». Moskva: Izd-vo AN SSSR, vip. 1, 1962.
8. Kompaniya tarixi. Istoriya: xronologiya sozdaniya i preobrazovaniy. O‘zgeorangmetLITI rasmiy portali.
9. Vahob Rahimov — Vikipediya ochiq ensiklopediyasi.
10. Raximov Vaxob Raximovich (k 90-letiyu so dnya rojdeniya). // O‘zbekiston konchilik xabarnomasi. № 3 (98), 2024. – S. 138.
11. Tashkentskiy Politexnicheskiy Institut im. Abu Rayxana Beruni. // Redaksionnaya kollegiya: rektor TashPI, akademik AN UzSSR K.S. Axmedov (predsedatel), akademik AN UzSSR X.F. Fazilov, chlen-korrespondent AN UzSSR X.R. Rustamov, professorlar A.B. Babaxanov, I.M. Mirxodjayev (zam. predsedatelya), K.X. Xasanov, G.N. Molchanov, V.R. Raximov, N.A. Nikiforov, K.K. Kazakbayev, M.I. Niyazov, Z.S. Ibragimov; dotsentlar I.A. Liverko, U.A. Isamuxamedov, U.A. Ikramov, F.R. Ismatullayev. Toshkent: FAN, 1979. – S. 106.
12. Raximov V.R. Issledovaniye mexanicheskix protsessov v massive gornix porod pri kamerno-stolbovoy sisteme razrabotki. Avtoref. dokt. diss. Moskva, 1972.
13. Rahimov Vahob Rahimovich — UzText elektron arxivi. 16.07.2022.
14. Satbayev University scientists. Rakhimov Vahob Rakhimovich 1934–2014. Satbayev universiteti tarixi muzeyi.
15. Raximov, Vaxob Raximovich — Ruwiki ensiklopediyasi.
16. Habibulla Asatovich Akbarov. Tuzuvchilar: A.I. Hamroboyev; muharrirlar: A.N.

Sultonxo‘jayev, T.M. Mirkomilov. Toshkent: O‘zR FA Fan nashriyoti, 1996. – B. 16.
17. Turkum: Mehnat shuhrati ordeni sohiblari — Vikipediya.
18. Sanaqulov Q., Sayyidqosimov S.S., Sadinov Sh.M., Kazakov A.N., Nizamova A.T. Raximov Vaxob Raximovich (k 90-letiyu so dnya rojdeniya). // Gorniy vestnik Uzbekistana. № 3 (98), 2024. – S. 139.
19. Axmedov N.A., Yejkov Yu.B. Redkometallnaya strategiya Uzbekistana (potensial, rost, perspektivi osvoyeniya). // O‘zbekiston konchilik xabarnomasi. № 2 (89), 2022. – B. 69–70.

https://doi.org/10.47526/3007-6366.6540

D. TOJIEV
Junior Reserch Al-Biruni Institute of Oriental Studies
(Uzbekistan, Tashkent), e-mail: dostonjontojiyev26@gmail.com

THE STRATEGIC SIGNIFICANCE OF AZERBAIJANI, KAZAKH, KYRGYZ, AND TURKMEN NATIONAL CULTURAL CENTERS IN UZBEKISTAN WITHIN THE FRAMEWORK OF TURKIC UNITY

Abstract. This article comprehensively examines the historical background, genesis, and development of the national cultural centers representing the member states of the Organization of Turkic States (OTS) within Uzbekistan - specifically focusing on the Kazakh, Kyrgyz, Turkmen, Azerbaijani, and Turkish communities. The study highlights the pivotal role these centers play in preserving and promoting distinct national traditions, language, and unique cultural heritage. Furthermore, the paper explores how these institutions act as vital bridges of public diplomacy, fostering deeper bilateral and regional cooperation between Uzbekistan and its neighboring countries. Special emphasis is placed on the state's official recognition of their legal status, illustrating Uzbekistan's strategic state policy on interethnic harmony, tolerance, and mutual solidarity. By analyzing their educational and scientific initiatives, the research underscores their deep interconnectedness in intellectual spheres. Ultimately, the article evaluates the multifaceted, contemporary contributions of these cultural centers to the advancement of culture, science, education, sports, and literature, demonstrating their collective impact on strengthening the shared identity of the Turkic world.

Keywords: Interethnic tolerance; National cultural centers; "Khaydar Aliyev Cultural Center"; Abay; Navruz and Independence Day; Chingiz Aitmatov; "Masterpieces of Turkic Literature"; Makhtumkuli.

Д. Тәжиев
Әбу Райхан Әл-Бируни атындағы Шығыстану институты
(Өзбекстан, Ташкент қ.), e-mail. dostonjontojiyev26@gmail.com

Түркі бірлігі аясындағы өзбекстандағы әзірбайжан, қазақ, қырғыз және түрікмен ұлттық мәдени орталықтарының стратегиялық маңызы

Аңдатпа. Бұл мақалада Өзбекстандағы Түркі мемлекеттері ұйымына (ТМҰ) мүше елдердің ұлттық мәдени орталықтарының, атап айтқанда, қазақ, қырғыз, түрікмен, әзірбайжан және түрік халықтарының өкілдіктерінің тарихи негіздері, қалыптасуы және қызметі жан-жақты әрі терең зерттеледі. Зерттеу жұмысында бұл орталықтардың әрбір этностың өзіндік ұлттық салт-дәстүрлерін, ана тілін және бірегей мәдени мұрасын сақтау, жаңғырту және кеңінен насихаттау ісіндегі маңызды рөліне ерекше назар аударылған. Сонымен қатар, ғылыми еңбекте аталған институттардың халықтық дипломатияның алтын көпірі ретінде қызмет ететіні, Өзбекстан Республикасы мен оған көршілес жатқан аймақ елдері арасындағы жан-жақты екіжақты және өңірлік ынтымақтастықты тереңдетуге қалай ықпал ететіні мұқият талданады. Орталықтардың құқықтық мәртебесін мемлекет тарапынан ресми түрде тану мәселесіне ерекше мән берілген, бұл Өзбекстанның этносаралық татулықты, діни төзімділікті және өзора ынтымақтастықты қамтамасыз ету бағытындағы стратегиялық мемлекеттік саясатын айқын көрсетеді. Орталықтардың білім беру, академиялық және ғылыми бастамаларын талдау арқылы зерттеу олардың интеллектуалды салалардағы тығыз өзара байланысын айғақтайды. Қорытындылай келе, мақалада бұл мәдени орталықтардың мәдениет, ғылым, білім, спорт және әдебиет салаларын дамытуға қосқан

көпқырлы заманауи үлесі жан-жақты бағаланады, сондай-ақ олардың түркі әлемінің ортақ бірегейлігі мен бірлігін нығайтуға тигізетін ұжымдық әсері толық дәлелденеді.

Кілт сөздер: Этносаралық төзімділік; Ұлттық мәдени орталықтар; Гейдар Әлиев атындағы мәдениет орталығы; Абай; Наурыз және Тәуелсіздік күні; Шыңғыс Айтматов; «Түркі әдебиетінің жауһарлары»; Мақтымұлы.

Д. Тожиев
Младший научный сотрудник
Института востоковедения имени Абу Райхана Аль-Бируни
(Узбекистан, г.Ташкент), e-mail. dostonjontojiyev26@gmail.com

Стратегическое значение азербайджанского, казахского, кыргызского и туркменского национальных культурных центров в узбекистане в контексте тюркского единства

Аннотация. В данной статье всесторонне и подробно рассматриваются исторические предпосылки, генезис и особенности развития национальных культурных центров государств-членов Организации тюркских государств (ОТГ) в Узбекистане, в частности, представляющих казахский, кыргызский, туркменский, азербайджанский и турецкий народы. В исследовании особое внимание уделяется ключевой роли, которую эти центры играют в сохранении, возрождении и активном продвижении самобытных национальных традиций, родного языка и уникального культурного наследия каждого этноса. Кроме того, в работе глубоко анализируется, как данные институты выступают в качестве важнейших мостов народной дипломатии, способствуя углублению всестороннего двустороннего и регионального сотрудничества между Республикой Узбекистан и соседними государствами региона. Особый акцент сделан на официальном признании государством их правового статуса, что наглядно демонстрирует стратегическую государственную политику Узбекистана в сфере обеспечения межэтнического согласия, религиозной толерантности и взаимной солидарности. Путем анализа образовательных, академических и научных инициатив центров в исследовании подчеркивается их глубокая взаимосвязь в интеллектуальных сферах. В конечном итоге, статья всесторонне оценивает многогранный современный вклад этих культурных центров в развитие сфер культуры, науки, образования, спорта и литературы, демонстрируя их коллективное влияние на укрепление общей идентичности и единства тюркского мира.

Ключевые слова: Межэтническая толерантность; Национальные культурные центры; Азербайджанский культурный центр имени Гейдара Алиева; Абай; Навруз и День независимости; Чингиз Айтматов; «Шедевры тюркской литературы»; Махтумкули.

D. Tojiev
El-Biruni Doğu Bilimleri Enstitüsü
Küçük Uzman Araştırmacısı
(Özbekistan, Taşkent), e-posta: dostonjontojiyev26@gmail.com

Türk birliği çerçevesinde özbekistan'daki azerbaycan, kazak, kirgiz ve türkmen milli kültürel merkezlerinin stratejik önemi

Özet. Bu makale, Özbekistan'da faaliyet gösteren Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) üye ülkelerinin ulusal kültür merkezlerinin, özellikle de Kazak, Kırgız, Türkmen, Azerbaycan ve Türkiye Türkleri topluluklarını temsil eden kurumların tarihi arka planını, doğuşunu, kuruluşu ile faaliyetlerini kapsamlı ve derinlemesine bir biçimde incelemektedir. Yapılan bilimsel çalışmada, bu merkezlerin her bir etnik grubun kendine özgü ulusal geleneklerini, göreneklerini, anadillerini ve benzersiz kültürel miraslarını koruma, yaşatma geniş kitlelere tanıtma hususunda üstlendikleri kritik

ve öncü role özellikle dikkat çekilmektedir. Ayrıca araştırma, söz konusu kurumsal yapıların birer kamu diplomasisi köprüsü vazifesi görerek Özbekistan Cumhuriyeti ile komşu bölge ülkeleri arasındaki çok taraflı ikili ve bölgesel iş birliğinin derinleştirilmesine nasıl katkı sağladığını titizlikle analiz etmektedir. Merkezlerin hukuki statülerinin devlet tarafından resmi olarak tanınması meselesine özel bir vurgu yapılmış olup, bu durum Özbekistan'ın etnik kökenler arası uyum, hoşgörü ve karşılıklı dayanışmayı sağlamaya yönelik stratejik devlet politikasını açıkça ortaya koymaktadır. Kültür merkezlerinin eğitimsel, akademik ve bilimsel girişimlerinin incelenmesi yoluyla araştırma, bu toplulukların entelektüel alanlardaki derin etkileşimini ve bağlarını gözler önüne sermektedir. Sonuç olarak makale, bu ulusal kültür merkezlerinin kültür, bilim, eğitim, spor ve edebiyat alanlarının gelişimine sunduğu çok yönlü modern katkıları bütüncül bir yaklaşımla değerlendirmekte ve Türk dünyasının ortak kimliğinin ve birliğinin güçlendirilmesi üzerindeki kolektif etkisini açıkça kanıtlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Etnikler arası hoşgörü; Milli kültürel merkezler; Haydar Aliyev Kültür Merkez; Abay; Nevruz ve Bağımsızlık Günü; Cengiz Aytmatov; "Türk Edebiyatının Başyapıtları"; Mahtumkulu.

Introduction

In the contemporary era of globalization, the geopolitical and cultural landscape of Central Asia is undergoing a profound transformation, characterized by a renewed emphasis on regional integration and the rediscovery of shared civilizational roots. At the core of this paradigm shift stands the concept of Turkic unity – a strategic alignment that transcends mere economic and political partnerships to encompass deep-seated historical, linguistic, and cultural bonds. Within this framework, the Republic of Uzbekistan, situated at the historical crossroads of the Great Silk Road, plays a pivotal and geostrategic role. Uzbekistan's foreign policy, particularly since the mid-2010s, has shifted toward fostering a consolidated, peaceful, and interconnected Central Asian region, while simultaneously deepening its institutional engagement with the Organization of Turkic States (OTS).

However, the structural architecture of Turkic unity cannot be sustained solely through high-level diplomatic summits or macroeconomic treaties; it requires a robust socio-cultural foundation built on "people-to-people diplomacy". In Uzbekistan, this foundational role is uniquely performed by diaspora-based institutions, specifically the national cultural centers. Among these, the Azerbaijani, Kazakh, Kyrgyz, and Turkmen national cultural centers occupy a position of paramount strategic significance. Far from being merely nostalgic or folkloric associations, these centers operate as vital socio-political and cultural conduits that bridge the domestic policy of interethnic harmony in Uzbekistan with the broader international agenda of pan-Turkic solidarity.

The domestic context of Uzbekistan provides a fertile ground for these institutions. Home to over 138 nationalities and ethnic groups, the state has long institutionalized interethnic tolerance as a cornerstone of its national identity and security doctrine. The legal and constitutional recognition of these national cultural centers grants them the structural autonomy to preserve, cultivate, and propagate their respective ethnic traditions, languages, and literatures. When viewed through the prism of the Organization of Turkic States, these centers transform into dynamic instruments of soft power and cultural diplomacy. For instance, the activities of the Kazakh and Kyrgyz centers facilitate a seamless cultural exchange with direct neighbors, mitigating historical border sensitivities through shared heritage. Simultaneously, the Azerbaijani and Turkmen centers enrich the internal cultural diversity of Uzbekistan while reinforcing the historical continuity of the broader Oghuz and Kipchak linguistic and literary traditions.

Moreover, these cultural centers serve as critical nodes of connectivity in the fields of science, education, and youth policy. By organizing international symposia, promoting the translation of literary masterpieces – such as the works of Abay, Chingiz Aitmatov, and Makhtumkuli – and celebrating pan-Turkic heritage like Navruz, these institutions systematically construct a collective memory among the younger generation. They actively counter the fragmenting pressures of external

cultural globalization by offering a cohesive, value-driven alternative rooted in mutual respect and shared historical destiny.

Therefore, analyzing the strategic significance of the Azerbaijani, Kazakh, Kyrgyz, and Turkmen national cultural centers in Uzbekistan is not merely an academic exercise in ethnography. It is a necessary inquiry into the mechanisms of modern cultural diplomacy. This study aims to investigate how these centers assist in transforming the conceptual framework of Turkic unity into a living, operational reality. By examining their historical genesis, legal status, and multifaceted activities in science, literature, and education, this paper highlights their indispensable contribution to building a resilient, unified, and integrated Turkic world from the grassroots up.

Methodology

International tolerance committees are established to promote peace and cooperation among national, ethnic, religious, and cultural groups. They help strengthen mutual respect among various groups in society, facilitate reconciliation, and assist in resolving disputes. The main goal is to create a sustainable society among different nations and cultures.

The Committee on International Relations and Friendship with Foreign Countries under the Ministry of Culture of the Republic of Uzbekistan primarily aims to develop international harmony and tolerance, maintain peace among representatives of various nations, and strengthen friendly relations between Uzbekistan and foreign countries. The Committee on International Relations and Friendship with Foreign Countries was established on May 19, 2017, by the decree of the President of the Republic of Uzbekistan [1]. This committee operates in cooperation with national cultural centers and contributes to strengthening sustainability in society through various events.

As of today, the Committee on International Relations and Friendship with Foreign Countries under the Ministry of Culture of the Republic of Uzbekistan has 38 friendship societies functioning with different countries. In addition, the committee maintains close friendly relations with 18 countries. Furthermore, positive relations have also been established with 38 Uzbek emigrant and diaspora communities located in 19 countries [2].

As of 2024, there are 147 national cultural centers (NCC) operating under the committee. Out of these, 14 hold the status of Republic National Cultural Centers. Within the scope of this article, we will discuss the cultural centers of the peoples contributing to the Turkic States Union, specifically the Azerbaijani, Turkish, Kyrgyz, Kazakh, and Turkmen national cultural centers in Uzbekistan. Additionally, there are cultural centers representing other nationalities as well. In Tashkent city, there are 23 centers, in Karakalpakstan there are 6, and another 95 national cultural centers are currently operating in other regions. Due to the international environment created in Uzbekistan, 7 new national cultural centers and 2 friendship societies were established in 2020 by representatives of the Tajik, Turkish, and Kazakh populations [2]. In the following article, we aim to discuss the activities of the national cultural centers established by the peoples that form the foundation of the Turkic States Organization located in Uzbekistan.

Main content

The Azerbaijan National Cultural Center in Uzbekistan was initially established in 1989 in Tashkent as the “Gardashlik” Azerbaijani National Cultural Center. Subsequently, Azerbaijani national cultural centers also began operations in Samarkand and Bukhara, and by 2003, the Republic Azerbaijan National Cultural Center was officially established [3]. Currently, in addition to coordinating the activities of the departments operating in the regions, the center also contributes to the preservation and development of the national culture, traditions, and customs of Azerbaijanis in Uzbekistan. The center is led by Mamedov Mobil Yakub oglu. Its services in strengthening cultural relations between Uzbekistan and Azerbaijan are invaluable.

The Azerbaijan National Cultural Center in Uzbekistan places significant emphasis on the development and preservation of the culture of the Azerbaijani people. The center’s activities focus on introducing the history, culture, and traditions of the Azerbaijani people to the population of Uzbekistan, as well as strengthening the fraternal and friendly relations between the two countries.

This national cultural center serves as an important cultural and educational bridge between the two fraternal countries, Azerbaijan and Uzbekistan. Currently, numerous documents related to mutual relations among Turkic states have been adopted, forming the real foundation for connections in all fields, from politics to economy, culture, science, and education [4].

Interest in Azerbaijani literature has recently reached a good level among Uzbek readers. High-quality translations from Azerbaijani can be found in Uzbek publishing houses. The high visibility of literary publications can be observed, as emphasized, in the 16 volumes of the "Treasures of Turkic Literature", published in 2022, which includes sections dedicated to examples of Azerbaijani literature from volumes 56 to 71.

The Uzbekistan Turk National Cultural Center, the first Turk national cultural center, was opened in Bukhara region in 1991 and in Tashkent in 1992. The cultural centers have been officially operating as the "Axisxa" Turk national cultural center since March 26, 1997. The center is headed by Umar Ibragimovich Salmanov. Its services in strengthening cultural relations between Uzbekistan and Turkey are significant.

The center and its branches in the regions celebrate Independence Day, Navruz, Ramadan, and Eid al-Adha widely, and regularly hold Uzbek-Turk friendship evenings and Turkish Cinema Weeks. Creative meetings, exhibitions of national dishes, and traditional clothing are organized regularly by the center [5]. Center staff participate in various new projects alongside other national cultural centers. Interest in Turkish literature has also reached a significant peak in recent years. One out of every five books published in Uzbekistan is a translated work from Turkish. Over the past three years, Uzbek publishers have regularly participated in the "International Publishers Program" in Istanbul. Regarding literary publications, the 17 volumes of "Treasures of Turkic Literature", published in 2022, which includes volumes 39 to 55 dedicated to outstanding examples of Turkish literature, are a result of practical efforts in the field.

The Kazakhstan National Cultural Center in Uzbekistan has been officially operational since its establishment in 1992. The center works to preserve and develop the customs, traditions, and language of Kazakh citizens residing in Uzbekistan. It organizes various cultural events, literary evenings, and international forums each year. Teaching the Kazakh language and literature, promoting Kazakh customs, and conveying Kazakh culture to younger generations are considered the center's primary responsibilities. The center is headed by Usenov Serikbay Nazarovich. Its contribution to strengthening cultural relations between Uzbekistan and Kazakhstan is substantial.

The center believes its main goal is to preserve and develop the national values of Kazakh citizens in Uzbekistan, further strengthen the friendship and cooperation between the fraternal Uzbek and Kazakh peoples, and significantly contribute to the flourishing of literary, cultural, and educational ties.

In 2019, a resolution was adopted by the President of the Republic of Uzbekistan regarding "The extensive study and promotion of the creative heritage of the great Kazakh poet and thinker Abay Kunanbayev" [6]. Additionally, in 1995, a government resolution was signed regarding events dedicated to the 150th anniversary of Abay's birth [7]. According to the new resolution, a collection of Abay's selected works in Kazakh, a collection of articles titled "Uzbek and Kazakh Literary Relations", and a scientific research work titled "Abay's Literature" have been published in Uzbek. Additionally, a permanent exhibition named "Abay and Uzbek Literature" has been established [8]**,** additionally, a film titled "Abay – the Shining Star of the Kazakh and Uzbek Peoples" was produced [9, 63]. In addition, many renowned works by both Kazakh and Uzbek writers have been translated into both languages. Notably, it is enough to mention the "Treasures of Turkic Literature" collection, consisting of 100 volumes published in 2022. Ten volumes from this golden collection, specifically volumes 72 to 81, are dedicated to Kazakh literature. There is also a tradition of the President of Uzbekistan visiting the National Cultural Centers in the regions **[10].**

Currently, there are 358 schools in Uzbekistan that provide education in the Kazakh language. Among them, 137 schools conduct lessons exclusively in Kazakh, while 221 schools offer mixed-language instruction [11]. These schools are primarily located in the Republic of Karakalpakstan, Tashkent region, and other areas with dense Kazakh populations.

The Kyrgyz National Cultural Center in Uzbekistan was first established as a cultural center in 1992 in the Jizzakh region as an inter-regional center, and the Uzbekistan Kyrgyz Cultural Center was founded in 1995. Since 2019, it has been called the Kyrgyz National Cultural Center of Uzbekistan. This cultural center in Uzbekistan was created to preserve and develop the culture, language, and traditions of the Kyrgyz people. The center focuses on strengthening cultural ties between Uzbekistan and Kyrgyzstan, organizing national holidays, cultural events, and exhibitions. Additionally, the center runs educational programs for learning and developing the Kyrgyz language and participates in various international projects. The center is headed by Djabbarov Rakhmatulla Mamatovich. Its role in strengthening cultural relations between Uzbekistan and Kyrgyzstan is significant.

According to the decree of the President of the Republic of Uzbekistan, Shavkat Mirziyoev, on April 2, 2018, the 90th anniversary of the great writer and public figure Chingiz Aitmatov was widely celebrated in Uzbekistan in 2018 [12]. One of the central streets in Tashkent has been named after the writer, and a relief has been installed [13], a memorial book titled “Chingiz Aitmatov and Uzbekistan” has been published [14], a bust of Chingiz Aitmatov was installed at the 33rd General Secondary Education School in the Parkent district of Tashkent region, and a permanent exhibition titled “Chingiz Aitmatov and Uzbekistan” was launched at the National University of Uzbekistan [15]. In Uzbekistan, many books have been published about Chingiz Aytmatov’s activities, and several documentary films have been made. Currently, books and textbooks in the Kyrgyz language are being published for students. Another aspect is that out of the 100-volume collection “Treasures of Turkic Literature” published in 2022, 9 volumes, specifically volumes 82 to 90, are dedicated to the finest examples of Kyrgyz literature.

At present, there are 47 schools in Uzbekistan that provide education in the Kyrgyz language. Among these, 21 schools conduct lessons exclusively in Kyrgyz, while 26 schools offer mixed-language instruction [16]. In recent years, representatives of the National Cultural Center have also been participating in the meetings of the heads of state of the two fraternal countries. National and religious holidays such as Navruz and Hayit are held in the center in an interesting and uplifting spirit. The Independence Days of Uzbekistan and Kyrgyzstan are rightfully celebrated as a bright demonstration of Uzbek-Kyrgyz friendship.

The Republican Turkmen Cultural Center was established in 2001. From time immemorial, the Uzbek and Turkmen peoples have been united by cultural affinity and centuries-old friendly ties. About 200 thousand people of the Turkmen nationality live in Uzbekistan, and the center greatly supports the preservation and development of their language, culture, traditions and customs. The center holds Turkmen national holidays, cultural events, exhibitions, various festivals and conferences. It also organizes Turkmen language courses, literary evenings and programs on traditional arts. The head of this center is Guldana Khaldurdiyevna Avezdurdiyeva. Today, the Center plays an important role in further strengthening cultural cooperation between Turkmenistan and Uzbekistan.

In 2024, under the auspices of UNESCO, events dedicated to the 300th anniversary of the great Turkmen poet and thinker Makhtumkuli are being held in both countries [17]. A resolution of the President of Uzbekistan was also adopted in this regard. According to the resolution, it is envisaged to publish Makhtumkuli’s “Selected Works”, stage a play, create a feature film, hold a literary evening and international conferences [18]. As noted, the great son of the Turkmen people, Makhtumkuli Firugi, is an outstanding poet and thinker who has a special place not only in the history of Turkic peoples, but also in the history of world literature and culture. 9 volumes of “Masterpieces of Turkic Literature”, namely, volumes 91 - 99, are enriched with examples of Turkmen literary works.

Currently, there are 41 schools in Uzbekistan that teach in the Turkmen language, of which 21 are schools where classes are conducted exclusively in the Turkmen language, and 20 are schools where classes are conducted in mixed languages [19]. Every year, the government provides Turkmen-language schools with textbooks, teaching aids, and media resources.

Conclusion

In general, the National Cultural Centers are playing an increasingly important role in the development of many cooperative relations. Based on their activities, confidence in the mutual development of countries and the unity of their peoples is growing day by day. In the midst of these and other issues, Central Asia and the Turkic world are striving to increase the number of partners around them, and together with them to enhance scientific and cultural cooperation in a globalized world.

The comprehensive analysis of the Azerbaijani, Kazakh, Kyrgyz, and Turkmen national cultural centers in Uzbekistan reveals that these institutions are not merely preservationists of ethnic folklore, but are vital, strategic actors in the contemporary architecture of Turkic unity. In an era where regional integration is often measured solely through economic indicators and geopolitical treaties, these centers provide the essential socio-cultural infrastructure – the "human dimension" – that transforms political discourse into a resilient, grassroots reality. They serve as a powerful testament to how domestic policies of interethnic harmony can seamlessly align with and bolster international foreign policy objectives within the framework of the Organization of Turkic States (OTS).

The research underscores several critical dimensions regarding the functioning and impact of these centers:

Socio-Political Synergy: The legal and constitutional framework provided by the Republic of Uzbekistan has elevated these centers from isolated diaspora associations to recognized entities of public diplomacy. By granting them structural autonomy and state support, Uzbekistan has successfully fostered a model of multiculturalism where ethnic identity reinforces, rather than contradicts, national cohesion.

Instruments of Soft Power: In the context of Turkic solidarity, the Kazakh, Kyrgyz, Turkmen, and Azerbaijani cultural centers operate as dynamic conduits of soft power. They bridge geographic borders and mitigate historical sensitivities by continuously highlighting shared linguistic, historical, and spiritual roots. The institutional cross-connectivity observed in the celebration of Navruz and Independence Day serves as a cyclical reinforcement of a shared cultural destiny.

Academic and Literary Integration: The systematic promotion of pan-Turkic literary giants – such as Abay, Chingiz Aitmatov, and Makhtumkuli – alongside large-scale projects like the "Masterpieces of Turkic Literature", demonstrates that these centers are critical hubs for intellectual and educational exchange. They actively counter the homogenizing pressures of globalized mass culture by offering the younger generation an alternative, value-driven identity rooted in mutual respect and intellectual heritage.

Ultimately, the strategic significance of these national cultural centers lies in their ability to operationalize the abstract concept of Turkic unity into daily cultural, educational, and scientific practices. They act as the social glue that binds the member states of the Turkic world from the bottom up.

Looking forward, as the Organization of Turkic States deepens its institutional integration, the role of these cultural centers will become increasingly paramount. To maximize their strategic potential, it is imperative to transition from periodic cultural events to sustained, collaborative scientific and youth-centric programs. This study concludes that the Azerbaijani, Kazakh, Kyrgyz, and Turkmen national cultural centers in Uzbekistan are indispensable pillars of regional stability and integration, proving that the future of a unified Turkic world relies heavily on the strength, recognition, and vitality of its shared cultural spaces.

In conclusion, the issues of strengthening cultural understanding and friendship between the countries of Central Asia are also of historical importance. Throughout history, as a result of the exchange of traditions, customs, and culture, more cohesive societies have been formed between these peoples. This process continues today, contributing to the special place of ties between them in world culture.

REFERENCES

1. “Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do‘stlik aloqalarini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 19.05.2017 yildagi PF-5046-son Farmoni. https://lex.uz/uz/docs/-3210345?ONDATE2=30.04.2021&action=compare

2. Milliy madaniy markazlar va do'stlik jamiyatlarini qo'llab-quvvatlash uchun 1,45 mlrd so'mlik grant ajratildi. 26.02.2021. https://yuz.uz/uz/news/milliy-madaniy-markazlar-va-dostlik-jamiyatlarini-qollab-quvvatlash-uchun-145-mlrd-somlik-grant-ajratildi

3. Respublika Ozarbayjon milliy madaniyat markazi. Markaz haqida. https://interkomitet.uz/culture-centers/2?nav=about#content

4. Bu yil O'zbekistonda matbuot sohasida o'tkaziladigan tanlovning asosiy nominatsiyasi “Shusha Yili”ga bag'ishlangan. 25.08.2022. https://azculture.uz/uz/musobaqalar.php?link=musobaqalar

5. Turk hamkorlik va muvofiqlashtirish agentligi (THMA) va O‘zbekiston Turk milliy madaniyat markazi Toshkentda iftorlik tashkil etdi. 24.04.2022. https://www.trtavaz.com.tr/haber/uzb/avrasyadan/turk-hamkorlik-va-muvofiqlashtirish-agentligi-thma-va-o-zbekiston-turk-milliy/62651d9c01a30a35fc9232c1

6. Buyuk qozoq shoiri va mutafakkiri Abay Qo‘nonboyev ijodiy merosini keng o‘rganish va targ‘ib qilish to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 13-martdagi PQ-3598-son qarori. 13.03.2018. https://president.uz/oz/lists/view/1557

7. O‘zbekiston Respublikasida atoqli qozoq yozuvchisi Abay Kunonbayevning 150-yilligini nishonlash to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 30.06.1995 yildagi 246-son qarori. https://lex.uz/uz/docs/-1659892

8. Buyuk qozoq shoiri va mutafakkiri Abay Qo‘nonboyev ijodiy merosini keng o‘rganish va targ‘ib qilish to‘g‘risida. 13.03.2018. https://www.uzbekembassy.in/buyuk-qozoq-shoiri-va-mutafakkiri-abay-qononboyev-ijodiy-merosini-keng-organish-va-targib-qilish-togrisida/?lang=uz

9. Rustamov A. Qozoq she’riyatining Asqar tog‘i. // Toshkent: Sharq yulduzi jurnali, 2018 yil, 4-son. B. 63.

10. O‘zbek – qozoq milliy madaniyat markazidan yoshlar mamnun. 30.01.2019. https://president.uz/oz/2282

11. Respublikamizdagi umumiy o‘rta ta’lim maktablarining ta’lim olish tili bo‘yicha tasniflanishi haqida ma’lumot. 10.10.2023. https://uzedu.uz/uz/news/1285

12. Buyuk adib va jamoat arbobi Chingiz Aytmatov tavalludining 90 yilligini keng nishonlash to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 2-apreldagi PQ-3645-son qarori. 02.04.2018. https://president.uz/oz/lists/view/1618

13. Toshkentdagi markaziy ko‘chalardan biriga Chingiz Aytmatov nomi beriladi. 02.04.2018. https://www.gazeta.uz/oz/2018/04/02/aytmatov/

14. Chingiz Aytmatov haqida ikkita yangi kitob nashr etildi. 15.10.2018. https://daryo.uz/2018/10/15/chingiz-aytmatov-haqida-ikkita-yangi-kitob-nashr-etildi

15. Qirg‘iziston bosh vaziri O‘zMUda «Chingiz Aytmatov va O‘zbekiston» doimiy ekspozitsiyasi bilan tanishdi. 03.11.2017. https://kun.uz/news/2017/11/03/kirgiziston-bos-vaziri-uzmuda-cingiz-ajtmatov-va-uzbekiston-doimij-ekspoziciasi-bilan-tanisdi?q=%2Fnews%2F2017%2F11%2F03%2Fkirgiziston-bos-vaziri-uzmuda-cingiz-ajtmatov-va-uzbekiston-doimij-ekspoziciasi-bilan-tanisdi#!

16. Respublikamizdagi umumiy o‘rta ta’lim maktablarining ta’lim olish tili bo‘yicha tasniflanishi haqida ma’lumot. 10.10.2023. https://uzedu.uz/uz/news/1285

17. Turkman shoiri va mutafakkiri Maxtumquli tavalludining 300 yilligi keng nishonlanadi. 19.02.2024. https://m.kun.uz/news/2024/02/19/turkman-shoiri-va-mutafakkiri-maxtumquli-tavalludining-300-yilligi-keng-nishonlanadi

18. Buyuk turkman shoiri va mutafakkiri Maxtumquli Firog‘iy tavalludining 300 yilligini keng nishonlash to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. 19.02.2024. https://president.uz/oz/lists/view/7039

19. Respublikamizdagi umumiy o‘rta ta’lim maktablarining ta’lim olish tili bo‘yicha tasniflanishi haqida ma’lumot. 10.10.2023. https://uzedu.uz/uz/news/1285

https://doi.org/10.47526/3007-6366.6553

Р. ХАЗРЕТӘЛІҚЫЗЫ
PhD, аға оқытушы
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: raygul.khazretalikyzy@ayu.edu.kz

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ КЕСЕНЕСІНІҢ ҚҰНДЫЛЫҒЫН ТАНУ ЖӘНЕ ОНЫ ҚОРҒАУ ЖАУАПКЕРШІЛІГІ: ӘКІМШІЛІК ҚҰЖАТТАР МЕН «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІ (1899–1920 ЖЖ.)

Аңдатпа. Мақалада Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің тарихи құндылығының танылуы және оны қорғау жауапкершілігінің қойылуы 1899–1920 жылдарға қатысты әкімшілік құжаттар мен «Қазақ» газетінде жарияланған материал негізінде қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – діни ортаны әкімшілік есепке алу, тарихи нысанды тіркеу, қоғамдық сын және мекемелік жауапкершілікті белгілеу тәсілдерінің арақатынасын анықтау. Зерттеудің негізгі деректерін Түркістан учаскелік приставының 1899 жылғы рапорты, Сырдария облысының 1908 жылғы көне және тарихи ескерткіштер туралы мәліметі, Міржақып Дулатұлының 1913 жылы «Қазақ» газетінде жарияланған «Хазірет Сұлтан» мақаласы және Түркістан Республикасы Орталық атқару комитетінің 1920 жылғы бұйрығы құрайды. Деректанулық және салыстырмалы талдау барысында мәтіндердің жанры, адресаты, географиялық ауқымы мен дәлелдік мүмкіндігі ескерілді. 1899 жылғы рапорттың өзінде кесененің діни қызметі мен тарихи құндылығы қатар аталғаны анықталды. Кесененің 1908 жылғы облыстық тізімге енгізілуі нақты жөндеу жұмыстарының орындалғанын дәлелдемейді. Дулатұлының ұстанымында кесенені сақтау талабы жергілікті қамқоршыларды сынаумен және есеп беретін басқаруды талап етумен ұштасады. 1920 жылғы бұйрық кесенеге қатысты орындалған нақты шараның дәлелі ретінде емес, тарихи және мәдени мұраны қорғаудың жалпы мекемелік өкілеттіктерін белгілеген акт ретінде қарастырылады. Зерттеу нәтижелері қасиетті орынның тарихи мұраға бірізді түрде айналуы туралы түсіндіруді шектеп, нысанның тарихи құндылығын тану мен оны сақтауға бағытталған практикалық әрекеттерді ажырата қарастыру қажеттігін көрсетеді. Сонымен қатар бір нысанға қатысты учаскелік, облыстық және республикалық деңгейдегі деректердің географиялық және әкімшілік ауқымын ажыратудың маңызы айқындалады.

Кілт сөздер: Ясауи кесенесі; Түркістан; тарихи мұра; әкімшілік құжаттар; «Қазақ» газеті; Міржақып Дулатұлы; ескерткіштерді қорғау; деректанулық талдау.

Р. Хазреталикызы
PhD, старший преподаватель
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: raygul.khazretalikyzy@ayu.edu.kz

Признание ценности мавзолея ходжи ахмеда ясави и ответственность за его охрану: административные документы и газета «казах» (1899–1920 гг.)

Аннотация. В статье рассматривается признание исторической ценности мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави и постановка вопроса об ответственности за его охрану на основе административных документов 1899–1920 гг. и публикации в газете «Казах». Цель исследования заключается в выявлении соотношения административного учета религиозной среды, регистрации исторического объекта, публичной критики и институционального распределения ответственности. Источниковую основу исследования составляют рапорт Туркестанского участкового пристава 1899 г., сведения о древних и исторических памятниках Сырдарьинской области 1908 г., статья Миржакипа Дулатулы «Хазрет Султан»,

опубликованная в газете «Казах» в 1913 г., и приказ Центрального исполнительного комитета Туркестанской Республики 1920 г. При источниковедческом и сравнительном анализе учитывались жанр, адресат, территориальный охват и доказательные возможности каждого текста. Установлено, что уже в рапорте 1899 г. религиозная функция мавзолея рассматривалась наряду с признанием его исторической ценности. Включение мавзолея в областной перечень 1908 г. само по себе не свидетельствует о выполнении ремонтных работ. В позиции Дулатулы требование сохранения памятника сочетается с критикой местных попечителей и требованием подотчетного управления. Приказ 1920 г. рассматривается не как свидетельство конкретных мероприятий, осуществленных в отношении мавзолея, а как нормативный акт, определявший общие институциональные полномочия в сфере охраны историко-культурного наследия. Результаты исследования позволяют разграничить признание исторической ценности памятника и практические действия по его сохранению, а также уточнить представление о линейном переходе от сакрального места к историческому наследию. Сопоставление источников показывает необходимость учитывать различия между участковым, областным и республиканским уровнями административного и территориального охвата.

Ключевые слова: мавзолей Ясави; Туркестан; историческое наследие; административные документы; газета «Казах»; Миржакип Дулатулы; охрана памятников; источниковедческий анализ.

R. Khazretalikyzy
PhD, Senior Lecturer
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: raygul.khazretalikyzy@ayu.edu.kz

Recognition of the value of the khoja ahmed yasawi mausoleum and responsibility for its protection: administrative documents and the qazaq newspaper (1899–1920)

Abstract. This article examines the recognition of the historical value of the Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi and the question of responsibility for its protection on the basis of administrative documents from 1899–1920 and a publication in the Qazaq newspaper. The study aims to identify the relationship between the administrative recording of the religious environment, the registration of a historical monument, public criticism, and the institutional allocation of responsibility. The principal sources are an 1899 report of the Turkistan uchastok pristav, 1908 information on ancient and historical monuments in Syrdarya Oblast, Mirzhakyp Dulatuly's 1913 article "Khazret Sultan," published in the Qazaq newspaper, and a 1920 order of the Central Executive Committee of the Turkistan Republic. Source criticism and comparative analysis take into account the genre, intended audience, geographical scope, and evidential limits of each text. The findings show that the 1899 report already acknowledged both the religious function and the historical value of the mausoleum. Its inclusion in the 1908 provincial list does not in itself demonstrate that repair work was carried out. Dulatuly's call for preservation combined criticism of local custodians with a demand for accountable management. The 1920 order is interpreted not as evidence of specific measures implemented at the mausoleum, but as an act defining general institutional responsibilities for the protection of historical and cultural heritage. The study distinguishes the recognition of historical value from practical preservation measures and qualifies a linear interpretation of the transition from a sacred site to historical heritage. It also demonstrates the importance of distinguishing between district, provincial, and republican geographical and administrative scales when analysing sources concerning a single monument.

Keywords: Yasawi Mausoleum; Turkistan; historical heritage; administrative documents; Qazaq newspaper; Mirzhakyp Dulatuly; monument protection; source criticism.

R. Hazretalikızı
PhD, Kıdemli Öğretim Görevlisi
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
(Kazakistan, Türkistan), e-posta: raygul.khazretalikyzy@ayu.edu.kz

Hoca ahmet yesevi türbesinin değerinin taninmasi ve korunmasina ilişkin sorumluluk: idarî belgeler ve qazaq gazetesi (1899–1920)

Özet. Bu makalede, Hoca Ahmet Yesevi Türbesinin tarihî değerinin tanınması ve korunmasına ilişkin sorumluluk meselesi, 1899–1920 yıllarına ait idarî belgeler ile Qazaq gazetesinde yayımlanan bir metin temelinde incelenmektedir. Araştırmanın amacı, dinî çevrenin idarî olarak kayıt altına alınması, tarihî yapının tescili, kamusal eleştiri ve kurumsal sorumluluğun belirlenmesi arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktır. Çalışmanın temel kaynaklarını Türkistan uçastok pristavının 1899 tarihli raporu, Sırderya Oblastı'nın 1908 tarihli eski ve tarihî eserler hakkındaki bilgileri, Mirjakıp Dulatulı'nın 1913 yılında Qazaq gazetesinde yayımlanan "Hazret Sultan" başlıklı makalesi ve Türkistan Cumhuriyeti Merkez Yürütme Komitesinin 1920 tarihli emri oluşturmaktadır. Kaynak tenkidi ve karşılaştırmalı analiz kapsamında metinlerin türü, muhatabı, coğrafi kapsamı ve kanıt değeri dikkate alınmıştır. Bulgular, 1899 tarihli raporda türbenin dinî işlevi ile tarihî değerinin birlikte ele alındığını göstermektedir. Türbenin 1908 tarihli bölgesel listeye dâhil edilmesi, onarım çalışmalarının fiilen gerçekleştirildiğini tek başına kanıtlamamaktadır. Dulatulı'nın yaklaşımında koruma talebi, yerel sorumlulara yönelik eleştiri ve hesap verebilir bir yönetim talebiyle birleşmektedir. 1920 tarihli emir ise türbede uygulanmış somut bir koruma tedbirinin kanıtı olarak değil, tarihî ve kültürel mirasın korunmasına ilişkin genel kurumsal yetki ve sorumlulukları belirleyen bir düzenleme olarak değerlendirilmektedir. Araştırma sonuçları, tarihî değerin tanınması ile somut koruma uygulamalarının birbirinden ayrılarak değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymakta ve kutsal bir mekânın tarihî mirasa doğrusal biçimde dönüştüğü yönündeki açıklamaları sınırlandırmaktadır. Ayrıca tek bir tarihî yapı incelenirken uçastok, oblast ve cumhuriyet düzeyindeki kaynakların farklı coğrafi ve idarî kapsamlarının dikkate alınmasının önemini göstermektedir.

Anahtar kelimeler: Hoca Ahmet Yesevi Türbesi; Türkistan; tarihî miras; idarî belgeler; Qazaq gazetesi; Mirjakıp Dulatulı; tarihî eserlerin korunması; kaynak tenkidi.

Кіріспе

Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің тарихи маңызын зерттегенде нысанның діни қызметін, оны әкімшілік сипаттау тәжірибесін және сақтау жөніндегі ұсыныстарды өзара ажырату қажет. Бір ғимараттың зиярат орны әрі көне ескерткіш ретінде аталуы оның қоғамдық қызметі бір мезетте өзгергенін білдірмейді. Кесене туралы құжаттар алдымен оларды жасаған мекеменің міндетін және ақпарат жинау тәсілін көрсетеді. Сондықтан ресми атаулардың өзгерісін нақты басқару тәжірибесінің өзгеруімен теңестіру деректанулық сақтықты талап етеді. Бұл мәселе империялық әкімшілік құжаттарды ұлттық баспасөзбен және ерте кеңестік нормативтік актімен қатар оқығанда айрықша маңызды.

Зерттеудің деректік өзегін 1899 жылғы 13 тамыздағы Түркістан учаскелік приставының рапорты [1, 1–5-пп.], 1908 жылғы Сырдария облысының көне және тарихи ескерткіштері туралы мәлімет [2, 4-п.] және 1920 жылғы 30 қаңтардағы Түркістан Республикасы Орталық атқару комитетінің бұйрығы [3, 88-п.] құрайды. Оларға Міржақып Дулатұлының 1913 жылы «Қазақ» газетінің №16–17 сандарында жарияланған «Хазірет Сұлтан» мақаласы салыстырмалы дерек ретінде қосылды [4]. Алғашқы екі құжат кесенеге тікелей қатысты мәлімет береді. Үшінші құжат мұраны қорғаудың жалпы мекемелік міндеттерін белгілейді; оның қолданылуын Ясауи кесенесіне қатысты жеке дәлелдеу қажет.

Мақаланың мақсаты – осы мәтіндерде кесененің құндылығы қалай негізделгенін және оны сақтау жауапкершілігі кімге жүктелгенін анықтау. Осы мақсат төрт міндет арқылы

шешіледі: 1899 жылғы есептің аумақтық аясын және бағалау тілін талдау; 1908 жылғы тізімнің жіктеу ерекшелігін көрсету; Дулатұлының сақтау жөніндегі ұсыныстарын әкімшілік пікірлермен салыстыру; 1920 жылғы бұйрықта белгіленген өкілеттіктерді олардың нақты орындалуынан ажырату. Зерттеу кесенені басқарудың толық тарихын қалпына келтіруге емес, таңдалған деректердегі сипаттау мен жауапкершілік мәселесін түсіндіруге бағытталған.

1899–1920 жылдар зерттелетін мәтіндердің мерзіміне сәйкес алынды. 1899 жыл кесенені әкімшілік немесе ғылыми танудың басталуы ретінде ұсынылмайды. Сол сияқты 1920 жыл толық қалыптасқан қорғау жүйесінің, музейлендірудің немесе діни қызметтің тоқтауының межесі емес. Аралықтағы 1908 және 1913 жылдар бір үдерістің міндетті сатыларын емес, деректік салыстыру нүктелерін білдіреді. Бұл шектеу әртүрлі жанрдағы төрт мәтіннен үздіксіз мемлекеттік саясаттың тарихын құрастыруға жол бермейді. Мақаланың жаңалығы да алғашқы тану уақытын белгілеуде емес, бір нысанға қатысты әркелкі дәлелдеу тәсілдерін салыстыруда.

Мәселенің зерттелуі

Кесенені ғылыми сипаттау тәжірибесі қарастырылып отырған кезеңнен ертерек қалыптасқан. П.Н. Ахмеровтың 1896 жылы жариялаған жазулар жөніндегі еңбегі эпиграфикалық мәліметті ғылыми айналымға енгізудің үлгісі деп қарастыруға болады[5]. Мұндай еңбектің болуы 1899 жылғы рапортты кесене туралы білімнің бастапқы нүктесі ретінде қабылдауға мүмкіндік бермейді. Сонымен бірге эпиграфикалық зерттеу мен қызметтік рапорттың міндеттері бірдей емес: біріншісі жазулардың мазмұнына назар аударса, екіншісі әкімшілікке қажетті ақпаратты жинайды. Оларды бір ғана «мемлекеттік тану» ұғымына біріктіру зерттеу мен басқарудың айырмасын көмескілендіреді.

Б. Привратскийдің қазақтардың діни тәжірибесі мен ұжымдық жады жөніндегі зерттеуі қасиетті орынның мағынасын ғимараттың материалдық сипатымен шектеуге болмайтынын түсіндіруге көмектеседі [6]. Алайда кейінгі кезеңге қатысты этнографиялық тұжырымдарды 1899 немесе 1920 жылғы ахуалдың тікелей дәлелі ретінде қолдануға болмайды. Осы мақалада бұл еңбек діни тәжірибе мен жадтың байланысын түсіндіретін зерттеу бағыты ретінде ғана ескерілді. Зияраттың қарастырылған бүкіл аралықта үзіліссіз жалғасқаны немесе белгілі бір рәсімнің нақты жылы сақталғаны жеке замандас дерекпен дәлелденуге тиіс.

Қорғау тарихына тікелей қатысты Ю.А. Ёлгиннің зерттеуінде В.С. Гейнцельманның 1906–1908 жылдардағы жөндеу бағдарламасы қарастырылған. Автор 1906 жылғы тексеру негізінде ұсынылған шаралардың сол кезде жүзеге аспағанын көрсетеді [7]. Бұл нәтиже 1908 жылғы тізімді өздігінен тиімді қорғау жүйесінің дәлелі ретінде бағалаудан сақтандырады. Ескерткішті атау, техникалық ұсыныс дайындау, қаржы бөлу және жұмысты орындау әртүрлі әрекеттер болған. Демек есептік құжаттан анықталатын тану фактісі жөндеудің орындалғанын білдірмейді; бұл екеуін байланыстыру үшін қосымша құжаттар қажет.

Б. Темирханов, М. Муталиев және М. Каракулактың 2026 жылғы мақаласы «Қазақ» газетіндегі Ясауи бейнесін, соның ішінде Дулатұлының «Хазірет Сұлтан» жарияланымын арнайы зерттейді [8]. Сондықтан аталған публицистикалық мәтіннің мұра мәселесі тұрғысынан алғаш рет талданып отырғаны туралы тұжырым жасауға негіз жоқ. Осы мақаланың ерекшелігі – оның мазмұнын жеке қарастырудан гөрі, әкімшілік рапорт пен тізімдегі сақтау уәждерімен салыстыру. Салыстырудың басты өлшемдері ретінде кесененің құндылығы, күтімге қатысты сын және жауапты басқару туралы ұсыныстар алынды.

Е.Б. Баринова Орта Азия археологиясының қалыптасуын ғылыми ұйымдар мен мемлекеттік мекемелер тарихы аясында қарастырады [9]. Бұл бағыт 1920 жылғы бұйрықты жеке кесененің мәртебесін өзгерткен акт ретінде емес, мұраны зерттеу мен қорғауды ұйымдастыру әрекеттерінің құрамында оқуға мүмкіндік береді. Аталған зерттеулерге сүйене отырып, мақалада үш мәселе ажыратылды: нысан туралы білім өндіру, оны қоғамдық құндылық ретінде бағалау және қорғауға жауапты мекеменің міндетін белгілеу. Олардың өзара байланысы бар, бірақ бірінің болуы екіншісінің нақты орындалуын автоматты түрде дәлелдемейді.

Зерттеу әдістері

Деректерді талдауда авторлық ұстаным, құжаттың қызметтік мақсаты, аумақтық ауқымы және тұжырымның дәлелдік деңгейі ескерілді. 1899 жылғы рапорт діни мекемелер мен тұлғалар жөніндегі мәліметті арнайы бағдарлама бойынша жинаған қызметтік есеп ретінде қарастырылды. Оның сандық көрсеткіштері әкімшілік тіркеудің нәтижесін білдіреді; олар барлық діни тәжірибені қамтыған толық санақ ретінде пайдаланылмайды. 1908 жылғы мәліметтің негізгі қызметі – нысандарды атау және қысқаша сипаттау. 1920 жылғы бұйрық міндет жүктейді, ал Дулатұлының мақаласы оқырманды мәселені талқылауға және әрекетке шақырады.

Географиялық талдаудың негізгі нысаны – Түркістан қаласындағы Ясауи кесенесі. Алайда пайдаланылған құжаттардың аумақтық ауқымы әртүрлі. 1899 жылғы есеп Түркістан учаскесіне қатысты; ондағы мәліметтерді қала шегіне немесе бүкіл Сырдария облысына телуге болмайды. 1908 жылғы тізім Сырдария облысының бірнеше елді мекенін қамтиды. 1920 жылғы акт Түркістан Республикасы деңгейіндегі мекемелік міндеттерді белгілейді. Осы атаулар қазіргі әкімшілік шекаралардың баламасы ретінде қолданылмайды. Арыстанбаб туралы мәлімет Отырармен байланысты зиярат ортасының қосымша мысалы ретінде ғана қарастырылады, Түркістан қаласының ішіндегі нысан ретінде берілмейді.

Мәтіндерді салыстыру төрт сұраққа негізделді: нені тіркеген, қандай құндылықты атаған, кімнің жауапкершілігін көрсеткен және қандай қорытынды жасауға жеткіліксіз? Бұл тәсіл бір деректегі ұғымды екіншісіне механикалық көшіруден сақтайды. Мысалы, рапорттағы діни ықпал жөніндегі сөздер тізімде кездеспесе, мұны биліктің осы мәселеге қызығушылығы жойылды деп түсіндіруге болмайды. Айырмашылық мәтіндердің жанры мен тапсырмасынан туындауы ықтимал. Уақыт өте өзгерген тұстарды көрсету үшін бір жанрдағы құжаттардың бірнеше мерзімдік қатарын зерттеу қажет.

Деректегі хабар, құжат авторының бағасы және зерттеушінің түсіндіруі бөлек қарастырылды. Нысандар саны мен қызмет түрлері рапортта тіркелген мәлімет ретінде беріледі. Қамқоршылардың әрекеті немесе халыққа діни ықпал туралы айыптаулар оны жазған тұлғаның пікірі ретінде аталады. Қаржылық құжаттармен расталмаған айыптау орын алған заңбұзушылықтың дәлелі ретінде ұсынылмайды. Сол сияқты бұйрықта көзделген қайта ұйымдастыруды аяқталған іс деп атауға негіз жоқ. Мақаладағы салыстыру нәтижелері осы төрт мәтіннің шеңберінде түсіндіріледі; олар барлық мазарға немесе бүкіл жергілікті қоғамға жалпыланбайды.

Талдау мен нәтижелер

Рапортта Түркістан учаскесінде бес медресе, 62 мазар, 172 мешіт және бес ишан тіркелген [1, 1–5-пп.]. Бұл қатар ғимараттар мен діни тұлғаларды әртүрлі есептік санатқа бөлгенін көрсетеді. Көрсеткіштерді қосып, жалпы «діни нысандар саны» деп беру әдістемелік тұрғыдан дұрыс емес: ишан – ғимарат емес, тұлға. Әр санаттың тіркеу өлшемі де бірдей болмауы мүмкін. Сондықтан бұл сандар діни ортаның көлемін шамалауға көмектескенімен, мекемелердің нақты қызмет қарқынын немесе олардың халыққа ықпалын өздігінен өлшемейді.

Құжаттағы Түркістан, Қарнақ және Созақ, болыстар мен Қаратауға қатысты мәліметтер есептің бір қаламен шектелмегенін аңғартады [1, 1–5-пп.]. Алайда аталған орындардан тұтас әрі тұрақты зиярат бағытының картасын жасауға дерек жеткіліксіз. Мұндай карта үшін жолдар, қозғалыс бағыты, қатысушылар және маусымдық байланыстар туралы қосымша мәлімет қажет. Қолдағы рапорт әкімшіліктің діни ортаны бірнеше елді мекен мен тұлғалық байланыстар арқылы сипаттағанын ғана көрсетеді. Осылай шектеу кеңістіктік байланыс бар деген орынды байқауды толық қалпына келтірілген діни желі туралы артық тұжырымнан ажыратады.

Рапорттың бағалау тілінде медреселердің «орыс бағытында» білім бермеуі сыналады, Бұхарада оқу «фанатизммен» байланыстырылып, ишандар мен мүридтер қатынасына күдік білдіріледі [1, 1–5-пп.]. Бұл сөздерді жергілікті діни білімнің бейтарап ғылыми

анықтамалары деп қабылдауға болмайды. Олар есеп авторының әкімшілік талаптары мен саяси сенім өлшемдерін білдіреді. Құжат діни ортаның өзіндік түсінігінен гөрі, оның билікке қаншалықты қолайлы көрінгенін ашады. Сондықтан рапорттағы теріс бағалар діни тұлғалардың нақты әрекетін зерттеудің орнына жүрмейді; олар алдымен қызметтік пікірдің мазмұнын сипаттайды.

Пристав мазарлардың маңызы жаулап алудан кейін бәсеңдегенін айтқанымен, Ясауи кесенесіне көктем мен күзде көпшілік жиналатынын және Арыстанбабқа тұрақты түрде зиярат жасалатынын да жазады [1, 2-п.]. Бұл мәліметтерді бірін-бірі толық жоққа шығаратын дәлелдер деп бағалау асығыстық болар еді. Зияраттың сақталуы оның бұрынғы көлемімен салыстырғанда азаймағанын білдірмейді. Рапортта бұрынғы және кейінгі келушілер саны берілмегендіктен, ықпалдың кемуін де, өзгеріссіз қалғанын да сандық тұрғыдан тексеру мүмкін емес. Сенімді қорытынды – 1899 жылғы есепте зиярат тәжірибесінің бар екені тіркелген.

Ясауи кесенесі рапортта ерекше құрметтелетін діни орталық әрі Әмір Темірмен байланысты көне құрылыс ретінде сипатталады; оны қолдау қажеттігі де аталады [1, 2–3-пп.]. Демек тарихи құндылық туралы түсінік 1908 жылғы тізіммен алғаш пайда болған жоқ. 1899 жылғы мәтіннің өзінде діни қызмет пен көнелікке берілген баға қатар кездеседі. Осы қатарлық нысанның бір мағынадан екіншісіне толық көшкенін емес, есеп авторының оны бірнеше белгі арқылы танығанын көрсетеді. Кесенеге қатысты сақтау уәжін тек кейінгі әкімшілік құжаттармен байланыстыру хронологияны жасанды түрде тарылтар еді.

Рапортта жұма және мереке күндеріндегі ғибадат, императорлық атаулы күндерде патшаға арналған дұға туралы да мәлімет берілген [1, 3-п.]. Бұл хабар діни кеңістікте ресми саяси рәсімнің орын алғанын көрсетеді. Бірақ одан барлық зияраттың саяси ұстанымы немесе кесененің діни мағынасы өзгергені туралы қорытынды шықпайды. Рәсімнің тіркелуі мен қатысушылардың оны қалай түсінгені екі бөлек мәселе. Құжатта соңғысы ашылмағандықтан, жергілікті қауымның билікке қатынасын осы бір дерекпен тұтастай сипаттау мүмкін емес.

Күтім мәселесінде пристав шейхтерді түсімдер мен тартуларды жеке мүддесіне жұмсады деп айыптайды [1, 2–3-пп.]. Бұл пікірді қаржының жымқырылғаны туралы анықталған факт ретінде қайталау дұрыс емес. Ол үшін кіріс-шығыс есептері, тексеру материалдары және айыпталған тараптың түсіндірмесі қажет. Қолдағы мәлімет сақтау мәселесінің жергілікті басқарушыларға қойылған талаппен байланыстырылғанын көрсетеді. Сонымен бірге рапорттан кейін басқару құқығының өзгергенін, қаржы бөлінгенін немесе жөндеу жасалғанын осы айыптаудың өзіне сүйеніп анықтауға болмайды. Сынның айтылуы мен соған сәйкес шараның орындалуы ажыратылуға тиіс.

1908 жылғы мәліметте кесене Түркістан қаласында орналасқан, күйдірілген кірпіштен тұрғызылған, Әмір Темірмен және Әзірет Сұлтан қабірімен байланысты құрылыс ретінде көрсетілген [2, 4-п.]. Сипаттаманың осы белгілері объектіні орналасқан жері, материалы, тарихи тұлғасы және мерзімі арқылы танытуға бағытталған. 1899 жылғы рапорттағы адамдар мен діни ықпал туралы мәлімет мұнда негізгі орын алмайды. Бұл айырмашылық алдымен тізімнің есептік мақсатына сәйкес келеді. Қысқаша сипаттаманы бұрынғы діни қызметті жоюға немесе өзгертуге бағытталған шешім деп түсіндіруге негіз жоқ.

Тізімде мұсылмандық кесенелермен бірге көне бекіністер және империялық әскери оқиғаларға арналған нысандар аталады. Олардың қатарында Әулиеатадағы Қарахан мен Тектұрмас, Меркі және Шалдовардағы бекіністер, Перовскідегі әскерилердің ортақ қабірі, Қазалыдағы часовня, Шымкент пен Иқандағы әскери ескерткіштер бар [2, 4-п.]. Мұндай құрам тізімнің тек Түркістан қаласына немесе бір конфессияға арналмағанын көрсетеді. Әртүрлі тарихи жадқа қатысты нысандар бір облыстық есепте қатар берілген. Алайда қатар тіркелу олардың құқықтық мәртебесі, қоғамдық беделі немесе қаржыландырылуы бірдей болғанын дәлелдемейді.

Кесенеге қатысты көрсетілген 1389 жылды қате дата ретінде алып тастауға негіз жоқ [2, 4-п.]. ЮНЕСКО сипаттамасында құрылыстың мерзімі 1389–1405 жылдар аралығы деп

берілген [10]. Сондықтан 1389 жылды тұтас кешеннің аяқталған уақытымен теңестіруден сақтанып, құрылыс кезеңінің басталуымен үйлесетін дата ретінде көрсету орынды. Мақаланың міндеті ортағасырлық құрылыс кезеңдерін қайта анықтау емес; бұл салыстыру әкімшілік тізімдегі бір жылдық мерзімдеудің шегін нақтылау үшін қажет. Құжаттағы қысқа мәлімет пен қазіргі кеңірек мерзімдеу бір-біріне міндетті түрде қайшы келмейді.

1908 жылғы мәлімет кесененің тарихи нысандар тізімінде аталғанын дәлелдейді. Бірақ осы деректен арнайы күзет тәртібін, тұрақты қаржыландыруды немесе іске асқан жөндеу шараларын анықтау мүмкін емес [2, 4-п.]. Ёлгин қарастырған жөндеу бағдарламасының орындалу қиындығы есепке алу мен іс жүзіндегі сақтауды ажыратудың қажеттігін күшейтеді [7]. Бұл жерде тізімнің маңызын кеміту емес, оның дәлелдей алатын мәселесін дәл белгілеу көзделеді. Қорғаудың нақты нәтижесін бағалау үшін сметалар, қаржы аудару құжаттары, жұмыстарды қабылдау актілері және техникалық есептер қажет.

Қысқа тізімде зияратшылар, діни қызметкерлер немесе ғұрыптар жөнінде кең мәліметтің болмауы олардың қоғамдық өмірден шеттетілгенін білдірмейді. Үндемеу осы құжаттың сұрағына сәйкес келмеуден туындауы мүмкін. Сол себепті 1899 және 1908 жылдар арасындағы айырмашылықты «адамдардан ғимаратқа бетбұрыс» деп түпкілікті түсіндіру жеткіліксіз. Қолдағы деректер әртүрлі сипаттау тәсілдерін көрсетеді. Олардың бірін-бірі алмастырғанын анықтау үшін кейінгі діни есептер мен бұрынғы ескерткіш тізімдерін де салыстыру керек. Мұндай қатарсыз саясаттағы жалпы өзгеріс туралы қорытынды болжам деңгейінде қалады.

Дулатұлының «Хазірет Сұлтан» мақаласы кесененің жай-күйін газет оқырманына жеткізіп, оны сақтау мәселесін көпшілік талқылауына ұсынады [4]. Әкімшілік рапорттан айырмашылығы, бұл мәтін қызметтік тапсырманың жауабы емес, авторлық публицистикалық үндеу ретінде қарасақ та болады. Оның тарихи мәліметтері мен бағаларын біртұтас қоғамдық пікірдің дәлелі ретінде қабылдауға болмайды. Мақала белгілі қаламгердің ұстанымын көрсетеді; басқа зиялылардың, дін қызметкерлерінің немесе зияратшылардың көзқарасы бөлек деректер арқылы зерттелуге тиіс. Дегенмен осы жеке үннің өзі сақтау мәселесінің қызметтік хат айналымынан тыс талқыланғанын көрсетеді.

Автор кесенені күтіп ұстау ісіне алаңдай отырып, жергілікті қожаларды да сынайды, қаражаттың жұмсалуына есеп талап етеді және жөндеу ісіне мамандар мен археологиялық қоғамның қатысуын ұсынады [4]. Сондықтан оның ұстанымын жергілікті қамқоршыларға кінә артпаған көзқарас ретінде сипаттау мәтін мазмұнына сәйкес келмейді. Сонымен бірге бұл сын да өздігінен қаржылық теріс әрекетті дәлелдемейді. Публицистің айыптауы мен қаржы құжаттарымен анықталған жағдай бөлек қарастырылуы керек. Мақаладағы практикалық өзек – тарихи құндылықты мойындаумен шектелмей, оны сақтайтын жауапты әрі есеп беретін басқаруды талап ету.

1899 жылғы рапорт пен 1913 жылғы мақала арасында күтімге қатысты сын тұрғысынан ұқсастық бар. Екі автор да қамқоршылардың қызметін мәселе етіп көтереді, бірақ мәтіндердің адресаты мен айтылу жағдайы өзгеше [1, 2–3-пп.; 4]. Осы ұқсастықты елемей, әкімшілік пен ұлттық публицистиканы бір-біріне толық қарама-қарсы қою дәл емес. Айырмашылықты сынның бар-жоғынан емес, оның кімге арналғанынан және қандай әрекет ұсынғанынан іздеу өнімдірек. Әкімшілік қызметтік есеп жасайды, ал публицист оқырман назарын сақтау мен жауапкершілікке аударады. Бұл айырмашылық олардың мәтіндік қызметтерінен анық байқалады.

Дулатұлының мақаласын 1908 жылғы тізім мен 1920 жылғы бұйрықты тікелей байланыстыратын аралық буын деп атауға да дәлел жеткіліксіз. Оның кейінгі шешімге ықпал еткенін көрсету үшін хат алмасу, талқылау хаттамасы немесе нақты сілтеме қажет. Мұндай байланыс анықталмаған жағдайда мақала қатар жүрген қоғамдық пікірдің дерегі ретінде бағаланады. Оның зерттеудегі орны – ресми құжаттардағы сипаттауды толықтыру және сақтау жауапкершілігінің баспасөзде қалай қойылғанын ашу. Осы тәсіл публицистиканың маңызын сақтай отырып, оған дәлелденбеген саяси ықпал телуден бас тартады.

1920 жылғы 30 қаңтардағы бұйрықта тарихи, ғылыми және көркем ескерткіштерді қорғау, археологиялық ізденіс жүргізу, ғылыми, әдеби және көркем материалдарды жинау міндеттері Орталық архив басқармасына жүктелген. Сондай-ақ Ресей географиялық қоғамының Түркістандағы бөлімі мен Түркістан археология әуесқойлары үйірмесін осы мекеменің қарауына беру және қайта ұйымдастыру көзделген [3, 88-п.]. Құжаттың дәлелдік күші – осы міндеттер мен ұйымдық бағыттың белгіленуінде. Одан барлық мекеменің нақты берілгенін, қызметкерлердің ауысқанын немесе жинақтардың толық қабылданғанын бірден анықтауға болмайды.

Бұл актіде қарастырылған міндеттер жалпы республикалық ауқымға қатысты. Сондықтан оны Ясауи кесенесінің арнайы қорғауға алынғаны туралы жеке актінің орнына қолдану дұрыс емес. Кесенеге қатысты нақты шараны көрсету үшін нысанның атауы бар тіркеу, қабылдау, тексеру немесе жөндеу құжаты қажет. 1920 жылғы бұйрық мақалада осындай шаралар жүзеге асуы мүмкін мекемелік аяны сипаттайды. Жалпы құзырет пен нақты нысанға қатысты әрекетті ажырату зерттеудің географиялық дәлдігін де қамтамасыз етеді: республикалық өкім бір қаладағы өзгерістің тікелей есебі бола алмайды.

Мекемелік қайта құру туралы шешім ғылыми жұмыстың жеткілікті қаржымен және мамандармен қамтамасыз етілгенін білдірмейді. Баринова 1920 жылғы Орталық архив басқармасы жанындағы археологиялық қызметті сипаттағанда оның практикалық мүмкіндіктерінің шектеулі болғанын көрсетеді [9, 218–219-бб.]. Сондықтан нормативтік міндет пен орындалған жұмыс арасындағы арақашықтықты ескеру қажет. 1921 жылы Түркомстаристің құрылуы қорғау институттарының кейін де өзгергенін көрсететін қысқа контекст ретінде ғана аталады [9, 219-б.]. Бұл оқиға зерттеудің негізгі хронологиялық шегінен тыс және 1920 жылғы міндеттердің автоматты орындалуы ретінде түсіндірілмейді.

Бұйрықта діни рәсімдер мен қауым құқықтарының арнайы сипатталмауы олардың тоқтатылғанын дәлелдемейді. Құжаттың негізгі тақырыбы – ғылыми және қорғау міндеттерін бөлу. Осы үнсіздіктен кесенедегі зияраттың жалғасқаны туралы да нақты қорытынды шығаруға болмайды. Екі тұжырым үшін де жергілікті деңгейдегі деректер қажет. Сондықтан 1920 жылды діни кеңістіктің толықтай зайырлы нысанға айналған межесі ретінде көрсетуге негіз жеткіліксіз. Қарастырылған бұйрық тек мұраны қорғауға қатысты мекемелік өкілеттіктерді белгілеу әрекетін дәлелдейді.

Төрт мәтінді бір қатарға қою хронологиялық байланысты өздігінен орнатпайды. Олардың бір нысанға немесе мұраны қорғау саласына қатыстылығы салыстыруға мүмкіндік береді, бірақ себеп-салдарлық сабақтастықты дәлелдемейді. Салыстырудың нәтижесі әрқайсысының ақпараттық мүмкіндігін анықтаудан көрінеді. Рапорт діни ортаны әкімшілік бағалауды, тізім нысанды есепке алу белгілерін, газет мақаласы сақтау жөніндегі жария талапты, бұйрық мекемеге жүктелген міндетті көрсетеді.

Нәтижелерден үш ортақ мәселе айқындалады. Біріншісі – құндылықты атау мен сақтау әрекетінің арасы. Кесененің көнелігін мойындау немесе тізімге енгізу оның физикалық жағдайының жақсарғанын білдірмейді. Екіншісі – жауапкершілік мәселесі. Пристав пен Дулатұлы күтімге жауапты адамдарды сынаса, 1920 жылғы акт жауапты мекеменің міндеттерін белгілейді. Бірақ адамдарға қойылған сыннан мекемелік өзгерістің тікелей туындағаны дәлелденбеген. Үшіншісі – сипаттау ауқымы. Жеке кесене, учаскелік діни орта, облыстық тізім және республикалық өкім бірдей географиялық бірлік емес.

Осыдан зерттеудің негізгі тұжырымы шығады: қарастырылған деректер сакралдық мағынаның тарихи құндылықпен алмастырылғанын емес, бір нысанды әртүрлі міндетке сәйкес сипаттау мүмкіндігін көрсетеді. Бұл тұжырым барлық мағына барлық уақытта бірдей сақталды дегенді де білдірмейді. Нақты өзгерістің бағыты мен көлемін анықтау үшін басқару, қаржыландыру және ғұрыптық тәжірибе жөніндегі деректерді кеңейту қажет. Қолдағы материалдардан сенімді түрде анықталатыны – тарихи құндылықты мойындау, күтімге талап қою және қорғауды ұйымдастыру міндеті бір-бірімен байланысты болғанымен, өзара тең ұғымдар емес.

Қорытынды

1899–1920 жылдарға қатысты мәтіндерді салыстыру Ясауи кесенесін сипаттаудың бірнеше тәсілін ажыратуға мүмкіндік берді. 1899 жылғы рапортта діни қызмет пен көне құрылысқа берілген баға қатар кездеседі. 1908 жылғы тізім нысанды облыстық есепке енгізеді, бірақ нақты қорғау шараларының орындалуын дәлелдемейді. Дулатұлының 1913 жылғы мақаласында сақтау мәселесі қамқоршылардың жауапкершілігімен және есептілік талабымен ұштасады. 1920 жылғы бұйрық жалпы мекемелік өкілеттіктерді белгілейді; оны кесенеге қатысты арнайы орындалған шешім ретінде бағалауға негіз жеткіліксіз.

Зерттеу нәтижесі төрт мәтінді бірізді өзгерістің сатылары ретінде түсіндіруді шектейді. Олардың арасындағы айырмашылық уақытпен қатар жанрға, адресатқа және аумақтық ауқымға байланысты. Сондықтан «діни бақылаудан толық мемлекеттік қорғауға өту» туралы кең тұжырымның орнына нақты дерек көтеретін қорытынды ұсынылды: кесененің тарихи құндылығы ерте аталғанымен, оны сақтау жауапкершілігі әр мәтінде әртүрлі қойылған. Әкімшілік есеп, қоғамдық сын және нормативтік міндет тарихи үдерістің өзара байланысты, бірақ бірін-бірі алмастырмайтын қырларын көрсетеді.

Тақырыпты әрі қарай тереңдету үшін бір мезгілдегі әкімшілік және қауымдық құжаттарды, жөндеу сметалары мен орындалу есептерін, сондай-ақ 1920–1921 жылдардағы жергілікті тіркеу материалдарын өзара салыстыру қажет. Осындай деректер ғана жарияланған ниет пен нақты әрекетті байланыстыруға мүмкіндік береді. Қарастырылған материалдардың маңызы – барлық өзгерісті толық көрсетуінде емес, кесенеге берілген құндылықтық баға мен оны сақтауға қойылған талаптың арақатынасын ашуында. Бұл айырмашылықты сақтау Түркістан мұрасының тарихын дәлелденбеген сабақтастықтарсыз және географиялық жалпылаусыз зерттеуге негіз болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Түркістан облысының мемлекеттік архиві (ТОМА). 1129-қ., 1-тіз., 54-іс, 1–5-пп.

2. Ресей мемлекеттік тарихи архиві (РМТА). 1284-қ., 188-тіз., 93-іс, 4-п.

3. ТОМА. 1129-қ., 11-тіз., 53-іс, 88-п.

4. Дулатұлы М. Хазірет Сұлтан // Қазақ. 1913. №16–17. Электрондық қайта жарияланым: Turkystan.kz. 07.11.2019. URL: https://turkystan.kz/article/89206-haziret-s-ltan (қаралған күні: 27.08.2026).

5. Ахмеров П.Н. Надписи мечети Ахмеда Ясави // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете. 1896. Т. 13. Вып. 6. С. 538–551.

6. Privratsky B.G. Muslim Turkistan: Kazak Religion and Collective Memory. Richmond: Curzon Press, 2001. 321 p.

7. Ёлгин Ю.А. В.С. Гейнцельман и его программа ремонта мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави в 1906–1908 гг. // Археология Казахстана. 2018. №1–2. С. 201–214. DOI: 10.52967/akz2018.1-2.1-2.201.214.

8. Темирханов Б., Муталиев М., Каракулак М. Образ Ходжи Ахмеда Ясави в газете «Казах» // Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. №1. С. 36–45. DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_36-45.

9. Баринова Е.Б. Роль российского и советского востоковедения в становлении среднеазиатской археологии // Петербургский исторический журнал. 2024. №4 (44). С. 216–226. DOI: 10.51255/2311-603X_2024_4_216.

10. UNESCO World Heritage Centre. Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi. URL: https://whc.unesco.org/en/list/1103/ (accessed: 27.08.2026).

REFERENCES

1. Turkistan oblysynyn memlekettik arkhivi (TOMA) [State Archive of Turkistan Region]. Fund 1129, inventory 1, file 54, fols. 1–5.

2. Resei memlekettik tarikhi arkhivi (RMTA) [Russian State Historical Archive]. Fund 1284, inventory 188, file 93, fol. 4.

3. TOMA [State Archive of Turkistan Region]. Fund 1129, inventory 11, file 53, fol. 88.

4. Dulatuly M. Khaziret Sultan [Khazret Sultan] // Qazaq. 1913. Nos. 16–17. Online republication: Turkystan.kz. 7 November 2019. URL: https://turkystan.kz/article/89206-haziret-s-ltan (accessed: 27.08.2026). [In Kazakh].

5. Akhmerov P.N. Nadpisi mecheti Akhmeda Yasavi [Inscriptions of the Mosque of Ahmed Yasawi] // Izvestiya Obshchestva arkheologii, istorii i etnografii pri Imperatorskom Kazanskom universitete. 1896. Vol. 13. Iss. 6. P. 538–551. [In Russian].

6. Privratsky B.G. Muslim Turkistan: Kazak Religion and Collective Memory. Richmond: Curzon Press, 2001. 321 p. [In English].

7. Yolgin Yu.A. V.S. Geintselman i ego programma remonta mavzoleya Khodzhi Akhmeda Yasavi v 1906–1908 gg. [V.S. Heinzelmann and His Programme for Repairing the Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi in 1906–1908] // Arkheologiya Kazakhstana. 2018. Nos. 1–2. P. 201–214. DOI: 10.52967/akz2018.1-2.1-2.201.214. [In Russian].

8. Temirkhanov B., Mutaliev M., Karakulak M. Obraz Khodzhi Akhmeda Yasavi v gazete «Kazakh» [The Image of Khoja Ahmed Yasawi in the Newspaper Qazaq] // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 1. P. 36–45. DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_1_36-45. [In Kazakh].

9. Barinova E.B. Rol rossiiskogo i sovetskogo vostokovedeniya v stanovlenii sredneaziatskoi arkheologii [The Role of Russian and Soviet Oriental Studies in the Development of Central Asian Archaeology] // Peterburgskii istoricheskii zhurnal. 2024. No. 4 (44). P. 216–226. DOI: 10.51255/2311-603X_2024_4_216. [In Russian].

10. UNESCO World Heritage Centre. Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi. URL: https://whc.unesco.org/en/list/1103/ (accessed: 27.08.2026). [In English].

МАЗМҰНЫ

АКРАМОВА Ш.
Этапы и особенности рыночной трансформации экономики КНР
от аграрных реформ к индустриальной модернизации.....6-15

ABDIMURADOV J.
Evolution of municipal infrastructure and public utilities in the Uzbek SSR (1950–1954).....16-23

AKDENİZ E.
AVAROĞULLARI M.
”Kazak” gazetesinin Türkiye tarihine ilişkin verilerinin eğitim süreci için seçim yöntemi.....24-35

АСАНОВ Э.
Туран за Амударьей: Авестийские Tūirya- и устойчивость поздней
географической модели в историографии Центральной Азии.....36-49

AXATOV I.
Economic diplomacy and cultural heritage as pillars of bilateral growth:
the case of Uzbekistan and Malaysia.....50-58

БАЗАРБАЕВ К.
XX ғасыр басындағы қазақ ұлттық баспасөзі: ағартушылық идеялар,
қоғамдық үдерістер және тарихи білім беру.....59-67

G‘AYBULLAYEV A.
Epistemic bridges and cultural diplomacy: the civilizational nexus between
Uzbekistan and Kazakhstan.....68-76

ЖОРАЕВА Г.
Тарих пәнін оқытудағы инновациялық технологиялар және
педагогтің кәсіби дамуы.....77-88

IDIYEV A.
Ahmad Danish’s astronomical and geographical heritage in world collections: manuscripts,
catalogue concordances, and the historiography of attribution.....89-99

KAMOLIDDINOV F.
Features of the socioeconomic and political development
of Saudi Arabia after the Gulf war.....100-108

НАСИРИЛЛАЕВА Н.
Значение записных тетрадей (дафтаров) Абдуллы Носирова
в изучении истории узбекской периодической печати.....109-119

Sultonov U.
Issues of attribution of legislative acts of the shrine
of Khoja Ahmad Yasawi from the A. L. Kun collection.....120-125

TASHKULOVA Sh.
The significance of academician Vakhob Rakhimov’s scientific school
in the fields of mine surveying and mining.....126-134

TOJIEV D.
The strategic significance of azerbaijani, kazakh, kyrgyz, and turkmen
national cultural centers in Uzbekistan within the framework of turkic unity.....135-142

ХАЗРЕТӘЛІҚЫЗЫ Р.
Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің құндылығын тану және оны қорғау
жауапкершілігі: әкімшілік құжаттар мен «Қазақ» газеті (1899–1920 жж.).....143-152

Turkic histirical studies

Бас редактор Тұрсұн Х.
Жауапты хатшы Салғараев М.

Жарияланған мақала авторының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді. Мақала мазмұнына автор жауап береді. Қолжазбалар өңделеді және авторларға қайтарылмайды. Журналда жарияланған материалдарды сілтемесіз көшіріп басуға болмайды.

Редакцияның мекен-жайы:161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы, ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, 29В, 3 корпус, 219-бөлме.
Тел.: 8 (701) 728 - 72 – 76. E-mail: turkichistorical@ayu.edu.kz